

МЛ5/5КАЗБ-4
(Абай)

А 131

бпсм

АБАЙ

және

АРХИВ

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ АРХИВАМИ И ДОКУМЕНТАЦИЕЙ
ПРИ ҚАБИНЕТЕ МИНИСТРОВ РЕСПУБЛИКИ ҚАЗАХСТАН

АБАЙ
и
АРХИВ

АЛМАТЫ
«ГЫЛЫМ»
1995

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИҚАСЫНЫҢ
МИНИСТРЛЕР ҚАБИНЕТІ ЖАНЫНДАҒЫ
АРХИВТЕР МЕН ҚҰЖАТТАМА БАС БАСҚАРМАСЫ

АБАЙ
ЖӘНЕ
АРХИВ

АЛМАТЫ
«ҒЫЛЫМ»
1995

Абай және архив.— Алматы: Гылым, 1995.— 216 б.

Кітапта Абайдың Ресей сенатына хаты, 1885 жылы ұлы ақынның катысуымен жазылып, Қарамолада өткен төтенше съезд қабылдаған құқықтық Ереже, 1903 жылы патша ұлықтары ақын үйінде жүргізген тінту сияқты бұрын оқырман қауымға да, зерттеушілерге де беймәлім болып келген құнды-құнды құжаттар қазақ және орыс тілдерінде топтастырылған отыр Сондай-ақ, Абайға байланысты архив деректері негізінде жазылған «Төбеби», «Зар-Запыран» атты пьесалар да осында.

Жинақ Абай өміріне ынта қоюшы қалып оқырманға арналған.

Жауапты редакторы

Қазақстан Республикасының еңбек сінірген мәдениет қызыметкері
Нұрғазы ШАҚЕЕВ

Жинақты құрастырып

баспаға дайындаған Қазақстан Республикасының еңбек сінірген қызыметкері
Сапар БАЙЖАНОВ

Абай и архив.— Алматы: Гылым, 1995.— 216 с.

В предлагаемой книге впервые представляются такие доселе малоизвестные документы на казахском и русском языках, как апелляционный отзыв великого Абая Правительствующему Сенату России, первый правовой документ Эреже, подготовленный и принятый с участием Абая на чрезвычайном съезде в Караголе в 1885 году, документ об обыске в доме Абая, производившемся царскими сатрапами, и другие уникальные материалы, раскрывающие различные этапы биографии гениального поэта. В сборник также включены пьесы об Абае.

Сборник адресован массовому читателю.

Ответственный редактор

Заслуженный работник культуры Республики Казахстан
Н. ШАҚЕЕВ

Составитель

Заслуженный работник Республики Казахстан
С. БАЙЖАНОВ

A 4408000000-092
407(05)-95 Дп 95

1129688

ISBN—5—628—01718—3

С. Байжанов С., составитель, 1995

АБАЙДЫҢ АРХИВІ БАР МА?

(алғысөз орнына)

Ұлы адамға тән қасиет — оның дүниеден өткеннен кейінгі былайғы өмірі мен тұлғасы уақыт неғұрлым ұзаған сайын нұрлана, қомақтала, шынардай биіктеп, ірілене береді. Оның киген киімі, ұстаган мұлкі, тұсken суреті, жазған хаты, аялдаған, аунаған жері, су ішкен бұлағы дегендердің бәрі — оның өзі болмаса да көзіндегі ыстық, ардақ көрінеді, гасырдан ғасырға мирас етіле, қасиеттеді. Өйткені ұлы адамға қатысты нәрсенің бәрін оның ел-жүрті, үрім-бұтақ жүрағатығана емес, мың-сан әлеумет тәбәріктей көріп, оның тірлік қалпы, түйсік-талғамы, міnez-дағдысы жайында **хабар** беретін айғақ-мағлұматтарды көрмек-білмекке ынтаzar болары табиғи нәрсе.

Дәл биыл өзгені былай қойғанда Қазақстанға, Абай тойына әсіресе сырттан, шеттен келер инабатты меймандар солай етеріне күмән жоқ.

Абай бабамыздың туып-өssен, ғұмыр кешкен өнірі Семей атырабы, Шыңғыстау бөктерлері мен сай-саласы екені мәлім. Ал, оның дүниеге келгеніне 150 жыл толған кезіндегі байтақ Отаны — Егемен Қазақстан атанағын отырған байсын өлкे, исі қазақ халқы тұтастай оны төл перзенті есебінде мактан тұтып тойлағалы отыр. Ол ол ма Абай бүгін таңда қазақ жері мен қазақ елініңғана емес, жақын төніректегі қырғыз, өзбек, қарақалпақ, башқұрт, ногай, татар сынды ағайындас жүртттар да, одан әрірек түркі елі де кешінен біліп, қастерлеп оқитын әйгілі асқар тұлғалар қатарына еркін көтеріліп, тіпті Еуропа мен Азияның, Америка мен Африканың, төрткүл дүниенің, әлемнің Абайы сынды шығандай шырқап отырғанына тарих күә. Көзі тірісінде байтақ Қазақстанның бір түпкірі Шыңғыстау түлегі, Шыңғыстау азаматы болып дүниеден өткен Абайдың бүгінгі болмысы, екінші, мәңгілік ғұмыры осылай шырқау биікке шығандай берері, туған қазақ жүрті мың жасаса мың жасап, миллион жасаса, миллион жылдар жасай берері хак! Ұлылық мәңгілікпен осылай астасады!

Бүгінгі таңда Қазақстан атырабында Абайдың өзі болмаса да

көзіндегі ол жайында, оның ғұмыры мен ел жұрты, ағайын-туыс, үрпактары, артында қалған мұралары жайында нақты да тікелей сыр шертер айтулы екі шаңырақ бар. Бірі — Жидебайдагы, екіншісі — Семейдегі Абай мұражайлары. Бұл екеуінде де ұлы бабамыз жайлы көрмек-білмекке ынтаzarлар үшін дәйекті дерек, мәглұмат берерлік дерек-айғақтар бірқыдыру барышылық. Олар аздық етсе, жазушының өз шығармалары, одан қалды Мұхтар Әuezовтің әйгілі романдары мем ақын өмірі мен шығармашылығы жайы зерттеу еңбектері, одан қалды бүкіл Шыңғыстау, Жилбай атырабының сай-сала, адырларына дейін «Абай, Абай, біздің Абай»— деп күбірлеп құлағына сыйырлап, сыр актарып тұргандай күәгер екені анық. Осының бәрі заңғар Абай тағдыры, оның мәңгілікке жол тартқан бүгінгі болмысы деп сүйіне сүйсінеміз де мақтаныш етеміз.

Әйтсе де... Әйтсе де... Абай жайлы, (тек Абай жайлы ғана емес ау!) бармақ шайнар бірер шындықты бүркемелей алмасымыз анық. Ол Абайдың көптеген өз қолжазбаларының, Абайдың өз зердесінен, өз қолынан туған тәбәрік — архив құжаттарының, төл қолтаңбаларының дені сакталмаганы.

Бүгін біреу бізге тосыннан:

— Абайдың архиві бар ма? — деп төтен сұрап койса, кай-қайсымыз да күмілжіп қаларымыз рас. «Иә, бар»— деп те кеуде кере алмаймыз, «Дәнене жоқ» деп ауызды қу шөппен сұрту де ерсі. Отзынышы-қырқыншы жылдарда Абай жайлы, оның шығармалары мен жазбалары жайлы гасыр басында Қекітай Ыскакұлы тер төге әрекеттеніш жүріп әзер жарықта шығарған Абай елендерінің тұңғыш жинағынан өзге дерек там-түм, тіпті жоқтың қасы дерлік еді. Ал, бүгінгі таңда Абай бабамыз өлең сөздің жүйрігі құдіретті ақын ғана емес, заманында ел басқару ісіне де араласқан би-болыс, заң ережелерін шығаруға да ат салысқан білікті заңгер, арғы-бергі қауым тірлігі мен болмысы жайлы тікелей пікір қозғаған ойшыл ғұлама, данагөй философ, әлденеше әндер шығарған сиқырлі сазгер дейтіндей түйіндер етек алып, казақ жұрты ғана емес, байтақ әлемге мәшінүр бола бастағаны ақиқат. Расына қелгенде бұрын Абайдың өз қолтаңбалары мен қолжазбалары, Абай қолынан туған құжаттар, мұрахаттар, Абай архиві жайлы арнайы сөз етуге бәлендей негіз бола коймайтын. Ал қазір жағдай едәуір басқаша деуге, архив кешендеріндегі Абайға қатысты құжаттар, Абай қолтаңбалары жөнінде аздық-көпті сөз етуге де қисын бар.

Республикамыздағы Абайтану ғылыминың бүгінгі, яғни жиыр-масыншы гасырдың тоқсаныншы жылдарындағы қол жеткен нақты деректері тұрғысынан сөз қозғар болсақ, казақ өлкесінің белгілі ақыны Абай (Ибраһим) Құнанбаев жөніндегі сөзді гасыры-

мыздың басында жазба әдебиет жүзінде жариялаушы ғалым Әлихан Бекейханов болғанын сүйіншіпен айтуға тұра келеді. 1903 жылы Петерборда жарық көрген «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» дейтін көп томды жинақтың қазақ өлкесіне арналған 18 томында ол қазақ ақындары жөнінде айта келіп, Абай Құнанбаевты түңғыш рет ауызға алады, оның қазақ поэзиясындағы жаңа ағымның өкілі екенін, айшықты да өрнекті жыр тудырған ақын екенін, «Евгений Онегинді», Лермонтовты жақсы аударғанын атап жазады. Бұдан кейінгі мерзімде Абай дүниеден өткен соң, әуелі 1905 жылы «Семипалатинский листок» газетінде, кейіннен орыс география қофамының Семей бөлімшесінің 1907 жылы жарияланған кітабында «Абай (Ибраһим) Құнанбаев» дейтін көлемді де байылты некролог мақалаларының да авторы Әлихан Бекейханов болғаны соңғы кезеңге дейін қалың жүртшылық назарына мағлұм болмай, айтылмай келгенін мойындауымызға тұра келеді. Демек, Абай бабамыздың аты-жөнін, ақындық сара өнерін үлкен әдебиет жүзіне, қалың жүртшылыққа, Ресей секілді дәкей ел қауымына, байтақ әлемге алғаш таныстыруши, түңғыш абыттанушы ғалымымыз Әлихан Бекейханов екені архив кешендерінен мұлтіксіз әйгіленіп отыр. Мұның өзі абыттану ғылыминың бүгіндегі бұлтақсыз айта алатын жаңа тұжырымдарының бірі деуге болады. Архив-мұрахат дейтін қазынаның керемет құдіреті сонда — ол ерте ме, кеш пе бәрін де орнына қойып, дәйектейді, тия- чақтайды.

Абайға қатысты архив құжаттарын, Абай қолжазбаларын із-десгіру бағытында қырқыншы-елуінші жылдарда көп сарыла тер төккен ғалымымыз әйгілі академик Әлкей Марғұлан екенін арнайы ауызға алу ләзім. Ол кісі Петербор, Мәскеу, Қазан мен Уфа, Омбы мен Орынбор архивтеріне үзіле жүріп, сонау елуінші жылдардың өзінде Абайдың Халиоллаға хаты және басқа жекелеген құнды құжаттар жайлы деректер жариялағаны бұл тараптағы жақсы өнеге, соны сурлеу. Одан бертінгі кезеңдерде, әсіресе жетпісінші-сексенінші жылдар бедерінде Ресей архивтерінен де, туған Қазақстаның орталық архивтерінен де зерттеушілер Абай бабамызды қатысты әлденеше топ құнды-құнды құжаттар ашқанын, олардың біразы баспасөз беттерінде әредік-әредік жарық көріп, ғылыми айналымға түскенін көнілге ток санаймыз.

Соңғы кездерде ашылған осынау архив құжаттарын Абай өмір-баянына қатысты үш кезеңге беліп, жүйелеуге болар еді. Бірінші кезең — Абайдың ел басқару ісіне араласқан, соған байланысты дау-шар, сот-тергеуге тартылған 1866—1884 жылдар арасын қамтиды. Екінші кезең — 1885 жылы Шар бойында Қарамола дейтін жерде өткен съезд және сонда Абайдың қатысуымен жазылып, кабылдаған Заң Ережесі төңірегіндегі құжаттар мен деректерге

қатысты. Ушінші кезең — 1898—1903 жылдар арасын қамтитын құжаттар. Мұндағы ең басты және ең құнды құжат — бастаң-аяқ Абайдың өз зердесінен туған, Абайдың өз қолы қойылған, қазір ғылымда «Абайдың Сенатқа хаты» аталып жүрген көлемі 25 беттен асатын құжат. Сонымен қатар бұл топқа 1903 жылғы 25-сәуірде Абай мен онын балалары Тұрағұл һәм Мағауия үйлерін тінтуге байланасты құжаттар да қосылады. Абай ауылын ояз бастатқан ұлықтар дүрліктіре тінтуге не себепші болған? Тінту кімдердің рұхсатымен, кімдердің қатысуымен, қандай жағдайда жүргізілген? Немен тынған? Архив құжаттары осының берін тайға таңба басқандай, бүге-шігесіне дейін ежіктең баян етеді.

Құжаттардың бірі — Семей облыстық әскери губернаторы атына Семей оязы Навроцкийдің қолы қойылып жолданған № 48 құпия рапортындағы накпа-нак мына сөздерге назар аудармай болмайды. «Сіздің әміріңіз бойынша 1903 жылғы 25-сәуірде қундізгі сағат 12-де Шыңғыс болысының қазағы Ибрагим Құнанбаевтың қыстауында және оның өзінің һәм балалары Мағауия мен Тұрағұл Ибрагимовтардың үш киіз үйінде мүқият тінту жүргізілді, тінту кезінде олардың толық жатқан сандықтарынан, үй-жайларынан табылған барлық хат-қағаздарды тартып алдым...».

Мінеки, архив айтар хас шындық — дерек! Сізben біз, Абай бабамыздың бүгінгі үрпактары оның колжазбалары мен колтаңбаларын тәбәріктей іздейміз, көргіміз келеді, заңғар Абай колжазбалары мен дәптерлерінен сыр аулауға інкәрміз. Ал өмір сүресі мен дүрмегі әлгіні айтады...

1903 жылғы 25-сәуір, қундізгі сағат 12. Заңғар Абайдың ғұмырының ен ақырғы кезеңі деуге болады. Жиган-терген, жазған қолжазба мұрасы бәлкім дәл сол күні қылышынан қан тама, заңар шаша тінту жүргізген Ресей империясы ұлықтары мен жасауылдары «тартып алып әкеткеннен» кейін қайтып бұл шаңыраққа оралмай зым-зияғайп болды ма? Қайткен күнде де осы арада бір улкен сұрақ, күмән жок емес. Болашак абайтанушылар осы сұрақ төңірегінде ізденіс жасауына әбден кисын бар деп білеміз.

Абай колжазбалары мен архивіне байланасты және бір қисынды қауесетті айта кетудің артықшылығы жоқ. Болжал әңгімелерге қарағанда, Абай қайтыс болғаннан кейінгі кезенде Элихан Бекейхановқа Абай өміrbаяны мен шығармалары жайлы колжазбалар мен мәғлұмат деректерді Қекітай Ыскакұлы әкеlei табыс еткен. Осындай орайда Элихан қолында қалған Абай колжазбалары кейін ол қамауға алынған шақта онын өзге колжазбаларымен қоса тағы да полиция қолына түскендігі жайында да айғақ бар. Мұны Элихан Бекейхановтың өзі мәлімдеген. Абайдың Э. Бекейханов қолына түскен сол құжаттары қайда қалды екен? Әлдебір заң мекемесінің құжаттары корында яки бөгде бір архив кеңіштері-

нің жықпышында елеусіз жатыр ма? Бұл да Абай қолжазбалары мен архивінің әлі де іздестіруге сүрлеу емес пе?..

Бұның бәрі болашақта мегзеу. Ал, әзірге, жоғарыда жіктей айтылған Абайға қатысты кейінгі кезде ашылған үш топтама құжаттардың бәрі де тікелей Абай ғұмыры мен қызметі, ой-өрісі мен зейін-зердесі, білім-парасаты мен мінез-қасиеті, бастаң кешкен ересен оқиғалары мен көрген құқайы жайында қыруар мағлumat берерлік ғылыми құны баға жеткісіз мұрахаттар екенін баса айтпауға болмайды. Бұл құжаттар тек өмірбаяның тұрғыда ғана құнды емес, олар ұлы Абайдың азаматтық, қайраткерлік, күрғекерлік, ойшылдық қырларын терендете қарастыруға да дәйекті негіз бола алады, әрі ақын шығармаларының өмірлік сокталары мен жылғаларына соны көзben үцілуге де мүмкіндік берері күмәнсіз.

«Абай және архив» аталып отырған қолыныздағы кітапта архив кешендерінде іркілген Абай бабамызға қатысты жоғарыда аталаған құжаттарды және соларға орай зерттеуші қаламгер толғаулары қамтылып отыр. Осына бір шоғыр құжаттар мен толғаулар Абай өмірі мен тағдырына зер салмақ ниеттегі оқырмандарға әжептәуір нәр береріне сенеміз.

*Сапар БАЙЖАНОВ
Казақстанның еңбек сіңірген қызыметкері, Қазақстан Жазушылар
Одағының А. Байтұрсынов атындағы сыйлығының лауреаты, филология ғылымының кандидаты*

АБАЙ ҚОЛ ҚОЙҒАН ЖЕКЕЛЕГЕН ҚҰЖАТТАР

Абайдың Халиоллаға¹ жазған хаты

Сізге ғизатлу уа хурматлу ғазиз мұкаррам ініміз Халиолла мырзаға бізки ағаңыз Ибраһимден дүғай сәлем, Уа һам бәрша ата-аналарыныздан, аға-іні, женгелеріңізден көпден көп дүғай сәлем йолдадық. Алхамды лилла үшбу күнде сау сәлематләрмәз, өзің көрген жанлар хәммасы.

Уа кана бізга хат йазған Қакаридден моллаға көпден-көп сәлем дегейсіз. Һаөрне сізге дінқарындашлық тұғырасыдан қылған алышлықлары алла-тағаладан қайтсун. Өзіне хат йазарға уақыттар болды. Аяғөзге келген уақытта пошта йурерге тығыздалғанда екен, хәрне хатларды да көрдүк. Бижай діл қабылымыз олды. Уа кана йол каржыға отыз теңге ібердік. Иана Семейге мағлұмлаған уақытыңызда құдайтағала қаласа ат тағайынлармыз. Тәтеңіз бек қуанып жатыр — фарызғайын үйренгеніңіз хусусындан, ілгері талап қылғанлығыңыздан. Хардайым құдай-тағала сығынып жаһат қыла көрсүн дейді. Хатыңыз тиіші бірла һешбір тоқтамайыңша Аяғөзге келіп үшбу хатты йаздық. Хардайым тауфықлы абройлы ғұмырынызды тілеп хат йазғушы ағаңыз Ибраһим Құнанбайұғылы дайу білесіз. 1866 жылда 8 марта.

Сөздерге түсінік:

Ғизатлу — ардақты, Уа — және, құрматлу — сыйлы, ғазиз — сүйікті, мұкаррам — аса қадірлі, дүғай — арнап, Ҳам — және, бәрша — барлық, алхамды лилла — құдайға шүкір, үшбу — осы, хаммасы — тегіс, Һаөрне — әрбір, дінқарындашлық — туысқандық, алла тағала — ұлы тәнірі, жай — орын, діл — жүрек; мағлұмлаған — хабарлаған, Тәте — Құнанбайды айтады, фарыз — міндет, жаһад — талап, тауфықлы — сабырлы, саҳт — саламат.

¹ Халиолла — Абайдың інісі. 1866 ж. Омбыдағы кадет корпусын бітіріп, офицер (корнет) әскери шенін алған. Бұдан соң Мәскеуде екі жыл әскери мектепте оқыған. Әдебиетпен, жазумен әуестенген. Абайдың орыс жазушыларының шығармаларын оқуына ықпал еткен.

**Қарқаралы округтік приказына, Құшік-тобықты болысы
управителінен рапорт¹**

Округтік приказдың 14-маусымындағы № 2116 жолдамасы бойынша түсінік беруді өзіме мәртебе санаймын.

Бұрынғы старшина Жүрқа Бәкішевтен сұрап, анықтап, не се-бептен оның ауылындағы адамдар байжігіттерге көшіп кетке-нін анықтадым. Болыстық міндетті атқарушы Құтжан Шүрекба-евқа (қазірде қайтыс болған) неге айтпадың деп сұрадым. Ол Солмаса баласына да хабарламаган. Адам санағын және мал са-нағын есептеп журген кенесші Рыбинге де айта алмаған. Рыбин де бұл көшіп кеткендерді ескермеген. Болыстағы өзгерісті білмеген. Оның себебі — бұл уақытта болыста түсіндіріп айтатын тілмаш та, хат жазушы да болмаған. Бұл жағдайды округтік приказға хабарлауды өзіме міндет санаймын.

Болыс управителі — *И. Құнанбаев.*

№ 50. 13-шілде. 1866 жыл.

Сібір қырғыздарының (қазақтарының) Омбы облыстық бас-қармасы жанынан ашылған мектепке жіберілетін бірінші участке-нің алты болысының қауымдасып-келісіп, ірікте алған баласы — Баймұса Тәңірбергеновтың шешек ауруына қарсы алдын ала егу жұмысынан өткендігі туралы Сергиополь округтік дәрігері Маук-викийдің № 48 куәлігін округтік приказға тапсыруды өзіме құр-мет санаймын.

Болыс управителі — *И. Құнанбаев.*

В. СЕРГИОПОЛЬСКИЙ ВНЕШНИЙ ОКРУЖНОЙ ПРИКАЗ

*Управления Кучук-тобуклин
акт волост.*

РАПОРТ

Старшина роты БҰКунчи Атабай Альчибаев предъявил, что вдова Джалиыс Кузенева с сыном Кужбаном ушла в отношение с неверноподданные киргизы, Абван-Кирей, так как муж ее Кучен

¹ Бұл құжаттарды архив корынан тауып қазақшалаган Мұздыбай Бейсенбаев.

Сапаков при живности проживал более в упомянутых волостях, скота у ней по исчислении состоит одна лишь лошадь и две коровы. О чем окружному приказу на зависящее распоряжение донести честь имею.

Управляющий волостью *И. Кунанбаев*

№ 81, 31 октября 1866 года.

ТІРЛІК

ЖОК

ЖАЛА КҮЙДІРМЕСЕ ДЕ КҮИЕЛЕЙДІ

Бай баласы болу, ысқырығы жер жарған ұлықтың ұлы болу рахат емес пе, ештеңеден кемдік, тарлық қөрмейсің, не керектің бәрі дайын, ештеңеден қамсыз, уайымсыз, қайғысыз шолпып жүріп, шалқып жүріп тірлік кешесің деп те ойлайтыны талайдың бекер емес. Ал қолыңыздың кітапта сөз болып отырған тұлға Абайды алсақ — арғы аталарынан бермен қарай жуан туқым, өз әкесі Құнанбай әлемді данқы шарламаса да, Арқа атырабында жалпақ жүртқа аты шықкан эйгілі аға сұлтан, малды жүзден емес, мыңдап айдаган бай, Абайдың өзі де әке мейірімі мен шапағатына бөленіп өскен, қаршадайынан қасында жүріп, қылы-қылы өрелі мәжіліс-мәслихаттарға қатысып жүріп ширыққан, тумысынан зерек те енселі, орысша-казақша оқуы мен білім-білігі де айналасынан оқ бойы озық... Заманында өзі де әке жолы мен данқы мирас болып, жасы жиырмадан аса бере әлденеше мәрте болыс болып сыйланған, көп жылдар елді ауызына қаратқан би болған, ел ішіндегі бірнеше съездерде төбе би болып сыйлану құрметіне жеткен серке тұлға. Бірге туған Тәнірберген, Оспан сынды аға-інілеріне, балалары Мағауя, Тұрағұлға дейін сан жылдар болыстық тұғырда жүрген. Әлденеше әйелі, мыңғырған малы болған. Қарап тұрсаң алдыарты, айналасы түгелдей айдарынан жел ескен, шынжыр балак, шұбар төс — бұлар мәз тірлік кешпегенде, кім кешсін дейтіпдейдік...

Сырт көзбен, тұспал-нобаймен қарағанда тап солай екеніне еш күмән жоқ. Қағанағы қарық — сағанағы сарық, азуын айға білеғен, ак дегені алғыс, қара дегені қарғыс тірлік кешкен қазақ жүртіның ығайы мен сыйайы Абайдай-ақ бола берсін деп кейбіреу қызықса, кейбіреудің қызғаныш сезімі қылт етуі де ықтимал.

Бірақ та өмірдің өктем шешімі, тағдырдың тәлкегі деген ешкімді де есіркемейтініне сенуіңізге болады. Қылаусыз, кілпік-кіршік-сіз, қытыйыр-қыспақсыз тірлік тіпті де ешкімде болмай ма екен, сірә, деп те екіүдай ойға берілесің Абай ғұмырына теренірек үніліп, бойлаған сайын.

Иә, өмір, тағдыр Абайды да есіркемеген. Абайдың артына қалдырыған жазба мұрасын — өлеңдері мен қара сөздерін оқып отырып та, қайран Абай да талай құқайды бастан кешкен-ау, өмірінің бері бірдей алуа-шекер балдай бола бермеген-ау тірліктің шым-шытырық кикілжіңдері мен шыргаландары асыл Абайды да алаламаған-ау деп топшылауға болатыны рас. Эйтсе де, есіл Абай нақпанак өмірде бастан кешкен қиындық пен құқай, қиғаштық пен қысастық мұншалықты лас былық-шылық лацмен ұласып, қанын қарайтқаның, жанын құлазытқанын қиялмен эсте елестете алмас едік. Өмір шіркіннің қашанда жықпылы көп бұлыны мен бұлтағына құрық бойламайтын кез аз емес. Абай өмірбаяны мен тағдырына қатысты мемлекеттік архив кешендерінде абайтанушы зерттеушілердің әртарапты ізденістері арқасында соңғы кезеңдерде әйгіленген жекелеген құжаттардың езі-ақ заңғар Абаймыздың тағдыр тәлкегіне тап болған бүгінгі үрпак көзімен қарасақ, етемете өрескел бірнеше шытырман оқиғалар жайында қилы-қылышыр шертеді.

Құжаттарға тән бір мінез — олар кісі талғамайды, ұлықсың, кішікің, ерсің — әйелсің, ақсақалсың — баласың деп бет-жүзіне қарамайды, ешкімді есіркеп аямайды, қағазға не жазылса соны бадырайтып, баттитып айтып салады да қарап тұрады.

Сондай-ақ қайсыбір құжаттарды оқыған кезінде Абай озбырде жебір, қытымыр да қатығез жандардың бірі болған екен бе, талайға тізесі батқан ба деп тітіркеніп те қаласың.

Республикамыздың Орталық архивінде әрқиыл қорларда ұшырасатын Абайға қатысты құжаттар дерегіне ден қойсақ, Абай атына айтылатын арыз-шагымдардың бір парасы ең алдымен ел ішіндегі жапсарлас жатқан рулар мен ауылдар атқамінерлері арасындағы бәсеке, дау-шарға, болыс сайлауына қатысты екені бірден көзге шалынады.

Сондай құжаттың бірі 1877 жылы күзде Семей облыстық мекемесіне Жанкөбек — сыбан, алжан елінің елубасыларынан түскен. Өмірбек Қарымсақ ұлы бастаған тоғыз кісі елубасылар мен күрметті кіслер таңбаларын басып, облыстық ұлықтарға арыз жөнелткен. Арабша жазылған қысқаша құжат мазмұнына қаралғанда, сол кезде мұнда болыс сайлауы өткен. Сонда Абай сайлау басына оязбен ере бірге келген. Арыз иелері «Абай біздің сайланған адамдарымызды сайламай, Қамбар Бифозы баласы һәм Ибраһим Құнанбай баласы һәм Оралбай Байтоқа баласы ынтымақта болып орталарына пәре жүргізіп, елді бұзып, уә қорқытып, Тоқтық-көшік Ерғазы баласын болыстың орнына сайлattты» деп көрсетіп, болыстыққа, болыс кандидатына, билік қызметке сайланған үш кісінің әрқайсысына отыз жылқы бір түйе және тайтуяқ алғанын атап, әскери губернаторға шағынғанын көреміз.

Сол жылдарда Семейден Омбыға генерал-губернатор атына жіберілген сүйт телеграммага назар аударсак, ол құжат мынадай дүбір-дігір сала, дабыл қағады:

«Біз мұрындықтардан 160 жылкы даулап жүр едік, мұны бұрығы пристав Тихонов мырза біледі, төтенше сиезбен шешүге тиісті болған Ибраһим Құнанбаевтың инициативасымен 500 сом пәре беріп көрдік, қанағат болмады, осыдан төрт күн бұрын Ибраһим болыс Дұтбай, стражник Измайлолов бастатқан 40 кісі ауылымызды шауып, мылтық атып, бес жұз жылқымызды айдал әкетті. Әйелдер оязға шағынып еді, оларды сабады, Ибраһим тағы да бес түйемізді тартып әкетті. Дүйсен Мыңжасаров, Шормақ Төлемісов кінәсyzдан кінәсіз камалды. Мұрындықтар малымызды талап айдал әкетуде. Бәріне күә бар. Жазықсыздан жазықсыз озбырлыққа душар болғандарға арашашы болып, таланған малымызды кайтарып, камалғандарды босата көрініздер. Тергеу үшін өз ұлықтарынды жіберуге болмас па, әйтпесе Ибраһим өздеріңізге мәлім өте мықты адам, дегенін істей алады, өлтіре де алады. Жауабын бүгін күтеміз.

Мұқырлық қырғыздар **Жылғысбай Үркімбаев,**
Әбленбай Шилібаев.

(*Қазақстан Республикасы ОМА. 64-қор, 1-тізбе. 90-бума*)

Архивте осы алуандас жан айқайын білдіргендей өзге де хатшагымдар, ресми құжаттар да аз ұшыраспайды. Айталақ, Семейден 1885 жылы 29-октябрьде Даға генерал-губернаторының атына жолданған мына бір құжатты оқып қараганда, Абайға қюп-көрчев кісі өлтіруге қатысы бар дейтін де кінә тағылғанына күә боламыз.

«Былтыргы жылғы 3-июльдегі № 3860 қатынас қағазға байланысты Даға генерал-губернаторы мырзаның Қеңсесіне Жоғары мәртебелі тақсирға баяндау үшін Семей уезінің Мұқыр болысының бұрынғы болыснайы Құнанбаевтың қырғызы Бөдеев пен оның жолдастарын бейне Қөшеков дейтінді өлтіруге айдал салғаны және аталған болыснайдың басқа да зансыз қылықтары жөніндегі іс тұрғысында Семей оязы тергеу жүргізгендегін, соның нәтижесінде мыналар анықталғанын хабарлаймын: сөз болып отырған жағдай жөніндегі өтініш білдірушілердің екеуі Бақтыбаев пен Құдайберді-ұлы дейтін қазактар мұндай арыз бергеннен бас тартты, ал арыз беруші үшінші қазақ Арқабаев жауап алғанда өз түйінін растағынмен, онысы айыпкерлерінің жауабымен теріске шығарылды, Семей уездік дәрігерінің жасаған сот-полицейлік актісі және оны бекіткен облыстық дәрігер қаулысына қараганда, қайтыс болған Қөшеков 80 жасқа келген кісі, денесінде ешқандай зақым мен күш

қолдану ізі жоқ, көріліктен және чаҳотқадан өлген деп үйғарым шығарылды, сондықтан осы жағдайға байланысты жүргізілген тергеу жұмысын осымеч тәмамдауды макұл деп санаймын.

Генерал-лейтенант Цеклингкий.
(Казақстан Республикасы ОМА. 64-қор, 1-тізбе, 1430 іс, 54-б.).

Ендігі бір пара құжаттар 1876—1884 жылдар арасында Абай тап болған сот-тергеу шырғалаңы жайында баян етеді. Орталық мемлекеттік архив қорында бұл істің, дау-дамайдың сипаты мен мәнісі, нeden басталып, немен тынғаны жайында егжей-тегжейлі мағлұмат беретін құжаттар баршылық. «Даудың басы Дайрабайдың қара сиыры» демекші Үзікбай Бөрібаев (істе Бурабаев деп жазылған кезі көп) дейтін молда атынан бірінен бірі жоғары ұлық кеңселеріне арасына айлар салып, бірнеше жыл бойы үсті-үстіне жазылған арыз-шағымдардың салдарынан туған лаңың ұшар басы азын-аулақ жер дауынан екені назар аударады. Оқиға болған кезде Абай жасы отызға жана толған жігіт ағасы шағы, Қүшік Тобықты елінде болыс болған. Нәк осы кезде осы өңірде Мұса Аюбаев дейтіп қазақ старшының қызмет атқарады. Үзікбай молданың баяндауынша, осы старшын Мұса болыс Абайдың демеуімен Үзікбайлар жайлап-қыстап жүрген Таймаққел дейтін жерді иемденіп кеткен. Осылай басақөктекен озбырлыққа старшын Мұсамен ауыз жаласкан, болыс Абай кінәлі деп, арыз иесі оның үстінен елді сорып-жеп, пәре алды, өктемдік жасап, ойына келгенін істейді. Егендей сан түрлі айыптар тағып, осы жылдар аралығында Семей сязының атына 4 мәрте (1876 жылғы 21-қыркүйекте, 23-квашада, 1877 жылғы 11-наурызда, 1879 жылғы 28-тамызда), ескери губернатор атына екі мәрте (1877 жылғы 10-қазанда, 1878 жылғы 14-желтоқсанда), Батыс Сібір генерал-губернаторының атына екі мәрте (1877 жылғы 9-кантарда және 15-желтоқсанда) және акырында 1879 жылғы 22-ақпанда Семей уездік сотының атына — барлығы тоғыз рет үстемелете арыз-шағым боратумен болған. Абайдың басын шатып, қатты шырғаланға душар етіп, көп сергелденге салған үлкен лаң осы болған. Үзікбай молда арыздары бойынша қалын жұртты дүрліктіре, жауап алған тергеу, сот істері табандатқан тоғыз жылға созылған. Сонда арызкой молданың жаппайтын пәлесі жоқ. Архив құжаттарында әбден ары тарт; бері тарт бықсық қауесет жалалардың әбден сарқылған тобықтай түйінін оқығаның өзінде жағаласқан адамын қайткенде қаралау үшін қойыртпақталған бірлі-жарым мағлұматтардың өзі де құлак сарсытқандай. Қүшік Тобықты елінің болысы Ибраһим Құнанбаев қасындағы би старшындар мөрін де өзі иемденіп, бәрін билеп-төсдейді, айнала жүрттап бірде түье, бірде бие, жүйрік ат, жорғаға

дейін пәре алады. Бөрібаевтың білуінше, оның алған пәресін түгелдей пұлға шаққанда 3511 сом 74 тыын болар еді... (Қалайша тынына дейін шағып, есептеген десеніш! Япыр-ай, қазақпсызың десе, бәрімізге тиеді). Исті тергеу барысында Үзікбай әолда күәға тартқан 37 адамға қоса, ел ішінен тагы да 700 кісіден жауап алған. Үзікбай үстемелете түйдектеткен әр арызы бойынша қаншама әуре-сарсаң, ерсілі-қарсылы дүрлігіс, жауап алу, тергеу әбігерінен әбден мезі болған Абай сол жылдарда өз өтініші бойынша болыстық қызметтен бас тартып, ел ішіндегі дау-шардан бойын аулақ үстай бастайды.

Архив кешендерінде сакталған құжаттар Батыс Сібір генерал-губернаторының кеңсесінен тартып, Семей әскери губернаторы, Семей оязы мен уездік сот кеңселерін қамтып, тоғыз жылдай ғергелденге салған бұл оқиғаның акыры Ибраһим Құнаанбаев тайdasына шешіліп, ол нақақ пәле-жаладан бүтіндей ақталғанын, көрісінше арызды қардай боратқан Үзікбай молда келтірген фактілердің бәрі ойдан қысындырылған бекер жала болып шыққанын баян етеді. Қиянат қөріп, шындық үшін шырқырап жүргендей арызқой Үзікбай молда, жалған жаласы дәлелденбей, өтірігі шығып, тығырыққа тірелген сон, акыры, 1884 жылғы 21-тамызда тергеушіге берілген жауабында «иә менің жазғандарым бекер екең, лақап сөзге сеніп қалыптын» деп мойындауға мәжбүр болған, сонымен уездік сот істі сол жылы 21 тамызда қысқартуға жатқызған.

Ресми құжаттарда сонымен қатар Үзікбай молданың Абайдың үстінен жазып жүрген арыздарының шын сыры — Абайдың айткенде болыстықтан ығыстырып, оның орнына өз адамдарын қоюды қөзделген кейбір шонжар ауылдастарының азғырумен, айдаған салуымен қасақана қысындырылған көрілдер, бықсық жата сөніде бедерлене көрінеді.

Ол ол ма, тоғыз жылға созылған сот-тергеу лаңына сөбөтші болған арызқой Үзікбай молданы жалған жала жапқаны үшін Империя заңдарына сәйкес қылмыстық жауапқа тарту женинде шешім қабылданғаны жөнінде нақты құжат бар. Құжаттың тагы бір тұсында Үзікбай молда Абайды әлденеше жыл әуре-сарсан, шырғаланға душар етіп, босқа күйдіргені үшін, оның аяғына жығылып, кешірім сұрағаны атап көрсетілетін айғақ үшірасады.

Үзікбай Бөрібаев молданың лаңын егжей-тегжейлі баяндайтын, Орталық мемлекеттік архив корынан табылған қөлемді екі құжат толық күйінде, орыс тіліндегі қалпында осы кітапқа енгізіліп отыр.

Абай өмірі мен тағдыры, бастан кешкен шырғаландары жайында толығырақ білгісі келгендер сол құжаттармен нақты танысуына болады.

Көріп отырмыз, архив кешенінде сакталған жекелеген құжат-

тар «соқтықпала, соқпақсыз жерде өстім, мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма» деп күйіне жыр жазуға мәжбүр болған Абай көрген әурешілік пен азап, қайғы мәч нала аз болмағанын аян етеді. Архив деректері заманында Абай төнірегінде орын алған ду-дүбір, дүрлігіс жайында хабар берумен бірге, сол арыз-шағым, талас-тартыс, арпалыстың көшілігі Абай пайдасына шешіліп отырғанын да, қаша күйзеліс сергелдец, жанжалдар болғанымен, Абай көбінесе ақталып, женіп, үстем шығып отырғанын да айғақтайды.

Бірақ та, мешкей деген жақсы ат емес екені бекер ме? Далбаса жел сөздің өзі де пендеп басына қашшалықты көлеңке түсіріп, кейде қыруар машақат, қайғы, нала әкелетінін де ұмытуға болмайды. Сондай айтыс-тартыс, арпалыс барысында қашшама жүйке жүқарып, денсаулық мұқала беретіні де, арыз лаңына шалдықкан адам өзге талай-талай сый-игілікті істер мен еселі сыбағадан, талай-талай сый-сиянат пен марапаттан қарылатынын да слемеу әділдік болмас еді.

Жала күйдірмесе де күйелейтіні бекер ме? Есіл Абай жала мен наланы дә белшесінен кешкенін айғақтайды, архив құжаттары. Өмір мен тағдыр еш пендесін алаламай еншілейтініне күмәніңіз болмасын, оқырман.

Үзікбай молда арызының айтары:

Ибраһим Құнанбаев, өзі Қүшік тобықты болысына қарайтын кісі, неге біздің Коңыр көкше тобықты болысына билік жүргізді, осы болыстағы екі мың кісіден болыстыққа лайық адам табылмағаны ма, сонда?..

Екіншіден, Коңыр көкше тобықты еліне басшылық ете отырып, Ибраһим Құнанбаев көп жағдайларда осы елдегі билер мен старшындардың қолындағы мөріне дейін өзі алып, әлгі билер мен старшындарга ақылдаспай үкім-шешім шығарады да, мөрді өзі баса береді. Демек, ол менің арыз-шағымдарым жөнінде де өңгепесіне кім кепіл? Құнанбаевтың осындай жолсыздық істеріне сұнын туысы, № 9 ауылдың старшины Мұса Аюбаев қосақтаса жымдастып жүреді, ал бұл старшының іс-әрекетіне арыз иесі мен ғана емес, осы болыстың қалың қауымы наразы, мұны елубасылардың қолы қойылған, шағымға қоса жолданған күәлік қагаз да растайды. Болыс Құнанбаев пен старши Аюбаевтың әрекеттері жөнінде, атап айтқанда, мына төмендегі кісілер растай алады: Бұкіш Бөрібаев, Сәрсен Қалдыбаев, Кожа Төбеев, Тезекбай Жамантаев, Өтеген Қарынбаев, Қабыл Шагырбаев, Сәмти Тұнебеев, Тұмарбай Биболов, Қелдібек Жаманғұлов, Тоқан Табылдинов, Қасым Байсалов, Байқотан Шәкиев, Жөбебай Бекбердинов, Үркімбай Эзбергенов, Қарықпай Қаймақов, Дүйсен Мыңжасаров, Қашқын Алдағергенов, Мыңғы Бөдеев, Жақсылық Құдайқұлов, Сапа Бекжанов,

Қазымбай Боқаев, Қаратай Сапақов, Жаңатай Жамантаев, Тоқа Бектасов, Әшірбай Тұрғанбаев, Бейсенбай Боранов және Атанбек Өрісов, сондай-ақ Құнанбаев пен Аюбаев екеуі бірлесіп сый-сияп алған мынадай қазактар да күләлік айта алады, олар: Нұрғабай Құдесбаев — үш жасар, құны 50 сом тұратын жорға ат сыйлаған, Қөкекбай Жамантаев — 45 сом тұратын бір түйе және 40 сом тұратын ат сыйлаған, Бейсен Төлебаев — 15 сом тұратын бір бие берген, Қабыл Шағырбаев 20 сомдық бие берген, Лаубай Тойғұлов біреуінің бәсі 50 сом, екіншісінің бәсі 45 сом тұратын екі ат берген, Қиясбай Ибенов 25 сом тұратын айғыр сыйлаған, Боран Биболов 60 сом тұратын бесті ат берген, осы аты аталғандарға қоса басқа адамдар да арызда келтірілген жайларды антүстінде растап бере алады... Құнанбаев пен Аюбаевтың ел үстінен алған мұлкі, Бөрібаевтың білуінше, 3511 сом 74 тыын тұрады, оның үстіне мына Құнанбаев әр сиез сайын жүрттап 140 қойдан жинап алады, соңда алты сиезде жинап алғаны 840 қой болмақшы.

Үзікбай молда осы такілетті арызына қоса Қоңыр — қоқшे тобықты болыссында тұратын 30 кісінің таңбасы мен мөрі басылып, колдары қоғылған өз атына берілген сенім хатты тіркеген. Семей аскері губернаторы Үзікбайдың 1878 жылғы қаңтардагы шағымы бойынша тергеу жүргізуді Семей оязына тапсырады.

Үзікбай бір арызында Таймақкөл жайылымына талас, жанжал көзінде Аюбаевтың інісі Сасықбаев мұның қолын зақымдап кеткенин айтып та шағынады.

Абайдың Семей оязына берген жауабының түйіні мынаны айтады:

Үзікбай Бөрібаев арызының төркіні Таймақкөл маңын жайлауға ерік бермейсің дейтін реніштен тамыр тартады. Таймақкөл маңы бұрын бос жатқан, ешкімнің иелігіне берілмеген жер болатын. Соңғы кезде мал қыстаитын қыстаулар жетіспеген соң, ол өнірден әркімге төрт қыстау белініп берілген, соның ішінде старшы Мұса Аюбаевқа да қыстаулық жер белінген.

Үзікбайдың Таймақкөл өнірі мені мен менің ағайындарымның жері еді дегені мүлде бекер, жалған әңгіме, ол жер ешқашан оның меншігінде болған емес.

Екіпшіден. Үзікбайдың әйелін ауылдасы Рыскан көкала қойдай етіп сабап кетті дегенін естіген де, білген де емеспін. Үзікбай маған ондай арыз шағым айтып келген емес.

Үшіншіден Үзікбай Бөрібаев пен Тәүкебай Сасықбаевтың төбелесі жайына келсек, бұл жайында маған шағым айтып келген Бөрібаев Үзікбай емес, Сасықбаев болатын. Оның айтуыша, Бөрібаев мұның қыстауына қойын қаптата жайып келгенінде, «оу, мұның қалай, қойынды әрмен айда» деп құмақ болғанында, ол мұнымен жанжал шығарып, өзінің ұлы Жүсіп екеуі жабылып мұны

сабаған, ол жандарменменен атына жармаса мініп қашады, ағиандап болысқа шағынбақ болып, шапқылан бара жатқанда, Үзікбай баласы екеуі оны куып жетіп ұстап алыш, астындағы атын өлтірген.

Осы жанжалға байланысты Үзікбай мен баласын шақыртып, істі билер сотымен шешүге үйғарым жасалды, бірауыздан келісіліп, билер белгіленді. Бірақ, былай шыға бере Бөрібаев Сасықбаевтан қашып құтылып, Семейге аттанады. Мұса Аюбаевпен де, Сасықбаевпен де еш туыстық жақындығым жоқ, оны бүкіл болыс жүртү біледі. Бөрібаевқа да, өзге қазактарға да ешқандай қиянат жасаған кезім жоқ, заң жүзіндегі билікті пайдаланып, ел ұстінен мал-мұлік жиган смеспін, би мен старшынды билеп-төстеп, үкімшешім шығарған да жерім жоқ, ондай жерім болса, би мен старшын айтып берер, съезд өткізген кезде қатысуши адамдар мен жүрттың ішіп-жемі үшін мал сойылатын, онда да тәулігіне бір койдан артық емес.

Бөрібаев наразылығының түп төркіні мен мақсаты мынада: Старшындыққа кандидаттар ішінде Үзікбайдың жиен інісі Мәкішев дейтін бар. Үзікбай старшындыққа соны өткізбекке жантала-сып жүр.

Бөрібаевтың әуелгі арызын қарай келіп, ояз оның арызын билер сотында карауға үйғарым жасалғанын естіген соң, օған риза болмай, Семейге шапқан. Онда өз шағымын облыстық ғасқармаға, яки губернаторға білдіру орнына, бірден генерал-губернатор атына шағым жөнелткен.

Осы жайттар төнірегінде жауап алғанда Бөрібаев оязға мына-ны айтқан:

Озбыр біреулер сабап кеткенін болысқа шағынып ем, ол май-лы ішекше созбаққа сала берді. Содан Семейге келіп, губернатор-га арыз-шағым айтпак едім, содан мен секілді қазактарға орысша арыз сүйкетіп беретін бір орысқа кезіктім. Ол губернаторға жаз мейлің, генерал-губернаторға жаз мейлің — ақысы бәрі бірдей, ақыр жазған соң, айды аспанға шығарып, мықтысына генерал-гу-бернаторға бірақ жазып, астан-кестенін шығармайсың ба деді. Сосын болсын ендеше бәсі бірдей болса, ең мықтысына жаз дедім. Енді қарасам, әлті орысым мен айтпаған талай нәрсені қосып жазып жіберіпті, өзің тіл білмейтін мақаупес болған соң, көрген күнің құрысын.

Пәре алды дегенді де айтқаным жоқ, жаза гөр деп те өтінген емес едім. Қасымызда әртүрлі адамдар не болса, соны сегіз саққа жүгіртіп, көйітіп отырғанда тізбелеп, тіркей берген бе, қайдам? Менің сұрағаным, жалғыз-ақ сыяз шақырған шақта жиналғандарды азықтандыруға деп жүртпен ақылдаспай қой союфа шешім қылайтыны секілді менің арызым жөнінде де ойна келген үйға-

рым жасап жүрмесін дегендік еді, ал старшын Аюбаевқа кінә қойған себебім, мені жәбірлең сабаған кісі соның қолшоқпары, іні-сі болатын.

Күлардың жауабы хақында

Бөрібаевтың көрсетуі бойынша жауап алынған 37 кісінің еш-кайсысы арызда айтылған жайларды растамады, әділетсіздік еке-нін айтқан. Олардың болыска да, старшынға да заңсыздық істеді деп қояр талабы, кінәсі жоқ екенін мәлімдеген. Нақты айтқанда олардың берген жауаптары мына түрғыда:

Әтеген Қорымбаев пен Табылдиннің айтқаны: Бөрібаевтың арызына қоса көрсетіп отырған сенім хат па, куәлік пе — оны біз көріп отырғанымыз осы, оған таңбамызды басқан емеспіз.

Бейсеновтың айтқаны: Бөрібаевтың шағымына бәлендей кедер-гі болмаған соң, сенім хатқа қол қойған да болармын, әйтсе де Құнанбаев пен Аюбаев жайында жорықсыз дейтіндей ештеце айта алмаймын да, білмеймін де.

Жұжасар Қорымбаевтың айтқаны: Сенімхатқа Бөрібаевтың өтінің бойынша қол қойған едім, ал болыс пе старшының заң-сыздық істегені жайында айттар ештеңем жоқ.

Мамытовтың айтқаны: Ағайындарым мен Аюбаевтың туысқа-ны арасында жерге байланысты дау-шар болған соң, сенім хатқа қол қойып ем, бірақ Құнанбаев пен Аюбаевтың әлдебір өрескел істері жөнінде айтартым жоқ.

Қыстаубаевтың айтқаны: Аюбаевты старшындықтан ауысты-ру жөнінде сенім хатқа қол қойғам, ал өз басым оған разы кісімін, Аюбаевтың да, Құнанбаевтың да заңға кайшы істеген ештеңесін білмеймін.

Бұларға қоса, әр түрлі старшын адамдарынан тағы да 600 кісі-ден сұрап-жауап алынды, олар Бөрібаевтың жазғандарын растай-тындағы ештеңе айта алмады, қайта бөрі де старшын Аюбаевқа да, болыс Құнанбаевқа да разы екенін білдірді, олардың өрескел еш-теңесін білмейтінін, озбырлық көрмегенін айтты.

Абайдың қосымша айтқан тілегі: өзімің үстімнен, сондай-ақ старшын Аюбаевтың үстінен берілген шагым мулде әділетсіз деп білемін, тәбелес пен жанжалдың қай-қайсысында да Бөрібаев кі-нәл болғандықтан, мұны билер сотында қарап шешу жөнінде үй-гарым жасаған болатынмын, бірақ, Бөрібаев оған келмей қойды да, Семейге менін үстімнен шагынбакқа кетті. Осыған байланысты оязга айттар өтінішім, егер менің кінәм болса мені жазаласын, егер кінәм болмаса — жапқан жаласы үшін, ел ішін бұлдіргені үшін ағыз иссі Бөрібаевты жазаға тартсын.

Сиязың ойы: Коңыр қөкшө тобықты болысында көптен бері болыс тұрақтап көрген емес, Соңғы он-он бес жылда мұнда үш жыл мер-мге шыдап берген болыс есімізде жоқ. Айталақ, 1872—1874

жылдар аралығында өткен үш жылдықта әуелі Уандық Алатаев болыс болып сыйланып еді, сотқа тартылды. Екінші сыйланған Итбай Қуанышев ол да сотқа тартылды. Үшінші сыйланған Дұтбай Уандықов — ол да сотқа тартылды, онан кейінгі болыс Жүсіп Кошачқұлов орынаи алынып, акыр соңында үш жылдық мерзімді — босіні болыс Жұзжасар Қарынбаев аяқтады. Аталған болыс біткеннің бәрі де қазактардың дау-жақжал шатағымен сот пен тергеуге тартылып, бәрі де акырында ақталып шықты, бұлай болатын себебі ықпалды, әлді дегендер өздері болыс болғысы келеді немесе сыйланған болыспен жауласып, алсады. Қазіргі кезде қарасаң, мұнда ықпалды, әлді деген кіслерден сот пен тергеу астында болмаганы жоқ. Бұрынғы ояз Измайлов осында әуре-сарсанын аулақ болу үшін болыстыққа өз іштерінен емес, өзге болыстың адамын сыйлап көрсөндер қайтеді деп Ибраһим Құнанбаевты атайды, өзінің көзқарасынша және білетіндердің бәрінің айтуыша, ол ете-мөтө іскер, акылды да адал кісі, Измайлов ешбір қателеснесең, Қоңыр көкше тобықты болысының жұрты Измайловтың дәлелді сезіне шынында да үйіп, Құнанбаевты болыс етіп бірауыздан сыйланған, ол бұрынғы Құшік гобықты болысынан ауыстырылған, Қунанбаев болыс болған екі жарым жыл ішінде мұнда жағдай едәүір жақсарып сала берді, бұрын күн сайын дерлік барагынан көз ашпай, кісі өлтіру жиі болып тұратын болыста соңғы кезде бірде бір қылмыстық тергеу болған жоқ, ал Бөрібаевтан арыз түскеннен соң, ол басқа болыстың адамына жұртты басқару киын екенін айтЫп, өзін болыстықтан босату жөнінде өтініш білдірді, тек акылға жендеріп қызметін атқарып жүрген еді. Бөрібаев генерал-губернатор атына арыз беріпті дегенді естіген соң, ол өзін босату жөніндегі әңгімені қайта қозғады, бірақ бұлай істеу Бөрібаев шағымының нәтижесінен үрейленгендей болып шықпас па деп түсіндірген соң, өтінішін қайтып алды.

Ал, шынтуайтқа келгенде, Бөрібаев арызының түп мәнісі мынада деп ойлаймын — Қоңыр көкше тобықты болысында өздеріне жақын біреуді болыс қойғысы келген партия пайда болған, солар Ибраһим Құнанбаевтың өзі де келесі сыйлауда болыс болғысы келмей жүргенін білмestен, Бөрібаевты үгіттеп Құнанбаевтың үстінен шағым жазуга көндірген, сонда ол сотқа тартылып, алдағы үш жылдықта болыс сыйлауына түсे алмайтын болады дейтін есеп жасаған. Менің оз ойымша — Ибраһим Құнанбаев бүткіл уздегі ғана емес, бүткіл облыс бойынша ең тандаулы болыс деуге лайық адам. Осындаи адамға жала жапқан, босқа даттаған Бөрібетың өзін жауапқа тарту керек! Үзікбай Бөрібаев істің осылай аунап бара жатқанын көріп, сасып, 1877 жылғы қыркүйекте және бір арызды амалдан бағады. Болыс Ибраһим Құнанбаев пен

старшын Аюбасв қызметінен аудысар кезде тағы да 30 жылдыны, 3000 сом акшаны, бір гүйені, 300 бас қойды жеп кетті деп бык-сыталы.

Абайдың берген жауабы: Қазіргі Арқат, бұрынғы Қоңыр көкше тобықты болысы болыш, 1875—1878 жылдар арасында істегечімін. Қөпшілік даудыспен емес бірауыздан сайланғанмын. Кейин Семей әскери губернаторы бекіткен. Үш жыл мерзім біткен соң болыстықтан өзім сұранып, бас тарттым. Қалың жүрттых шешім: бойынша, жақсы қызметім үшін алғыс алыш кеттім. Бөрібаевтың арызында айтылғандай, Таймақкөл қыстауын тартып алды дәйтін қауесет мұлде жалған. Таймақкөл бұрын ешкімге тән емес, «алтапақ ел көшіп-конып ортақ жайлап, қыстаған жүрген коныс бөлгөтін». 1876 жылы Мұса Аюбаевтан осы өңірден жайылымдық жер көсіп беру жөнінде етініш түсті. Мұны сайланбалы адамдардың қатысуымен сиезде шешу үйіралды. Сиез сондай шешім қабылдан, сол тиісті кітапта тіркеліп жазылған. Ал өз басым бұл істе еңбір араласым болған емес. Болыс болған кезімде елден ақшаладай, тиізаттай пәре алыш көргенім жок. Болыстықтан түскенімің ең алғыс алғаным осының бір айғағы деп санаймын.

Болыстықтан аудысар кезде елден мал алды деген де жағын лақап, тіпті алам десем де ешкім бермес еді, жаңа болған ботың та бұған жол бермесі кәміл. Жолшыбай түннемеге тоқтаған есідаттарды асықтандыру үшін 300 қой жиналған, сол койлар үшін, жатқан киіз үй мен жаққан отын үшін алынған ақы ақшасы болыстықтан аудысқанда жаңа болыс Шымырбай Бибаевқа квитанциямен қатталып, колма-қол берілген болатын.

Тегінде мен Үзікбайдың ауылында, қыстауында болыш көрген кезім жок, онымен ешқашан ісім болмаған кісімін, сондықтан онымен ұрысықсан да кезім жок, онымен бәтуаласып, кешірім сұрауымың да еш кисыны жок. Үзікбайдың сөздерінің бәрі бекер, жалған еш кисынға келмейтін кеп.

Таймақкөлдегі жерді қайтарып берем деп уәде етіп еді дегені де кисынсыз, өйткені мен бұл кезде болыстықтан босап кеткем, уәде беруім еш мүмкін емес, өйткені қолымнан да келмес еді.

Қайта, Үзікбайдың өзі ояз алдында болыш, онан жауап алынған соң, менің ауылымға әдейі келіп, бірнеше бөгде адамдардың көзінше, мәселен алжан болысының біл Қаратай Жалбин, Шынғыс болысының қазағы Қожекен мен Байғұлақ Бәзіловтер отырғанда алдымға жығылып, нақақ кінәлағаны үшін кешірім сұрады. Сонда мен оған:

— Үзікбай, егер осы айтып тұрғаның шын ниетің, шын сөзің болса, саған осы арыздарды жаздырып, азғырушы, осындай харам жолға айдал салушы кім, соны айт, соны көрсет, сонда мен сені кешіремін, сенің менен алты аласы, бес бересің жоқ екені белгілі,

менімен сшқашан аралас-кұраласын, алғыс-берісің болған емес... Сені айдал салушы бар, сен әлдебіреулердің тіліңе еріп, қолшоқ-пар, ұртоқпак болып жүрсің гой... оны білемін,— дедім.

Содан Ұзіkbай Бөрібаев 1883 жылы 27-сәуірде бұл істі төрғен жүрген Новоселовтың атына өтініш жазып, жазды, жаңылым, Құнанбасытың үстінен менің жазғандарымның бәрі жалған қауесі екен, жәсі сөзге ерген екенмін, осы уақытқа дейін жазғандарымның бәрінен де бас тартамын, осы айтқанымды ант-су ішіп дәле деуге дайынмын деп мәлімдеді.

Тергеу барысында анықталғаны:

Құнанбаев болыс болған кезінде қазақтардың арасында осы күнге дейін серкемінез саяқтық санаудың келген жылқы үрлсү, ба-рымта дегенге қатаң тыйым саламын деп ел ішіндегі жуын тұрғындар мем ықпалды адамдар қырына іліккен. Солардың бірі Қаратай Сапақов деген өзінің жақтастарын айналасына тоңтастырып, Ибраһим болыстың басқан ізінен кір іздел: жоқты-барды тімекіләй тергіштеп, қайдагы жоқты қисындыра даттап, ол жөнінде ұлықтар алдында, ел ішінде теріс пікір тудыру үшін өзара бәтуаласып, Семейге облыстық басқармаға шағым тапсыру үшін араларынан Ұзіkbай молданы лайықтап шығарып, осы міндетті атқару барысында жұмсайсың деп оның қалтасына қаражат та жишип берген. Ұзіkbайдың арыз-шагымында аттары аталып, күәлікке тартылған адамдардың бәрі әлгі Қаратай Сапақовтың ағайындары мен сыйбайластары, Абайға іштей дурдараз, қас тобырдың өкілдері екені мәлім болды.

Ұзіkbай Бөрібаевтың Таймақкөл менің және менің ағайында-рымыздың қыстауы еді дегені бекер, оның өз жайылымы мен қыстауы Орда тауында, Карадаыр дейтін жерде. Бұрын осы өңірдегі жалпақ ел ортақ пайдаланып келген Таймақкөл сайы кейін Дүтбай Аюбаевқа және басқаларға бекітіліп берілген соң, Ұзіkbай дау шығарып жүрген көрінеді.

Осылай түү бастан жайылымдық жер төңірегінде бүрк еткен дау-жанжал, сот-тергеу шырғалаңы ондаған, жүздеген адамды ау-қымына тартып, қаншама сүргін, лаңмен ұласып, Абайды сегіз-тоғыз жылға созылған сергелденге душар етеді.

Семиполат облысы мекемесіне

**Жанкөбек-сыбан, алжан елінің елубасыларынан дабернай,
Құрманбек Рай оғлынан һәм Айтқұл Телгозы оғлынан,
Шаңқай Есімбек оғлынан ғарзынама**

Біздің елімізге ел билеп тұрғушы, сайлауға оязной начальник келгенде Ибраһим Құнанбай оғлы еріп келді. Ибыраһим сол уақытта өзің елубасыларының жиып алып өз алдына Тоқтықөшік Ерғозы баласына, һәм Оралбай Байтоқа баласына, һәм Қамбар Биғозы баласына «шар сал!», деп бүйрық етті. Өзі елубасылардың кайсысына (кейбіріне) бір ат уә, қайсыларына он тенгеден пәре бергізін. Тоқтықөшік Ерғозы баласынан, һәм Оралбай Байтоқа баласынан, һәм Қамбар Биғозы баласынан отыз жылқы, бір түйе, және бір тай-түяқ алыш, сол ушеуіне Тоқтықөшік Ерғозы баласын ел билеушінің орнына, һәм Оралбай Байтоқ ұлын болыстың қандидат орнына, о һәм Қамбар Биғозы баласын бидің орнына сайлап берді, көркем сайлау қылып.

Біздің сайлаған жақсы адамдарымызды сайламай, өзіне жәрдем кіслерді сайлattyрды, жұртты бұзып. Қызметке жарамайтын кіслерді сайлағанды ешқашан көргеніміз жоқ едік. Бұжылды уақ еліпен дауғалы (дау-дамайлы) алты жұз үй кірген еді. Сол елдің елубасылары һәм Қамбар Биғозы баласы һәм Ибыраһим Құнанбай баласы һәм Оралбай Байтоқа баласы бәрі бір ынтымақта болып, орталарынан пәре жүргізіп елді бұзып уә қорқытып, Тоқтықөшік Ерғозы баласын болыстың орнына сайлатты.

Оралбай Байтоқ баласы шардың басында тұрып, өзін-өзі кандидат орнына сайлағанда көп шарды салдырды. Сол шақта жоғарыда айтылған кіслерді шақырсаңыз екен деп оязнай начальникке аузыша арыз қылдық һәм қағаз үстінде жазып арыз бердік.

Нәмма, (бірақ) ол елубасылардан бұл арызды алмады. Сол себепті арызды дабернай болып (не доверенный болса керек? Ж. А.) облысқа 1877-жылында 25-сентябрь күнінде даберніс қылыш береміз. Жанкөбек — сыбан, алжан елінің елубасыларынан уә құрметті кіслерінен. Оның үшін Семей облысын билеп тұрғушы военнной-губернатор хұзретіне арыз беріп сұрапта, баршамыз рұхсатымыз бойынша сұрап үшін. Не іс қылыш сұраса, закон бойынша разы боламыз. Есімбек Шаңқай оғлына, Айтқұл Телгозы оғлынта, елубасы Құрманбек Рай оғлынан үшбу даберніс қылыш бергеніміз-дің.

Елубасыларымыз ғамра саламыз, раслығына
мен, Өмірбек Қарымсақ оғлы.
мен, Жанғазак Дайырбек оғлы.
мен, Айменбет Байтүяқ оғлы.
мен, Әнжан Жарасбай оғлы.

мен, Иісбай Төлс баласы.
мен, Майшығар Нұрақ оғлы.
мен, Сыбан Мәмен оғлы.
мен, Данияр Сары оғлы.
мен, Атажан, Кожамқұл оғлы.

*Казақстан ОМА
15-көс 2047-іс. 25-26-беттер.*

КОПИЯ

**с журнала общего присутствия Семипалатинского Правления,
состоявшегося 8 октября 1884 года***

Слушали доклад: Семипалатинский уездный Судья при донесении от 31 августа сего года за № 276 представил в Областное Правление на прекращение следственного дела по жалобам киргиза Семипалатинского уезда Узукпая **Буробаева** на противозаконные действия **Конур-Кокче-Тобуктинской** волости Ибрагима Кунанбаева и аульного старшины Мусы **Аюбаева**. **Обстоятельства** этого дела **следующие**: киргиз Семипалатинского уезда Конур-Кокче-Тобуктинской волости Узукпай Буробаев в поданной Г. Генерал-Губернатору в январе 1878 года просьбе объяснил, что претерпевал от управителя Конур-Кокче-Тобуктинской волости Ибрагима Кунанбаева и аульного старшины Мусы Аюбаева разные обиды и раззорения, он в прошениях от 21 Сентября и 23 Ноября 1876 года, поданных Семипалатинскому Уездному Начальнику, объяснив о своих обидах, но не объясняя о поступках Кунанбаева и Аюбаева, просил распоряжения о разборе сего дела и законном его удовлетворении. Обе эти просьбы, как подлежащие разбору народного суда, уездным Начальником отосланы к управителю означенной волости на распоряжение. Если претензия его будет разобрана биями Конур-Кокче-Тобуктинской волости, то он не может ожидать правосудия, мысль эта его вытекает из того, во-первых, что Волостной управитель Ибрагим Кунанбаев ведения Кучук-Тобуктинской волости, которую управляет брат его Исказ Кунанбаев, но почему он, Ибрагим Кунанбаев управляет Конур-

---

* На полях на 1-й стр: «Исполнить, но с тем, чтобы копия с этого постановления была представлена на усмотрение Г. Степного Генерал-Губернатора, так как назначение следствия по выводам на бывшего управителя Ибрагима Кунанбаева и самое рассмотрение этого дела произведено по журналу бывшего Совета Главного управления Западной Сибири, утвержденному Г. Генерал-Губернатором 15-го Октября 1884 года».

За Губернатора **В. Чернавин**

Кокче-Тобуктинской волостью, сму, просителю, неизвестно, а полагает, что и в сей, последней, его волости можно бы было из 2000 человек избрать достойнешаго на должность управителя. Во-вторых, Ибрагим Кунанбаев, управляя Конур-Кокче-Тобуктинской волостью, нередко отбирает от старшин и биев присвоенные им должностные печати, составляет приговоры и решения и прикладывает к оным печати без ведома старшин и биев. Следовательно, и по его жалобам может быть сделано то же самое. Во всем этом способствует ему, Кунанбаеву, родственник его, старшина № 9 аула Муса Аюбаев, которым не только он, проситель, но и все общество Конур-Кокче-Тобуктинской волости крайне недовольно, что подтверждается удостоверением пятидесятиников, писанным на тагарском диалекте и представляемым просителем. О действиях управлягелы Кунанбаева и аульного старшины Аюбаева могут подтвердить киргизы одной с просителем волости, а именно: Букуш Бурубаев, Сарсен Кальдыбаев, Кожа Тюбеев, Тезекпай Джамантаев, Сайтый Тонеев, Туморбай Бийболов, Кельдыбек Джаматулов, Утеген Ка-рымбаев, Кабыл Чагырбаев, Бокан Табулдинов, Касым Байсанов, Байготан Чакиев, Джобобай Бекпердинов, Уркумбай Азбергенов, Карымтай Коймаков, Дюйсен Мынджасаров, Кашкын Айдабергенов, Мынга Будеев, Джаксылык Кудайкулов, Сапа Бекежанов, Казымбай Бокаев, Каратай Сапаков, Джанатай Джамантаев, Тока Бектасов, Ашиrbай Тургонбаев, Бейсенбай Буранов и Атанбек Урушов; равно могут свидетельствовать лица, от которых Кунанбаев вместе с Аюбаевым получал подарки, а именно киргизы: Нургубай Кудоспаев, подаривший одного иноходца 3-х лет, стоящего 50 руб., Кужукпай Джамантаев, подаривший одного верблюда, стоящаго 45 руб. и лошадь в 40 руб., Бейсен Телебаев — одну кобылу в 15 руб., Кабыл Чагарбаев — одну кобылу в 20 руб., Лаубай Тойлинов — 2-х лошадей, из коих одна стоит 50 руб., а другая — 45 руб., Киоспай Ибенев — одного жеребца в 25 руб., Буран Бейболов — лошадь в 60 руб. и многие другие, которые, как и поименованные в сем прошении, при допросах могут подтвердить все изложенное под присягой. Всего же Кунанбаевым и Аюбаевым получено от разных лиц имущества, насколько ему, Буробаеву, известно, на сумму 3511 р. 74 к. Кроме сего, тот же Кунанбаев при каждом съезде собирает с общества по 140 баранов: всего же в шесть съездов собрано 840 баранов. Но все объясненные поступки Кунанбаева и Аюбаева Семипалатинскому Начальству неизвестны, потому что до сведения его не доводились. Посему, желая начатому по жалобам своим делу положить конец, Буробаев вынужденным нашелся довести о вышеизложенном до сведения Высокопре-восходительства и просить распоряжения о производстве о поступках Восточного управителя Конур-Кокче-Тобуктинской во-

лости Ибрагима Кунанбаева и старшины той же волости № 9 аула Мусы Аюбаева формального следствия, приобщив к делу сему вышесказанные две жалобы его и в дальнейшем поступить, как укажут обстоятельства следственного процесса. В представленном Буробаевым удостоверении изложено следующее: 1876 года 2-го Декабря, мы, киргизы Конур-Кокче-Тобуктинской волости, старшинства № 9 аула, даем доверенность мулле Узюкпаю Буробаеву в претерпеваемых обидах и стеснениях Мусой Аюбасовым. Это удостоверение некоторыми своеручно подписано, а другими вместо подписи приложены тамги и печати, всего 30-ю киргизами. Просьба эта была препровождена к Г. Военному Губернатору Семипалатинской области для доставления, по содержанию ее, подробных сведений. Получив сию жалобу, Семипалатинский Военный Губернатор поручил Семипалатинскому Уездному Начальнику произвести по ней дознание, которое и представлено в Главное Управление. Совет Главного Управления, разсмотрев дознание, нашел, что киргиз Буробаев обращался к Семипалатинскому Уездному Начальнику с жалобами на медленность Волостного управителя Кунанбаева в рассмотрении его жалобы по различным делам и на пристрастия действия как управителя, так и аульяна-го старшины Аюбаева. На запрос Уездного Начальника Волостной управитель Кунанбаев против сей жалобы объяснил: 1) что Буробаев жалуется на запрещение ему кочевать на уроч. Таймак-Куль, как оступившем во владение старшины Аюбаеву, но уроч. Таймак-Куль, хотя было прежде общую кочевкою и пустопорожним местом, а ныне по недостатку зимовья стойбищ волостными выборными отведено старшине Аюбаеву в числе 4-х кибиток под зимовку, вследствие чего он, управитель, запрещал Буробаеву кочевать и выправлять корм на этой местности, что же касается выводов Буробаева, будто бы местность та принадлежит ему с родственниками, то это совершенная ложь, так как он имеет свою зимовку в горах орды на уроч. Карадыр, и на Таймак-Куль никто зимовки не имел, местность была общую кочевкой киргиз и он, Буробаев, на то место не имеет никаких данных к присвоению ее в свою собственность; 2) вывод, что будто бы Буробаев заявлял о наездении женам его одноаульцом киргизом Рысщаном побоев, несыгаведлив, так как такого заявления никогда не было от Буробаева; 3) что касается драки Буробаева с Таукебаем Сасыкпаевым, то заявление о том было сделано не Буробаевым, а Сасыкпаевым, который заявлял, что Буробаев пригнал свое стадо баранов на его зимовку и когда Сасыкпаев, во избежание потравы, стал отгонять его с своей земли, то Буробаев поймал его и с помощью сына своего Джусупа избил; видя такое насилиство, освободившись из рук Буробаева с сыном, Сасыкпаев бежал на лошади по направлению

в аул его управителя; при следовании на дороге, Буробаев с сыном нагнали вновь Сасыкпаева и убили лошадь под ним; по выслушании сего заявления управитель Кунанбаев потребовал Буробаева с сыном к себе и приказал разобрать дело судом биев, на что они единогласно выбрали бия, но Буробаев дорогою бежал от Сасыкпаева в Семипалатинск. Относительно родства, то он, Кунанбаев как с Аюбаевым, так и с киргизом Сасыкпаевым и в каком родстве не состоит, о чем могут подтвердить все киргизы власти. Как Буробаеву, так и другим киргизам он, управитель, никаких притеснений не делал, законом предоставленою властью не злоупотреблял, никаких поборов не брал, никаких приговоров без ведома должностных лиц не составлял, о чем могут подтвердить сами должностные лица, при сборе же общества на съезд приводились самими общественниками в пищу для себя и народа необходимое число баранов, не более одного на сутки. Из всего видно несправедливость выводов на него Буробаева. Все несогласия, возникающие между старшиною Аюбаевым и киргизом Буробаевым, заключаются в том, что кандидатом по старшине Аюбаев состоит племянник Буробаева Макишев, которого Буробаев всеми силами добивается сделать старшиною. Когда первоначально Уездным Начальником по поданной ему жалобе истребовано было объяснение от Волостного управителя и затем объявлено Буробаеву, чтобы он по своим претензиям разобрался судом биев, то Буробаев, оставаясь недовольным таким распоряжением, прибыл в Семипалатинск и вместо того, чтобы жаловаться, если считал себя обиженным, Областному Правлению или Губернатору, отдал жалобу Г. Генерал-Губернатору. При дознании Буробаев объяснил Уездному Начальнику, что будучи избит киргизами в драке, он обратился с просьбою к Волостному управителю Кунанбаеву, но видя медленность его, прибыл в Семипалатинск с желанием подать просьбу Губернатору, но обратившись к какому-то русскому, составляющему просьбы киргизам, для написания ему просьбы, последний посоветовал ему за лучшее подать просьбу Г. Генерал-Губернатору, так как плата за написание этих просьб одинаковая, что он, Буробаев и сделал, но в прочтании ему при дознании содержании той просьбы он, Буробаев, видит, что сочинитель просьбы написал много таких обстоятельств, а равно и о взятках ему не говорил и писать его не просил, а только просил о том, что Управитель во время съездов киргиз собирает для проормления их баранов без приговора общества, о некоторых же еще обстоятельствах поместил по наущению сочинителя, для ограждения себя от могущаго быть составленного относительно его, просителя, какого-либо приговора, обвинение же на старшину

Аюбаева помстил он, проситель, желая замарать его, так как побои нанесены ему, Буробаеву, братом Аюбаева.

Из опрошенных 37 киргиз никто не подтвердил ссылки на них Буробаева, показав, что все объясняемое в жалобе Буробаева несправедливо и они против Управителя и Старшины ничего противозаконного показать не могут. Из числа их при этом показали: а) киргизы Утегап Корымбаев и Тобулдин, что представленное Буробаевым удостоверение или доверенность, им предъявленную, они в первый раз видят и тамги к ней не прикладывали; б) Байсенев,— что хотя эту доверенность и подписал, но собственно потому, что на подачу жалобы Буробаевым препятствий не встречается, но на Кунанбаева и Аюбаева ничего дурного не знает и показать не может; в) Джюзджасар Корымбаев — что подписал доверенность единственно по просьбе Буробаева и ничего противозаконного на Управителя и Старшину сказать не имеет; г) Мамытов — что доверенность подписал потому, что шел спор между его родовичами и родственниками Аюбаева о земле, но ни о каких злоупотреблениях Кунанбаева и Аюбаева сказать не может; д) Кистубаев — что доверенность подписал о смене Старшины Аюбаева, хотя он сам им доволен и никаких противозаконных поступков за Аюбаевым и Кунанбаевым не знает. Независимо от сего были опрошены еще до 600 киргиз разных старшинств, но они ничего не показали в подтверждение просьбы Буробаева, а напротив показали, что они все как Старшиной Аюбаевым, так и Управителем Кунанбаевым довольны, ничего дурного за ними не замечают и притеснений от них не бывает. Волостной управитель Кунанбаев, в дополнение своего показания, объясняя, что поданная им на него и на Старшину Аюбаева жалоба совершенно несправедлива и произошла от того, что по случаю драки и виновности Буробаева Управитель сделал распоряжение о разбирательстве дела судом Биев, но Буробаев не явился, а уехал в Семипалатинск с целью подать на него жалобу, просил на основании сего Уездного Начальника, если по жалобе на него он окажется виновным, то подвергнуть его, Управителя, взысканию, если же жалоба на него не подтвердится, то подвергнуть взысканию просителя Буробаева за клевету и разстройство народа. Семипалатинский Уездный Начальник, с представлением дознания, донес Губернатору, что в Конур-Кокче-Тобуктинской волости почти ни один Управитель не мог благополучно выслужить ни одно 3-летие. Так, например, в прошедшее 3-летие, с 1872 по 1874 год был выбран 1-м Увандык Алатаев и предан суду, 2-й — Итпай Кувандышев — предан суду, 3-й — Дутпай Увандыков — предан суду, Джусуп Кошанкулов смещен с должности и наконец окончил 3-летие 5-й Джусджасар Карымбаев. Все они по интригам киргиз этой волости были отданы

ваемы под суд и следствие, по впоследствии оправданы, произошло это потому, что каждому влиятельному лицу или самому хотелось быть управителем, или же был во вражде с выбранным Управителем; в настоящее время почти нет ни одного состоятельного или влиятельного лица в волости, не бывшим под судом и следствием. Бывший Уездный Начальник Измайлова, во избежание этих неурядиц, предложил обществу избрать в управители человека посторонней волости и указал им Ибраима (так! — ред.) Кунанбаева, который как ему, так и всем, знавшим его, был известен за человека крайне распорядительного, умного и честного, в чем Измайлова нисколько не ошибся; общество Конур-Кокче-Тобуктинской волости действительно согласилось с доводами Измайлова и единогласно выбрали Кунанбаева Управителем, который раньше был перечислен из Кучук-Тобуктинской волости и Конур-Кокче-Тобуктинскую; почти за все время управления Кунанбаевым волостью (в течение 2,5 лет) волость отличалась большим порядком; прежде в ней происходили чутЬ не ежедневные баранты и часто убийства, в последнее же время — ни одного уголовного следствия, что единственно относится к влиянию Кунанбаева, и когда жалоба на него поступила от Буробаева, то Кунанбаев просил уволить его в отставку, объясняя, что ему крайне трудно справляться с волостью, где он чужой человек, и, го убеждению, продолжал службу.

Когда до него дошел слух, что Буробаевым подана жалоба Г. Генерал-Губернатору, то он вновь подал просьбу об увольнении его, но после объяснения ему, что это походило бы на то, что он испугался последствий от просьбы Буробаева, то он взял обратно отставку. Настоящая же причина подачи просьбы Буробаевым объясняется следующим, что в волости образовалась паргия, которая желала видеть управителя своего приближенного и не зная, что Кунанбаев и сам не желает служить, ввиду предстоящих выборов подучили Буробаева подать просьбу на Кунанбаева, надеясь, что Кунанбаев попадет под суд и тем будет лишен возможности баллотироваться на будущее 3-летие; но не видя поддержки в обществе и боясь запутаться, сами отказались от дальнейшего преследования дела, и сам Буробаев не знал, что ему делать; с своей же стороны Уездный Начальник Кареев вполне разделяет взгляд Измайлова на Управителя Кунанбаева, что это лучший из управителей не только уезда, но и области и который, если согласился служить в Конур-Кокче-Тобуктинской волости, то единственно из одного честолюбия. Буробаева же за подачу ложной жалобы и клевету на должностное лицо следовало бы подвергнуть взысканию.

Представляя произведенное дознание, Семипалатинский Военный Губернатор в донесении за № 5214 присовокупил, что ложный

донос Буробаева сделан, очевидно, вследствие обыкновенной киргизской интриги, вероятно по наущению недовольной Кунанбаевым партии, на том простом расчете, что если будет дана доноса вера, то над действиями Кунанбаева будет назначено следствие, и он не будет донущен к выборам на новое 3-летие. Затем киргиз Буробаев вновь обратился к Г. Генерал-Губернатору с просьбой от 15 Декабря 1877 года, в которой объяснил, что после производства Семипалатинским Уездным Начальником удостоверения (так!—ред.) по его жалобам бывшие Волостной Управитель Кунанбаев и Старшина (ныне бий) Аюбаев обратились к нему с просьбою примириться с ними, прекратить начатое дело, обещаясь ему возвратить самовольно отобранное уроч. Таймак-Куль и вознаградить за причиненные убытки 300 руб. сер. В верности исполнения этого обещания Кунанбаев принял, по киргизскому обычаю, пред алкораном присягу в присутствии бывших при этом киргизов: Сарсена Кезильбаева, Кожа Тубесова, Байзэмбе Кожевова, Богута Бюрюбаева, Касыма Байсанова, Турара Байсенева, Коспане Джубаева и Джаксылыка Байсалова, но этого обещания не только не выполнили, а напротив того — еще больше стали стеснять его и угрожать лишеiem жизни. Хотя об этом он заявлял Семипалатинскому Уездному начальнику и жаловался Военному Губернатору Семипалатинской области прошением от 10 Октября минувшего года, ходатайствуя вместе с тем о возвращении урочища Таймак-Куля, но никакого удовлетворения не получил, вследствие чего в продолжение двух зим несет значительные убытки от недостатка корма для скота. При этом Буробаев присовокупил, что бывший Управитель Кунанбаев в сентябре месяце минувшего года, при смене его с должности, вместе с Старшиной Аюбаевым допустили новые злоупотребления, взяв с общества киргиз в свою пользу 30 лошадей, 300 руб. деньгами, одного верблюда и 300 баранов, последних под предлогом прокормления гардии проходящих солдат, но солдатам выдали только часть этих баранов и то за плату, а остальных задержали в свою пользу, не удовлетворив за них общество. В справедливости всего вышеобъясненного Буробаев делает ссылку на многих свидетелей, которых просит допросить под присягой. А потому, усматривая, что по жалобам киргиза Буробаева на противозаконные действия по службе Волостного управителя Кунанбаева и супруга Старшины Аюбаева было произведено дознание Семипалатинским Уездным Начальником, причем сделанные против означенных должностных лиц выводы не подтвердились спросом указанных обвинителем свидетелей и сам обвинитель будто бы отказался от своих обвинений, объяснив, что таковые включил в поданную Начальнику жалобу по совету составителя просьбы, по какого именно — этого дознанием не обнаружено.

Между тем из прошения, поданного Буробаевым Г. Генерал-Губернатору после уже произведенного дознания видно, что Кунанбаев и Аюбаев просили Буробаева примириться, обещая вознаградить его обиды возвращением захваченного ими урочища Таймак-Куль и уплатить за убытки 300 руб., каковое обещание Кунанбаев скрепил даже присягою, при посторонних свидетелях. К подобной мере не было бы, конечно, необходимости прибегать Кунанбаеву и Аюбаеву, если бы Буробаев действительно отказался от своих обвинений, как обнаружено по дознанию. Но Буробаев, вновь ходатайствуя о производстве следствия о поступках означенных лиц, описанных им в прошении от 9 Января минувшего года, не только не говорит того, что изложенные в той просьбе обвинения помещены по инициативе сочинителя просьбы, а напротив того, выводит еще новые злоупотребления Кунанбаева при смене их с должностей. Хотя и к настоящей просьбе Буробаева нельзя относиться с безусловным доверием, но тем не менее просьбы его не лишены некоторого значения ввиду тех подробностей, с которыми описываются действия обвиняемых и весьма многих свидетелей, выставленных в подкрепление обвинения.

Таким образом, на основании произведенного Уездным Начальником дознания, не представляется возможности сделать заключение о ложности выводов Буробаева, ни о степени виновности обвиняемых им лиц, и для раскрытия истины необходимо произвести по этому делу формальное следствие, тем более, что и виновность самого Буробаева, если его допрос не подтвердится, влечет к ответственности по суду.

Совет Главного Управления журналом своим 17 Марта 1878 года за № 17 определил произведенное Семипалатинским Уездным Начальником дознание по выводам киргиза Буробаева на действия Управителя Кунанбаева и Старшины Аюбаева, вместе с поданными Буробаевым Г. Генерал-Губернатору прошениями, препроводить к Семипалатинскому Военному Губернатору и просить его сделать распоряжение о производстве по настоящему делу, в подробности и по всем входящим в него предметам, формального следствия с тем, чтобы дело это по окончании следствия было передано в Семипалатинское Правление на рассмотрение и постановление в установленном порядке надлежащего определения. Каковое дознание при предложении и. д. Губернатора от 11 Мая 1878 года за № 725 препровождено к Семипалатинскому Уезному Судье для производства формального следствия. На предложенные Следователем вопросы бывший Волостной Управитель Ибрагим Кунанбаев против обвинений его киргизом Буробаевым показал, что в должность Волостного Управителя Аркадской (бывшей Кокче-Конур-Тобуктинской) волости он вступил по выбору об-

щества Прежде числился в Кучук-Гобуктинской (ныне Чингизской) волости; по справке общества Аркатской волости, подтвержденной приемным приговором, он перечислился в Аркатскую волость и в том же году единогласно, а не большинством голосов, был избран на должность волостного управителя, в какойой должности он пробыл с 1875 по 1878 год. Утвержден в должности Военным Губернатором Семипалатинской области. По окончании 3-летия, он отказался от должности волостного управителя и получил приговор общества, в котором выражена ему благодарность общества. Виновным себя в отобрании от киргиза Узукпая Буробаева урочища Таймак-Куль не признает. Урочище это до вступления его в должность волостного управителя не принадлежало никому и служило общим достоянием для летних кочевок. В 1876 году киргиз Муса Аюбаев, не состоящий с ним ни в каком родстве, обратился к нему с просьбой отвести ему место для зимовки, почему он по обязанности Управителя передал просьбу Аюбаева на решение съезду волостных выборных, которые и отвели ему урочище Таймак-Куль, о чем составили приговор, внесенный в книгу; сам же Кунанбаев в этом не принимал никакого участия; во время исправления должности волостного Управителя он ни с кого взяток не брал ни деньгами, ни скотом,— лучшим доказательством чего может служить представленный им приговор общественников Аркатской волости; если бы он составлял подложные приговоры или решения, то какой-либо приговор, по всей вероятности, был бы при деле как вещественное доказательство совершения им преступления, или доносчик, по крайней мере, указал бы в своем доносе хотя бы на один из составленных им приговоров; если этого в деле нет, обвинение рушится само собою; никаких бааранов на волостные съезды он не собирая, общественники сами кололи бааранов для пищи во время съездов, он не следил, но все-таки может сказать, что и десятой доли не приходилось бааранов против того количества, какое показано в прошениях Буробаева. При смене с должности он ничего от общества не брал, да если бы и хотел это сделать, то ему, конечно, никто бы не дал как лицу уже постороннему, да подобного сбора не допустил бы волостной Управитель, вступивший вместо его в должность. Для проходящих партий молодых солдат им действительно было собрано с общества около 300 бааранов и полученные за этих бааранов юрты и дрова-деньги им при смене с должности были переданы волостному Управителю Чимырбаю Бийбулову под квитанцию, которую при этом представил Управителю; в стойбище Узукпая Буробаева он никогда не приезжал, и о примирении с ним никогда не просил, потому что с Буробаевым никаких дел не имел иссориться не мог. Обещать ему возвратить урочище Таймак-Куль он не мог, сменившись уже с

должности волостного Управителя, потому что не от него это зависело. Напротив, Узукпай Буробаев, после производства Начальником уезда дознания, приезжал к нему и в присутствии многих посторонних лиц, как напр. киргиза Альджанской волости Бия Карагая Джалбича, киргиза Кожекена из Чингизской волости Байпулака Базилева, просил прощения, сознаваясь в напрасном обвинении его; на что он сказал Буробаеву, что если Буробаев искренно просит прощения, то пусть укажет лиц, подговоривших его сделать ложный донос, ибо он знал, что Буробаев — только орудие более влиятельных киргиз; сам же Буробаев никакой злобы против его иметь не может, так как он с ним никаких дел не имел.

Затем киргиз Узукбай Буробаев в прошении от 27 Апреля 1873 года на имя Следователя Новоселова (у которого в производстве это дело) заявил, что все выставленные в прошениях его обвинения против Управителя Кунанбаева есть вымышленные и он отказывается от всего написанного в этих прошениях, каковой отказ может подтвердить под присягою: и потому просил Следователя отобрать от него формальный допрос в подтверждение этого прошения и войти с представлением о прекращении этого дела, причем присовокупил, что он никогда лично ничего не имел против Кунанбаева, но Кунанбаев в бытность свою волостным Управителем, строгим своим обращением по преследованию баранты и конокрадства, что еще до сего времени считается между киргизами удалью, а не преступлением, вооружил против себя некоторых влиятельных лиц в волости, а особенно киргиза Карагая Сапакова, который, сгруппировав всех недовольных Кунанбаевым, предложил подать на Кунанбаева просьбу, дабы, очертив его в глазах начальства, хотя на время избавиться от его управления волостью; на общем совете недовольных были придуманы преступления, собраны деньги на ходатайство и он, Буробаев, был выбран ходатаем и послан в Семипалатинск и что выставленные им свидетели все более или менее близкие родственники Сапакова и враги Кунанбаева. Затем при допросе 29 того же Апреля, без присяги, Буробаев первоначально подтвердил прошения свое от 27 Апреля, а потом на предупреждение его о той ответственности его за ложный и несправедливый донос, за который он по закону должен подлежать (так! — ред.), отказался от таковой просьбы, показав, что все выьязы, какие им заявлены в прошениях, поданных Г. Семипалатинскому уездному Начальнику от 21 Сентября 1876 года, от 11 Марта 1877 г., от 23 Ноября 1876 г. и от 28 Августа 1879; Военному Губернатору от 10 Октября 1877 и от 14 Декабря 1878 года; Генерал-Губернатору Западной Сибири от 9 Января и 15 Декабря 1877 года и Семипалатинскому уездному Судье от 22 Февраля 1879 года, вычитанных ему при допросе, есть совершенно правильны;

просьба же от 27 Апреля подана по просьбе самого Ибрагима Кунанбаева, и он согласился на подачу таковой, единственно веря словам Кунанбаева, что ничего не будет худого, если он заявит своевременно о прекращении дела, а более еще потому, что самая местность, «Таймак-Куль», которая была отдана бывшему аульно-му Старшине Мусе Аюбаеву, ему этим последним возвращена, на-зад тому 3 года будет, что могут подтвердить общество Кызыл-Муглинской волости, а также и Управитель Казангап Киашев; воз-вращением ему означенной местности доказываются несправедливые действия бывших Управителя Кунанбаева и Старшины Аю-баева относительно притеснения его в оной. Затем он, как получивший в свое владение таковую местность, более претензий к Кунанбаеву и Аюбаеву не имеет и убытков через стеснения его никаких не имеет, предоставляя лишь законному обсуждению о незаконных действиях, высказанных им ранее в объясненных выше прошениях; какия в оных объяснены, он других не имеет.

Вследствие чего Следователь Новоселов от 26 Октября за № 663 предложил Кызыл-Муглинскому Волостному Управителю выслать к нему для допросов всех вышеставленных свидетелей и причастных к этому делу лиц, но требование это осталось не выполненным своевременно, вследствие поздняго получения Управителем предложения за № 663, а потом дело это согласно указа Областного Правления от 28-го Февраля 1884 года за № 2093, вследствие отвода Ибрагимом Кунанбаевым Следователя Новосе-лова от производства этого следствия, передано для производства Семипалатинскому уездному Судье Г. Маковецкому.

Вновь спрошенный в качестве заявителя Узукпай Буробаев по-казал, что лет восемь или девять тому назад во время управления волостью Ибрагима Кунанбаева была отобрана у него сенокосная местность и отдана брату Старшины Аюбаева, причем во время ссоры ему изувечили руку. Считая в этих действиях виновными Ибрагима Кунанбаева и Старшину Аюбаева и будучи недоволен вместе с другими тем, что Управителем в их волости киргиз (Ку-нанбаев) другой волости, он подал прошения разным должностным лицам. В жалобах своих, кроме своего личного дела, он заявлял также о разных злоупотреблениях волостного управителя и стар-шины. Пред началом следствия по этому делу он подал Следова-телю Новоселову прошение, в котором заявлял, что все его жалобы проистекают из личного неудовольствия к Кунанбаеву и Аюбаеву. При спросах у Следователя он не подтвердил этой просьбы пото-му, что испугался, будучи призван к ответу к русскому чиновнику. В настоящее же время заявляет, что местность, из-за которой произошел спор, возвращена ему лет пять тому назад. Как с Кунанбае-вым, так и с Аюбаевым он помирился и должен сознаться, что

заявления его о разных злоупотреблениях волостного управителя Кунанбаева и старшины Аюбаева, были подсказаны исключительно личным неудовольствием к ним; в действительности злоупотреблений никаких не существовало и доказать их в настоящее время не может; о злоупотреблениях этих он заявлял по слуху, сам он этих слухов тогда, будучи лично недоволен действиями означенных лиц, не проверял. В настоящее же время все слухи и рассказы о злоупотреблениях Кунанбаева и Аюбаева, о которых он слышал и помстил в своих прошениях, как факты оказались вымыщленными, неверными. А потому уездный Судья, находя, что настоящее дело возникло из личного его, Буробаева, неудовольствия к Кунанбаеву и Аюбаеву, что заявление Буробаева на различные злоупотребления Кунанбаева делалось со слухов, лично им не проверенных, и что дальнейшее производство этого следствия не представило бы никакого серьезного интереса, согласно постановления своего, состоявшегося 27 Августа сего года, представил это дело в Областное Правление на прекращение.

Закон: 304 ст. XV т. 2 кн. издн. 1857 года. *Приказам:* По рассмотрении доложенного, Областное Правление находит, что настоящее дело началось вследствие жалоб киргиза Узуклая Буробаева на противозаконные действия управителя бывшей Конур-Кокче-Тобуктинской волости Ибрагима Кунанбаева и старшины Аюбаева, возникших из личного неудовольствия Буробаева к Кунанбаеву за отобранию местность, которая, по показанию Буробаева, ему возвращена, все же прочия обвинения против Кунанбаева основываны лишь на слухах, которых Буробаев своевременно не проверил и кои впоследствии оказались вымыщленными, о чем он, Буробаев, при допросах 21 Августа 1884 года и заявил следователю, а потому, признавая возводимые обвинения против Кунанбаева и Аюбаева как возникшие единственно из личной вражды голословными и бездоказательными, определяет: следственное дело по этому предмету дальнейшим производством прекратить и бывшаго Управителя Конур-Кокче-Тобуктинской (ныне Чингизской) волости Ибрагима Кунанбаева и Старшину Мусу Аюбаева к ответственности не привлекать, о чем и объявить им через Семипалатинскую Уездную Начальника. Дело по сему предмету почислить оконченным и журнал по просмотре Г. Областным Прокурором дождить на утверждение Г. Начальнику области.

Поданный подписали: За Председателя Советник *И. Левицкий*, Советник *В. Филипов*, и. д. Советника *Д. Покровский*, пропущен Прокурором 10 Октября 1884 года.

ДОКЛАД
КАНЦЕЛЯРИИ СТЕПНОГО КРАЯ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА

Отделение 1-е
Стол 11-й
21 июня 1885 г.
г. Омск

**О прекращении следствия над волостным Управителем
Кунанбаевым и аульным старшиной Аюбаевым и предании
суду киргиза Бурибаева за ложный донос**

Военный Губернатор Семипалатинской области представил на благоусмотрение Вашего Высокопревосходительства копию с журнального постановления Семипалатинского Областного Правления, состоявшегося 8 октября 1884 года, по жалобам киргиза Узукпая Бурибаева на противозаконные действия бывших Управителя Конур-Кокче-Тобуктинской волости Ибрагима Кунанбаева и аульного старшины Аюбаева, возникшим из-за сенокосной местности.

Из означенного журнала видно, что Семипалатинской Уездный судья, при донесении от 31 августа 1884 года за № 276, представил в Областное Правление доклад на прекращение следственного дела по приведенным жалобам.

Обстоятельства дела: киргиз Семипалатинского уезда Конур-Кокче-Тобуктинской волости Узукпай Бурибаев в поданной Генерал-Губернатору в январе 1878 г. просьбе объяснил, что, претерпевая от Управителя означенной волости Ибрагима Кунанбаева разные обиды и разорения, он подавал 21 сентября и 23 ноября 1876 г. Семипалатинскому Уездному Начальнику прошения с жалобой на Кунанбаева и Аюбаева и просил распоряжения его о разборе сего дела и законном удовлетворении. Обе эти просьбы, как подлежащие разбору народного суда, Уездный Начальник отоспал к Управителю волости Кунанбаеву на распоряжение. Бурибаев же не может ожидать правосудия, если дело это будет разобрано биями Конур-Кокче-Тобуктинской волости, во 1-х, потому, что Ибрагим Кунанбаев ведения Кучук-Тобуктинской волости, во 2-х, Ибрагим Кунанбаев, управляя Конур-Кокче-Тобуктинской волостью, нередко отбирает от старшин и биев должностные печати, составляет приговоры и решения и прикладывает к оным печати, без ведома старшин и биев. Во всем этом, говорит Бурибаев, способствует Кунанбаеву родственник его старшина № 9 аула Муса Аюбаев, которым крайне недоволен не только сам он, но и все общество Конур-Кокче-Тобуктинской волости, что проситель подтверждает удостовериением пятидесятиников, писаном на татарском

языке. Далее, в доказательство справедливости своих слов Бурибаев приводит имена многих киргизов одной с ним волости, которые на допросе под присягой могут подтвердить о вышеозначенных действиях бывших Управителя Кунанбаева и аульного старшины Аюбаева, а равно приводит имена лиц, от которых Кунанбаев и Аюбаев получали подарки, каковых Бурибаев насчитывает на сумму 3511 р. 74 к. Затем Бурибаев указывает, что Кунанбаев при каждом съезде собирает с общества по 140 баранов; всего же в 6 съездов собрано им 840 баранов.

По изложении этих поступков Кунанбаева и Аюбаева, Бурибаев просил распоряжения г. Генерал-Губернатора Западной Сибири привести формальное следствие. Просьба эта была препровождена г. Военному Губернатору Семипалатинской области для доставления подробных сведений по ее содержанию. Военный Губернатор поручил произвести дознание Семипалатинскому Уездному Начальнику, которое было представлено Губернатором в Главное Управление Западной Сибири. Спрощенные при дознании 37 свидетелей, на которых ссылался Бурибаев, показали, что все объясняемое в жалобе Бурибаева несправедливо и они против Управителя и старшины ничего противозаконного показать не могут. Кроме того, было спрошено еще 600—700 киргиз разных старшинств, но и они показали, что старшиной Аюбаевым и Управителем Кунанбаевым довольны и ничего дурного за них не замечали. Семипалатинский Уездный Начальник с представлением дознания донес Губернатору, что в Конур-Кокче-Тобуктинской волости почти ни один Управитель не мог благополучно выслужить ни одно 3-летие, а почти все они были предаваемы суду по интригам состоятельных или влиятельных киргиз, желающих быть Управителями или находящихся во вражде с выбранным Управителем. Бывший Уездный Начальник Измайлов, во избежание этих неурядиц, предложил обществу Конур-Кокче-Тобуктинской волости избрать в Управители человека посторонней волости, а именно Ибрагима Кунанбаева, известного как ему, так и всем знаящим его, за человека крайне распорядительного, умного и честного. Общество единогласно выбрало Управителем Кунанбаева, вполне оправдавшего рекомендацию Уездного Начальника. Почти за все время управления Кунанбаевым (в течение 2,5 лет) волость отличалась большим порядком, тогда как прежде в ней происходили чуть не ежедневные баранты и частые убийства. Настоящая же причина жалобы Бурибаева, по мнению Уездного Начальника, объясняется тем, что в волости образовалась партия, которая, желая видеть Управителем своего приближенного, получила Бурибаева подать просьбу на Кунанбаева, надеясь, что Кунанбаев попадет под суд и таким образом будет лишен возможности баллотироваться на будущее 3-летие; но,

не видя поддержки в обществе, отказались от дальнейшей интриги.

Затем, 15 декабря 1877 г. Бурибаев вновь обратился к г. Генерал-Губернатору Западной Сибири с просьбой, в которой объяснил, что, после производства Семипалатинским Уездным Начальником дознания по его жалобам, Кунанбаев и Аюбаев просили его примириться с ними, но потом больше стали стеснять его и угрожать лишением жизни. При этом Бурибаев присовокупил, что бывший Управитель Кунанбаев в сентябре 1876 г. при смене с должности вместе с Аюбаевым допустил новые злоупотребления, взяв с общества в свою пользу 30 лошадей, 300 руб. деньгами, одного верблюда и 300 баранов. В доказательство справедливости своего обвинения он ссылается на многих свидетелей, которых просит допросить под присягой. Совет Главного Управления, в виду вновь возведимых Бурибаевым обвинений на Кунанбаева и Аюбаева, журналом своим от 17 марта 1878 г. за № 17 определил произведенное Уездным Начальником по делу Бурибаева дознание, вместе с поданными Бурибаевым г. Генерал-Губернатору прошениями, препроводить Военному Губернатору области с просьбой сделать распоряжение о производстве по настоящему делу формального следствия.

И. д. Губернатора, при предложении от 11 мая 1878 г. за № 4725, препроводил дознание по делу Бурибаева к Семипалатинскому Уездному Судье для производства следствия. 27 апреля 1883 года Бурибаев в прошении на имя следователя Новоселова (у которого находилось в производстве это дело) заявил, что все обвинения его против Кунанбаева суть вымышленные, а потому яросил следователя отобрать от него формальный допрос в подтверждение этого прошения и войти с представлением о прекращении этого дела, при чем присовокупил, что он лично никогда ничего не имел против Кунанбаева, но жаловался на него по просьбе лиц, недовольных им за строгое преследование баранты и конокрадства. При допросе же 29 того же апреля Бурибаев сначала подтвердил заявление свое от 27 апреля, а потом, при напоминании ему об ответственности, которой он должен подвергнуться за ложный донос, показал, что жалобы его совершенно правильны, заявление же от 27 апреля будто-бы подано им по просьбе самого Кунанбаева.

Дело это, согласно указа Областного Правления от 28 февраля 1884 г. за № 2093, вследствие отвода Кунанбаевым следователя Новоселова от производства следствия, передано для производства Семипалатинскому Уездному Судье г. Маковецкому. Спрощенный Уездным Судьей Бурибаев заявил, что он был недоволен Кунанбаевым потому, что тот лет 8 или 9 тому назад, будучи Управителем, отобрал у него сенокосную местность, которую возвратил лет 5 назад; о злоупотреблениях Кунанбаева он слышал от других и

лично в этом не уверен. Уездный Судья, находя, что дело возникло из личного неудовольствия Бурибаева и заявления Бурибаева на злоупотребления Кунанбаева и Аюбаева делались со слухов и находя, «что дальнейшее производство этого следствия не представило бы никакого серьезного интереса», представил при донесении от 32 августа 1884 г. за № 276 это дело в Областное Правление. Областное Правление, находя, что жалобы киргиза Бурибаева на Кунанбаева и Аюбаева возникли вследствие личного неудовольствия Бурибаева к Кунанбаеву за отобранные у него сенокосную мельницу, которая, по показанию его, была возвращена ему, а также принимая во внимание, что все обвинения, приводимые Бурибаевым против Кунанбаева, основаны на слухах, не проверенных Бурибаевым и оказавшихся ложными, определило: следствие по этому делу прекратить и Кунанбаева и Аюбаева к ответственности не привлекать, о чем и объявить им через Семипалатинского Уездного Начальника.

В поданном Вашему Высокопревосходительству ныне прошении Бурибаев ходатайствует о допросе свидетелей, кои по заявлению его, Бурибаева, могут подтвердить о производстве незаконных поборов Кунанбаевым и Аюбаевым.

Такое свое ходатайство Бурибаев основывает на том, что следователем Маковецким не допрошен ни один из свидетелей, указанных Бурибаевым и что показание его записано следователем неправильно, так как Бурибаев никогда будто бы не давал показания, что все возводимое им на Кунанбаева есть вымысел его досягней фантазии, а наоборот подтвердил следователю свои выводы на Кунанбаева, но что переводчик, будто бы, только неверно перевел, его, Бурибаева, показания.

Законы: т. XV ч. II Уст. о Прес. Прост. по прод. 1868 г.

Ст. 1169. Уголовными преступлениями в отношении к Сибирским киргизам считаются: измена, убийство, разбой, баранта, возбуждение своих соплеменников против правительства, явное неповинование установленным властям, преступления по должности, подделка и умышленный перевод фальшивых государственных кредитных бумаг и монет, поджог, принятие ложной присяги по делам судебным на основании общих Российских законов, *несправедливые доносы и ложные показания при следствии*. За сии преступления, а также за преступления и проступки, учиненные киргизами не в местах кочевья их, а в городах и селениях, они приговариваются к наказаниям по общим законам Империи.

Раскрытие: Принимая во внимание: 1) что жалоба Бурибаева на Кунанбаева во взяточничестве, незаконных поборах, самовольном составлении решений и приговоров, отбирании от биев и старшин печатей для прикладывания их к этим приговорам не подтвер-

дились, 2) что содействие Аюбаева таким противозаконным действиям волостного Управителя вовсе не доказано, 3) что, таким образом, Бурибаев предъявил несправедливое обвинение против Кунанбаева и Аюбаева не только в бесчестном, но и преступном деянии, 4) что таким обвинением Бурибаев имел цель навлечь на невинных уголовное преследование, 5) что для этой цели Бурибаевым были подаваемы несправедливые жалобы разным властям, от которых зависело уголовное преследование, 6) что вследствие вышеупомянутых изветов Кунанбаев и Аюбаев находились долгое время под следствием, которое привело к положительным указаниям невинности во взвешенных на этих лиц несправедливых обвинениях, 7) что Бурибаев сам сознался, что им подавались ложные жалобы вследствие того, что в волости образовалась партия, которая, желая видеть Управителем своего приближенного, подучила Бурибаева подать на Кунанбаева просьбы, надеясь, что последний попадет под суд, 8) что по заявлению Бурибаева о неправильном будто бы, переводе его последнего показания, нельзя придавать никакой веры в виду предшествовавших, вполне подтвердившихся, его показаний и 9) что согласно кассационному решению по делу Сизаге, коим ложным доносом нужно считать заведомо ложное обвинение невинного лица в деянии не только противном правилам чести, но вместе с тем и противозаконном, заявленное такой правительственный или судебной власти, которою может быть возбуждено преследование против оклеветанного этим объявлением, Канцелярия, находя в поступках Бурибаева преступное деяние, предусмотренное 940 ст. Улож. о наказ. и руководствуясь 1169 ст. XV т 11 ч. св. Зак. по продол. 1868 года, полагала бы сообщить, Губернатору о привлечении Бурибаева к уголовной ответственности по общим законам Империи.

Что же касается постановления Областного Правления относительно Кунанбаева и Аюбаева, то таковое оставить в своей силе.

О вышеизложенном Канцелярия имеет честь почтительнейше доложить на благоусмотрение Вашего Высокопревосходительства.

Вр. И. д. Управляющего Канцелярией *Н. Лосевский*.

ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 1430, св. 90, с. 43—53.

В КАНЦЕЛЯРИЮ
СТЕПНОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА

29 октября 1885 г.

г. Семипалатинск

Вследствие отношения от 3 июля минувшего года за № 3860 имею честь уведомить Канцелярию г. Степного Генерал-Губернатора для доклада Его Превосходительству, что по делу о под-

стрекательстве будто выбывшем Волостным управителем Мукурской волости Семипалатинского уезда Мунанбаевым киргизов Будеевых с товарищами к убийству киргиза же Кошекова и других противозаконных поступках помянутого Волостного управителя было произведено Семипалатинским уездным начальником дознание, при чем оказалось, что двое из подателей прошения по упомянутому обстоятельству киргизы Бактобаев и Худайбердин от подачи упомянутого прошения отказались, что третий податель прошения киргиз Аркабаев, хотя и подтвердил при спросе свой вывод, но таковой отрицается показаниями обвиняемых, что из судебно-полицейского акта, постановленного Семипалатинским уездным врачом и утвержденного Областным врачом, усматривается, что киргиз Кошеков, имевший от роду 80 лет, умер от старости и чахотки и что на теле его никаких следов повреждения и насилия не оказалось, почему я нашел возможным произведение по упомянутому обстоятельству делопроизводство прекратить.

Генерал-лейтенант Цеклинский

ЦГА РК, ф. 64, оп. 1. д. 1430, л. 54.

Телеграф в Омск
из Семипалатинска

ТЕЛЕГРАММА № 506

Господину Генерал-Губернатору

Мы имели иск с Муруновцев 160 лошадей, что известно г. Тихонову бывшему Приставу было положено решить чрезвычайным съездом инициативой Ибрагима Кунанбаева взятку 500 руб. удовлетворения не получили. Четыре дня тому назад Ибрагим, Управитель Дутбай, стражник Измайлова, с 40 людьми напали на наш аул, отбили пятьсот лошадей, стреляя из пулей. Женщины жаловались Уездному начальнику, их избили, Ибрагим еще отнял 5 верблюдов. Безвинно арестованы Дюсень Мыңжасаров, Чормак Тщлемисов. Скот Муруновцы угоняют. Всему есть свидетели. Защитите безвинно притесняемых, возвратив захваченный скот, освободив арестованных. Нельзя ли командировать для следствия Вашего чиновника, ибо Ибрагим человек сильный, известный Вам, что хочет — все сделает, даже лишит жизни. Ожидаем сегодня ответа.

Мукурские киргизы: *Джилисбай Уркумбаев,*
Абланбай Чилибаев

ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, св. 90, д. 1430, ст. 5—6.

ҚАРАМОЛАДА

ЖАЗЫЛҒАН

ЕРЕЖЕ

Тарихшылар мен заңгер ғалымдар зерттеулеріне қарағанда қазақ қауымы өкілдерінің өз зердесінен туған ең тұңғыш дерлік Заң нұсқасы «Жеті жарғы» яки «Тәуке хан заңдары» деп аталып жүрген, жеті тармақтанғана тұратын бас-аяғы бір парактай гана күжат. Ол баспа жүзін көрген бе, қай жылдары жасалған анықтапық дерек жоқ.

Сондықтан қазақ топырағында қазақ жұрты өкілдерінің тікелей қатысуымен, өз қолдарымен жасалып, ресми түрде қабылданған ғылымға белгілі құжат Қарамолада жазылған Ереженің мәні-маңызы баға жеткісіз.

1885 жылы мамыр айында Семей облысының Шар өзені бойында Қарамола дейтін жерде сол кездегі Семей облысының қаркаралы мен Керекуден Зайсан-Өскеменге дейінгі жалпақ өңірді жайлалған бес дуан елінің салланмыш адамдары — билері мен болыстары, қадірменді өкілдері бас қосып айтұлы съезд өткізген. Съезге Ресей патшалығының Өскемен оязы Маевский, әскери губернатор Циклинский бастаған бір тои ұлықтары мен әкімдері де қатысып, Ереже-занды мақұлдаپ, қолдарын қойып бекіткен. Осынау күк құжатты қабылдаپ, бекітушілердің ішінде туған халқымыздың занғар, данагөй ұлдарының бір Абай (Ибрагим) Күнанбаевтың да есімі бар. Ол ол ма, қазақ топырағында дүниеге келген тұңғыш күк құжаты тікелей Абайдың өз зердесінен тұганы жөнінде де дәлелді айғақтар жок емес. Мәселен, Абай өмірбаяны мен шығармашылығын жетік білушілердің бірі Эрхам Қәкітайұлы өзінің естеліктерінде мынадай нақты деректер келтіреді.

...Абайды көп қауым сол сиязда төбе билікке саллайды. Жандарал қазақ ортасындағы дау-шарды, талас-тартысты қалай бітіру керек. Оған қандай билік айту керек. Сол туралы Абайдан көп сөз сұрайды. Сонда Абай қазақ халқының орысқа қарамай тұрғандағы тапқыр, ақылды, ел камқоры адамдарының, билерінің, аксақалдарының сөздерін, жол-жобаларын, айтқан биліктерін түсіндіреді. Бүгінгі патша ұлықтарының шығарған «Степное по-

ложение» заңымен қазақтың бұрынғы салт-санасының оргасындағы қайшылығын айтады. Сонда жандарал Абайға:

— Енді сен өзің біліп отырған екі түрлі заңның біріне-бірінің қайшылығын қарастырып, жаңа заң жобасын жазып, маған бер. Оны мен жоғары заң шығаратын орынға жіберіп бекіттіріп, бұдан былайғы ел басқарудағы жұмыстарға пайдаланатын етейік, — дейді. Абай сонда, 74 статья заң жазып, жандаралға тапсырған екен. Ол заңды сол сиязға жиналған көптің мәжілісіне салып талқылапты, заңда жер дауы, жесір дауы, үрлыққа тыйым салу сияқты қазақтың тіршілігінде бұрыннан қалмай келе жатқан жайлар толық баяндалған көрінеді.

Абай жазып, сиязға қатысқандар мақұлдаған бұл «ереже» Абайдың және басқа бірнеше билердің, ел жақсыларының қойған қоғымен «Дала уалаяты» газетінде және Казан қаласында жеке кітап болып басылған көрінеді. Абайдың билік заңы, сот заңы, даушар жайындағы көзқарасы қандай болғандығын осы ережені оқып, анықтауға болады». («Жұлдыз» 1993. № 6).

Ол кезде Абай қырық жаста. Нарғыз толысқан, азамат есебінде сеңіп, кемеліне келген шағы. Бұдан ілгері жылдарда ол бірнеше жыл би-болыстық қызметтер атқарып, ел басқару ісіне де тәжірибе жиннатаган, мұсылмандыға емес, орысша да едәуір сауатты, байтақ жұртқа да, партия әкімдеріне де аты мәлім құрметті казак. Осынау заң Ереже бойында қылаң беретін едәуір парасатты тұжырымдар мен сарындар Абайдың ықпалымен дүниеге келген яки тікелей өз зердесінен туған ау деп топышлауга едәуір иегіз бар. Бұл құжатта XIX ғасырдың екінші жартысындағы казак жұрттың салт-санасы, адамдардың тірлік аясы, бүкіл қауымның құқтық ой-өрісі көрінісін тапқан. Мұны казак жұрттың ғасырлардан бермен қарай ел ішінде әділдік, тәртіп орнату тұрғысында қолданып келген ежелгі билік жоралғыларының нақты заң қағидаларына ұласып тұжырымдалған алғашкы ұлтің ден караудың кисыны бар.

«Ереже» ең әуелі қазақ тілінде дүниеге келіп, соңсоң барып, орыс тіліне аударылғаны күмән тудырмайды. Өйткені, орысша мәтінде «төбе басы», «би», «шарифат», «салауат», «құн», «айғак», «тайлақ», «дөнен», «байтал», «барымташы», «қарсы құда», «құйрық-бауыр», «түйе бастатқан тоғызы», «тай», «тоқты», «тайқиша» сыйылды талай-талай қазақ сөздері сол қалпында жур.

«Ереже» баптан яғни қазіргі тілмен айтқанда 74 статьядан тұрады. Ең алдымен көзге түсетін нәрсе бұл Ереже Заң құжаты сол дәүірдің таптық-әлеуметтік болмысын бұлтартпай таңбалайды. Мұнда лауазым дәрежесіне орай жер-жерде ел тізгінін үстап, әкімшілік-билік журғізуіші әскери губернатор, ояз, пристав, болыс, старшины, би, молда — бәр-бірінің құзыры мен құқы атап-атап

айтылады. Сондай-ак, ел ішінде етек алғын жұрген ұрлық, барымта, құн дауы, қалың мал, құдалық, қалыңдық даулары, жер дауы, жесір дауы, әменгерлік, жиендік жоралғысы тәрізді адамдар мен қауым тірлігіне қатысты басқа да қыруар жайлар тұрасында нақты үйгарым, кесімдер қамтылады. Би-болыстан таратып, әр адамның әділет алдындағы жауапкершілігі, сондай-ак айналасындағы ортаның — серіктес, туыстас, болыстас адамдардың жауапкершілігі, парызы жайлы тұжырымдар да бірнеше бапта сокталағын, бой көрсетеді. Айталық, суға кетіп бара жатқандарға, өрт үақытында, боран мен сұықта жәрдем көрсетнегендерге, сондай-ак копір, арық, құдық бұзғандарға, мал өліміне қарсы жасалған әрекет кезінде ракым-қолғабыс етпегендерге аның белгілеу жөніндегі 35—36-баптардағы тұжырымдар сол қауымдастық ынтымақ, ортақ жауапкершілік тұрасында мәселе қояды. Ережениң ата-ананы, құрметті кісілерді яки молданы ренжіткендерді, ұрыстағындағы үйгарымдарының да тәрбиелік сипаты бар.

Ережениң ұрлыққа қарсы бағытталған қарғашалары біршама мол. Бұған қараганда, ол дәуірде ұрлық пен қарымта еш ішінде ең кәбірек етек алған қылмыс деп топшылауға болады. Ұрының өзі ғана емес, оған серіктес, сыйбайлас болғандар, сондай-ак ұрлық малды біле тұра сатып алғандар жаза тартатыны жайлы да нақты үйгарымдар бар. Қөп жайда істің ақиқат әділетін халық біледі, тіпті бидің, молданын теріс әрекеттері болса, халық ұксас реді лейтін тұжырым да үшырасады.

Ережениң өте-мәте әйел тәндігі, махаббат бостандығы, қалың мал, қыз жасауы, әменгерлік мәселелеріне қатысты тұжырымдары назар аударапты. Әлбетте, бұл тарапта Абай әмір сүрген дәуірдің ақиқат болмысы бүкпесіз бой көрсеткепінс еш тандаңуга болмайды. Ережеде кездесетін «әйелдің құны ер құнының жағтысы», «әйелдер куә болуға жарамайды» (9-бап) дейтін тұжырымдар, қалың мал, құдалық, қыз жасауы төңірегіндегі қисындар бүгінде ерсілеу көрінуі ақиқат. Заманың, қоғамның болмысы, ақиқат шындығы солай. «Заманга бакпай ел оңбайды» дегендегі қисы да қауым қалпына бағынуды, мойындауды, бұл жылпай орнандауды мегзейді емес пе?!

42-бапта айтылатын «күйеу қыздан жиырма бес жас үлкен болса, яки бір мүшесі кем болса... төзә алмастай ұры болса, сенімсіз ғамандығы халыққа әшкере болса, күйеуден әйелді, қалыңдықты айтуруға болады» дейтін тұжырымдарда әйелдің мұддесін қорғайтын лиғылдар анық аңғарылады. Ал, 46 және 47-баптарда әйелдің махаббат бостандығы, бас еркіндігі жайында будан да батыл, айқын қағидалар ұсынылады. Олар мыналар: «Егер қалыңдығы өліп қалып, балдызы жездесіне бармаймын десе, алған

қалың малын қыз әкесі қүйеуіне қайтарып береді». «Күйеуі өлген жесір әйел сүйсе, қүйеуінің бір туысқан бауырына яки ағайынына тиеді, егерде сүймесе, ықтияры өзінде». 51-бапта сондай-ақ қүйеуі өлген әйел басқа қүйеуге шығамын десе, оның да мүмкін скені жөнінде тұжырым бар. Осы баптағы «күйеуі өлген әйелдің қолында қыз бала қалса, әйел өзге қүйеуге өз қалауы бойынша тиюді үйгарса, қыз бала анасына тиесілі» — дейтін қафіда да, 30-баптағы балиғатқа толмаған қызды, қүйеудегі әйелді зорлаған ушін айыпқа тарту жөніндегі қафіда да әйсл правосын нығайта түсуді нысана етеді.

Ереженің 54-бабының мазмұны көңіл аудармай қоймайды. Онда мынадай сөздерді оқимыз: «Қызметтегі адамдардың үстінен жала қылғандар билердін билігі бойынша жиырма сегіз қүнге дейін абақтыға кіріптар болады. Жауапкердің шығыны шықса, анығын қайтарып береді. Мұндай жалаларды тоқтатарға бір себеп көрсетеміз. Сондай жалған арыздар, әсіресе сайлау уақытында көп болады. Оның хақында сұраймыз, ұлықтардан мұндай арыз тұргысында істейтін анықтаманы жасатқанша, болыстың яки төтенише сиездің билеріне тексермекке берілсе екен».

Қызмет адамдарына жала жауып, қайтенде мұқату, даттау мақсатын көздең қара ниет жалақор арызқойларды ауыздықтау, жауапқа тарту арқылы әділетке араша түсуге, шынайы әділдік орнықтыруға бағытталған мәнді бап екені дау тұгызбайды. Бұл бапта қойылып отырған талап қазіргі таңда да көкейкесті мәнни жоғалтқан жоқ. Атамыш баптың өзі-ақ (әлбette, барлық бантар мен бүкіл Ереже) казақ топырағында туған түңгыш ресми бекітілген, заңды сипат алған Ереженің нақты өмірге негізделіп және де оны әзірлеген адамдар бұл іске еркін де батыл, нағыз шығармашылық тұрғыдан келіп, қүцелікті өмір алға тартқан, ең өзекті мәселелердің бәрін де қамтуға күш салғанына көзімізді жеткізе түседі. Екіншіден, бұл бап, атамыш Ереже Абайдың тікелей қатысуымен әзірленіп, бекітіліп қана қоймай, Абай зердесінен туған кенен қагидалармен, келелі тұжырымдармен байытылғаны жайындағы болжаминың ақиқат дұрыстығына да айғақ бола алады.

Осы тұрғыдан пайымдар болсақ, Абай қазақ жазба әдебиетінің арнасын салушы данышпан ақынғана емес, туған елін әділет, иғілік, парасатты білік жазирасына сүйреу ушін жүрекжарды шығармалармен ғана емес, туған өлкө қырыларындағы ел мұддесін көздең өрелі жиын, тайталас-тартыстарға бел шеше араласып, ақыл-жігері мен білімін сарқа әрекет еткен, сұңғыла ойшыл қайреткөр ретінде тұлғалана биіктей түседі. Туған даласына әдебиет, өнер, білім ұрығын сепкен ағартушылық, ақындық шығармашылық қызметінен кейінгі оның ақыл-парасаты мен жігерін

көбірек жұмсап, өнікті із қалдырган саласы — құқ, заң саласы екені. бедерлене айғақталады. Ол өмір сүрген заман мұддесі: Абай сынды заңғардан осыны керексінді, осыған оны итермелек экелді де.

Қайткен күнде де, бұл құжат — заман туындысы, мұнда халқымыздың сол дәуірдегі белгілі дәрежеде тірлік тынысы сүлемене көрінеді.

Құжаттың 1887 жылы Қазан университетінің баспаханасында араб әрпімен басылып шығарылған, мұқият түптелген шағын кітапша түріндегі бір данасын академик жазушы Фабит Мұсірепов рұмырының соңғы шағында сол кездегі архив басқармасының бастығы Сапар Байжанов арқылы Қазақстан Орталық мемлекеттік архивіне табыс еткен.

Зерделі жазушы, ғұлама ғалым Ғабең әлгі құжатқа қоса мынадай қолхатты жолдасты:

«Сапар!

1885 жылы Қарамолада бес дуаның сиезінде қабылдаған Ережені беріп жібердім.

1. Ескіше білетін біреуге түгел жаңа алфавитпен көшіртіп атарсың да, бастырып шығарарсың (көшірмесін мұқият қару керек болар).

2. Ереке өүелі орысша басылған, Қазан университетінің архівінен сол түпнұсқасын да алдырганың дұрыс болар.

3. Бұл өзі өте мағнайлы нәрсе гой, екі тілде де басылған шыққаны үлкен еңбек болар еді. (Басқа көршілес бауырларымызда бұндай Заң қабылданбаған гой).

Абай арызын алдым. Раҳмет.

Фабит Мұсірепов.
21 02.85.

Р. Көшіргенде татарша текстің өзін қазақшалаған дұрыс болатын шығар. F. M.».

Арабша әріптермен өткен ғасырдың аяқ кезінде Қазан қаласында басылып шыққан қазақ тіліндегі тұңғыш құқықтың құжат Қазақстан Орталық қызметкерлері Б. Байғалиев пен Ж. Ахмадиевтің күшімен қазіргі қазақ әрпі мен әдеби тілінен икемдей көшірілді.

Абай (Ибрагим) Құнанбаевтың өз зердесінен туған деп қабылдауға болатын, реєми түрде оның да қолы қойылған осынау құнды құжаттың қазақша және орысша нұсқаларын осы жинаққа тұңғыш рет қосып отырмыз.

Семей облысының бес дуанының барша халқының сайланмыш адамдарының 1885-жылы май айында Шар бойында Қарамола сиезіндегі жазылған

ЕРЕЖЕ

1-бап. Болыстық сиезде даулар үлкендігіне қарай, сонасина қарай бітіледі. Төтенше сиездерде ұлықтардың әмірі бойынша бір ояз бір оязбен кезектесіп бітіледі, әр оядың барша билерімен емес.

2-бап. Дауласқан әр екі тарап қалаған билерін тандай алады. Бірақ би есебін Ереже бойынша ұлықтар шығарады. Сұраймыз, әр тараптан үш биден артық болмаса екен. Би шешімін шығармас бұрын үштік бімен жарасады. Егер даугерлер үштік би бітімімен бітпеймін десе һәм бітім болмаса, сонда жоғарыда айтылыш бойынша билер тандап шығарады. Екі жағының билері таласып, жұп болса төменде айтылыш рет бойынша бітіреді. Әр оядың халқы орталарынан бір тәбе басы би шығарады. Бұған қызметтегі һәм қызметсіз де күрметті кісілер сайлануға тиіс. Егер билердің бітімі талас болса, сайланғандар екі тәбе би шығартып алады, тиісті ояз халқынан. Егер бұлардың арасында талас болса, қалған ояздардың тәбе басына жеребе салынып, шықкан жісі бітімдеріне араласып, сол кісінің ауған жағының бітімі орнығып, мақұл болады. Осы рет бойынша ояздық төтенше сиездерде екі жағы тен талас болса, тәбе басы би бір жағына ауып, тоқтатады.

3-бап. Жауапкерлердің шақыру бойынша келмегендіктерін старшын мен болыстар күзландырып, келмегендігінің мақұл яки емесін билер тексереді. Егерде келмеген себебі тексеру бойынша сымды болса, билік айтылмайды, кейінге қалса керек. Егер келмегендігі сымсыз болса, сыртынан билік шығарылады. Бір бидің яки сиездегі билердің сыртынан қылған биліктері тағайынсыз болмақ. Билік көшірмесі старшындар яки болыс арқылы мағлұмданады. Егерде жауапкер разы болса, билік тағайынды болып, бұзылмайды. Егерде разы болмаса екі жұма арасында алғаш билік айтқан биге қайтадан арыз қылады. Сонда би жауапкердің ұзырына қайтадан билік айтады. Егерде жауапкер тексерілу бойынша ағарса яки болыстық сиезге тындалатса сиез билерінің билігін ұнатпаса, сонда айыпты жағын шығынын қайтаруға міндетті қылып һәм жаза бүйірылады. Жалған айтқаны үшін жоғарыда айтылыш рет бойынша болыстық сиез сырттан билік құрады. Разы болмаған төтенше сиезге билігін сыйнатады. Әр төтенше сиездің билігі дер уақытында бұзылмайды.

4-бап. Егер даугер шақырылған күнде келмесе, сұралмыш дауын бос қалдырады. Сонда жауапкер арыз етсе, билердің ықтияры бойынша жауапкердің шығынын даугерден бүйірып береде-

ді. Бірақ даугердің ықтиярлы дауын қайтадан сұрамаққа сол дауы билердің тексеруі бойынша жалған шықса, даудың сомасына қарай һәм жауапкердің қадіріне қарай шығынын тартады.

5-б ап. Бір старшын елдің ішінде даугер, жауапкерлердің барша, жанжал, сұрау, дауларын сол старшын елінің би бітірмекке міндетті. Бірақ би өзін мынадай жағдайда билік айтудан босатады: егер дауласқан жағының бірі жақыны болса, қайсы бірі ата-анасы, әкесінің бір тума аға-інісі, жиені, немере баласы және туған құдасы һәм дүшпан, өштес адамдары, қайсы бірінің дүшпандықтары бұрын биге түсіп, мойнына жаза салынып, анықталған болса сиымды болады.

6-б ап. Эр старшын, эр болыс, ояз араларында болатын барша дауларды даугер болыска айтуға тиісті. Сонда болыс даугер, жауапкерді алдына шақырып, жауапкерге ереже бойынша ықтияр береді. Бір болыс елден разы болмаған екі биін шығармаққа онан қалған билерден даугер бірін тыңдал, билікке түсіп, сол би билік айтады. Билік шығаруға мүмкін емес болған жағдайда төтенше сиездің би саны ұлық ықтиярында болады һәм билік шығарылмайды.

7-б ап. Береке бітім һәм салауат бітім қылуға мүмкін, салауат даудың уақытына қарай болады. Береке бітім һәм салауат сиездерде жасалғандай болса, келесі уақытта қайтадан сөз қозғау мүмкін емес.

Әммे даугер мен жауапкер бөтен ояздікі болса, екеуінің арасында уағда қылуға мүмкін елге барып бітпекке, бірақ бұл уағданы қызмет иелері күәландару керек.

8-б ап. Бидің биліктерін болыстар орнына келтіруге міндепті болған себептен, сиез біткен соң биліктің көшірмелерін тиісті болыска мағлұм қылады. Егерде, даугер жауапкерлердің ықтияры бойынша, екі ел арасында кесім малдарын орайластыруға уағда қылса, сол уағда сиез басымен бірлесе шешіледі.

9-б ап. Бір би һәм сиез биі биліктерін айғақ күәлігіне қарай бесікіді. Егер билер айғақ күәлігін мақұл көрмесе, онда оларды шакырмай-ақ істерді күмәнға салады. Яғни би күәні шақырып, тиісті жауабын алса, онда дауды күмәнға салу мүмкін емес. Күәларды шакырудан бұрын күәліктен шығарса, керек күәлікке жарамайды. Ақылынан адасқан, 18 жасқа толмағандар, бар жастағы әйелдер, жақын туғандар, құдалар һәм өштес, дүшпан кіслер. Күәлардың сиымды-сиымсызын билер шақыртпай, бұрын айыруы керек. Дүшпандық түрғыдан бос айтылған сөз кабыл алыпбайды. Жұртқа белгілі дүшпандық мақұл көруге мүмкін, онан артық айыруға болмайды. Дауласушылардың күәлары бір болыстас болса, олардың күәлігі сиымды, сиымсызын би текседі.

10-б ап. Егерде көрсеткен күәға кісіні толымды көрмесе, сон-

да күэға айғақ орнына көргөде мүмкін. Егер жауапкер адам айғактың сөзін қабыл көрмесе, айғақ сөзінің растығына дау сомасына қарай ел ара түсіп, бір кісі жан берсе керек. Қазақша айғақ жа-засы деген дау аяғы күмәнмен тоқталады. Күмән етпесе жауапкер күйеді, күмән етсе агарады. Жауапкер адам өтірік айғақ айт-каны үшін үстінен арыз беруіне болады.

11-б а. Қазақ рәсімінде шүйінші алуға болады, бірақ шүйінші алған кісі қуәлікке жарамайды, айғақ болуға мүмкін.

12-б а. Қүмәнші растығын тексермеккे һәм күмәншінің етпек жерінің алыс, жуықтығына қарай күмәннің күнін билер кеседі.

13-б а. Қүмәннің саны — ер құнына төрт кісі, әйел құнына екі кісі, өзге даулардың һәммесіне бір кісі. Қүмәнге дау сомасына қарай ел түседі. Бір түйеге екі елу басыдан, бір қараның дауына бір елу басыдан күмән үсталады. Қанша қара болса, сонша елу басыдан үсталады. Дау сомасы қанша көп болса да, бір болыс елден күмәні аспас күмәншін даугер таңдайды. Қүмәнге салатын бір елу басы яки бір болыс елін жауапкер көрсетеді.

14-б а. Қүмән жауапкер елінің болыстық молдасының алдында құранмен қысым етіледі.

15-б а. Қүмәнге төрт кісі үсталса, бір кісісі өтпесе, даудан төрт беліктің бір белігі тиеді, екеуі өтпесе жартысы тиеді. Өтпегені өсім рәуішті болып есептеледі.

16-б а. Қүмән өтілген уақытта даугердің көз болуы міндетті емес, бірақ молда даугердің келмегендігін кітапқа жазып қойса керек.

17-б а. Қүмәннің уақыты сол уағдалы күннің күн батуына дейін.

18-б а. Қүмәнға үсталмайды: молда, ел билеушілер, билер, қажылар, 18 жасқа жетпегендер, алпыс үштен асқандар. Төре қа-зак үшін және қазақ төре үшін күмәнға жарамайды.

19-б а. Жауапкердің ықтиярында: күмәнға өз елін (өзі қай-сынында жазылған) үстата ма яки рулас елін үстата ма.

20-б а. Қүмәншіні күмәннан шығаруға болады, егер дүшпан-дығы халыққа мағлұм болып, бимен бекітілген болса.

21-б а. Әр күмән болыстық молданың ұзырында өтссе керек. Молданың қаталдығы, зұлымдығы болса жүрт тексереді.

22-б а. Жалған күмән еткен кісіге айып салынады. Түйе бас-татқан бір тоғыз.

23-б а. Қүмән өтпесе, қанша нәрсе, қанша мал бүйірады. Қүмәнға кім үсталған барлығын толық етіп, билігінде анық етіп жазуға би міндетті.

24-б а. Қүмәннің күнін ұзартуға сиымды себебі болса болыс яки өз елінің бір биінің күеландыруы бойынша мүмкін болады.

25-б а. Қүмәнші, жаншы төреші болып даугердің ықтияры

бойынша билік айтады. Мұның билігін жауапкер бұза алмайды. Бұл билік көшірменің сыртына жазылады.

26-б ап. Құн, жесір даулары жиырма жылдан аргылары салауат. Әзге даулар он жылдан аргылары салауат.

Билік айтқан күнге дейін төрт жылға созылған даулардың анықтаған малдардың толық басы қайтады. Шығынымен одан аргы үш жылдағы даулардың анықталған малының үш бөлігінің бір бөлігі тиеді. Қалған үш жылдағы даулардың анықталған малының үш бөлігінің бір бөлігі тиеді. 1875 жылдағы һәм одан аргы болған даулардың барлығы салауат. Осы сияқты болып құнның малы да алынады. Жиырма жылдық құн малы үшке бөлінеді, бір бөлігі билік айтқан күнге жуық жеті жылдағы дауға, екінші бөлігі одан аргы жеті жылдағы, үшінші бөлігі қалған алты жылға.

27-б ап. Ойланып журіп өлтірілген ердің құны жүз түйе болады. Мұның 25-і тайлақ, 25-і құнан атан, 25-і бесті атан, 25-і дөнен атан және ойланбай басқа себептермен өлтірілсе, оған 50 түйе құн. Мұның 25-і құнан атан, 25-і бесті атан. Әйелдің құны ер құннының жартысы. Қателікпен, оқыспеп өлтірілген кісіге құн жок. Және ері әйелін өлтірсе яки әйелі ерін өлтірсе, оған құн жок.

28-б ап. Барымташиға һәм ұрыға өлсे, құн жок.

29-б ап. Адам мүшесі мертіксе, үкімі шаригат бойынша айтылады. Шаригат айыруның қателігі болмасын деп сұраймыз. Бұл сөзді айырмаққа тапсырылса екен Семейдегі Ахмед Үәли Мұнасиф ұлына һәм Өскемен молдасы Мырзагали Фаббасов ұлына. Олардың айырып берген шаригаты осы ережеге тіркеліп жазылса екен.

30-б ап. Бәлиғатқа толмаған қызды зорласа, айыпқа — лайықты қалың малының үш бөлігінің бір бөлігін береді. Бәлиғатқа толған қызды зорласа, ат-шапаннан, түйе бастатқан тоғызға дейін айып береді. Қүйеудегі әйелді зорлағанға айып — бір тоғыздан үш тоғызға дейін. Ойнас қылған ерек, әйелге екеуіне де дурре соғылсын, айып жок. Мұндай істер тексеріледі; егер әйелдің қүйеуі яки әйелдің өзі, яки туысқаңы, яки әке-шешесі арызданса, осы баптың басында жазылған екі дауды сиез билері бітіреді.

31-б ап. Қүйеуі бар әйелді біреу алып қашса яки өзі қашса ойнасымен бірге, ондай әйел өз елінің сиез билеріне тұра қайтаратылады. Билер әйелі мен қүйеуін жарастырады, егер қүйеуі әйелдің өзін алса. Ал алып қашушы жігіттен бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып алынады. Егерде қүйеуі әйелін алмаймын десе, әйел ойнасында қалады, бірақ алып қашушы әйелдің қүйеуі төлеген толық қалың малын қайтарып береді. Әйел мөрден құр қалады. Егерде біреу біреудің айттырган жесірін алып қашса, алып қашушы қыз әкесіне толық қалың малын береді — елу жыртыс сот ақысымен. Егерде әкесі жасау беруге ықтияр болмаса, қыз жасаусызы қалады және қыз әкесі бұрынғы қүйеуіне алған қалың малын

қайтарып, үстіне бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып береді.

32-б а. Егерде біреу әке-шешесін ренжітсе, әке-шешесінің ықтияры бойынша қазак ғұрпуна қарай жаза берілсін, егер молданы яки құрметті кісілерді ренжітсе, ат-шапаннан бір ат бастатқан тоғызға шейін айып береді. Тағы біреу біреуді қол жұмсан, ренжітсе, бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып береді, егер айып алұны кесілген айыпты алмаймын десе, бір айға абақтыға отырғызыады.

33-б а. Ұрыс, төбелес шығарғандар билердің билігі бойынша ат-шапаннан үш тоғызға дейін сұраушиның пайдасына айып төлейді. Бірақ ұрыс-төбелестің басшысы өзге жолдастарынан гөрі айыпты артығырақ төлейді. Бұзықтық шығарған адамдар болыстың приговорымен яки ереже бойынша билердің билігінше ақшамен яки каталашка абақтымен жазаланады.

34-б а. Қызмет уақытында старшындардың тілін алмаса, билердің үкімі бойынша бес теңге айып яки жеті күн абақтыға отырғызып жазаланады. Болыс старшындарының ықтияры бойынша жалдаған шабарманның тілін алмаса жоғарыда айтылмыш жазаға кіріптар болады. Егер болыс старшындарының ықтиярының жалдаған шабарманның тілін алмаса, тіл алмағанның жазасы болыстың өз үкімінде болады. Егерде біреу болыстың тілін алмаған болса, оядың ықтияры бойынша, бір болыс елдің сиезіне яки оядың төтенше сиезінің тексеруіне береді. Үкім айтқан уақытта бір биге яки сиез билеріне дәрекілік еткенге әлгі айтылмыш бойынша сиез биі арқылы жаза беріледі.

35-б а. Суга кетіп бара жатқандарға, өрт уақытында, боран һәм сұықта сол сияқты түрлі себептерде болысып, көмек етлегендегер бас тоғызбен айыпталады.

36-б а. Мал өлімін тоқтатпак үшін жасалған үкімдер бойынша жаһат қылмағандарға болыстың үкімі бойынша З теңге айып жаза болды. Қөрші елінде мал өлімі болған уақытта жаһат етпегендегерге жаза көбейеді, жеті күннен бір айға дейін абақты бүйірлады. Арық бұзғандар, көпір, құдық бұзғандарға, өзге біреудің өз еңбегімен жасаған мұлік-ибарларын бұзғандарға шығыннан басқа айып бүйірлады. Ат-шапан, яки ақша бойынша 15 теңге.

37-б а. Қазақ арасындағы ұрлық үшін ұрлаған малын қайтарып айып береді — мойнына қосақ, артына тіркеу. Қанды ат билік атымен мойнына қосақ, артына тіркеу мал бағасымен бірдей болады. Жүйрік, жорғанықі орта атпен бірдей болады. Мал иесінен тиісті: һәм ұрының астындағы қанды аты әр ұрыдан алышып, болыстарына беріледі. Билік ат ұры басы сайын алышып, билік айтқан билерге беріледі.

38-б а. Мал төлегенпен басқа ұрыларға жаза бүйірлады, бір айға дейін абақты, алпыс шыбыққа дейін дүре. Билер бұл жа-

заны үкім айтқанда бүйірмакқа міндettі. Немере яки жиен болса, нағашысынан, ата, ағасынан мал алған қашса, оған жаза жоқ және алған қашқан малы қайтарылмайды, екінші мәрте алған қашса би арқылы нағашысы, ата, ағасының сұрауы бойынша жаза беріледі. Бұл үкім әйел жағынан жиенге және немереге тиісті

39-б ап. Жылқы құйрығын кескендөр бір ат-шапандан бір түйеге дейін айыпталады.

40-б ап. Ұрлыққа жаһат еткен адамдар ұрымен бірдей жаза тартады. Бірақ, дүре, абақты серік болған ауқатты кісілерге бүйірүрга көбінесе тиісті.

41-б ап. Жиырма жылқыдан артық барымта қылған кісілерден ұры басы бір қанды ат (өз меншігі), бір билік аттан (айып ат) уә һәм үш тоғыз айып баршасынан алынады. Жиырма жылқыдан кем болса, жоғарыда айтылмыш 37-ші бапта мағлұмдүр. Жылқы басына бөлек.

42-б ап. Қазак рәсімі бойынша күйеуден әйелді айыруға болады. Күйеі белсіз болса яки астының жазылмас ауруы болса. Мүндей науқастары болмаса, күйеүінің ықтияры бойынша шығады. Қалындық пен күйеүін айыруға мүмкін болады. Күйеу қыздан жиырма бес жас үлкен болса яки бір мүшесі кем болса, яғни қызы күйеуден тоғыз жасы үлкен болса, тағы да күйеу кедей болып, қалыңға мал бере алмаса яки түзелмestей ұры болса, тағы да сенимсіз жамандығы халыққа әшкере болып, өз басының ықтияры кеткен болса. Қазак рәсімінше ерлі әйелді һәм қалындық пен күйеуді айыруға басқа себеп жоқ.

43-б ап. Барша жесір тұрасындағы даулар некелілердің арасында күйеүінің елінде бітіседі. Некесі қыылмағандардың арасындағы дау қыздың елінде бітеді. Осы жоғарғы екі себепте сиез билері бітім айтады. Қазак рәсімі бойынша анық неке молда алдында қылған дүрыс болады. Болыс қолындағы кітаптан кесіліп берілген квитанция әйелі күйеүіне тиісті екендігіне күәлікке жарамайды.

44-б ап. Егер күйеі қалың малын төлеп бітірмей тұрып, қалындығын алған қашса, қалған малын беріп һәм қайын атасына келіп, кеңшілік сұрауға тиісті. Егер күйеі қалың малын төлеп бітіргеннен кейін қалындығын алған қашса һәм әке-шешесі қызын себепсіз бермей, көп ұстап түрған болса, алған қашқан күйеу айыпсыз һәм жасау сұрауға рұхсат. Егер қыздың әке-шешесі той жабдығы мен ұзатуын лайықты жақсы қылып жөнелтемін дең кешіктірген себебі болса, күйеу айыпты болады, қайын атасын ұятты қылған себепті. Әрдайым мұндай жесір даулар зиян көрген жағының арызы бойынша қаралады.

45-б ап. Ұзатқан қызы барған жерінде бала таппай өлсе, төр-

кінінен мінген ат, ер-тұрманы, арткан бір түйе сәукеlesімен қайтарады.

46-б а.п. Егер қалыңдығы өліп қалып, балдызы жездесіне бармаймын десе, алған қалың малын қыз әкесі күйеуіне қайтарып береді.

47-б а.п. Күйеуі өлген жесір әйел сүйсе күйеуінің бір туысқан бауырына яки ағайынына тиеді, егерде сүймесе ықтияры өзінде.

48-б а.п. Егерде біреу құдалықты бұзса: қыз әкесі бұзса, күйеуден алған қалың малын қайтарып береді һәм дауласқан қалың малдың ғұрпына қарай айып береді. Батасы қырық жеті байтал яки артық болса, бас тоғыздан үш тоғыз айып береді. Отыз жегі болса, екі тоғыз, жиырма жегі болса бір тоғыз береді. Он жеті болса, бір ат, шапан береді. Егерде күйеудің әкесі яки өзі құдалықты бұзса, берген қалың малынан үш тоғызды қалдырып, қалған малын алады. Егерде қалың малы қырық жеті болса, отыз жеті болса — екі тоғыз, жиырма жеті болса — бір тоғыз, он жеті болса — бір ат, шапан.

49-б а.п. Қарсы құда турасындағы барша дауларды билер бітірсе керек және келесі уақытта қарсы құда болынбасын. Яғни бұл ереже маглұм етілгеннен кейін, етер құда болса молда некесін қимасын.

50-б а.п. Құдалық уағдасы бекіледі — құда түсіп, құйрық-бауыр жегеннен кейін.

51-б а.п. Егер күйеуі өлген әйел баласы жоқ болса да, бар болса да күйеуге тимей отырса, күйеуінен қалған барша малға ие болып билеп тұрады. Егерде күйеуі өлген әйел күйеуге тиемін, шығамын десе, барлық күйеуінен қалған малынан баласы болса сегізден бірін, баласыз болса алтыдан бірін алады. Киген қиім, төсек орнынан басқа қалған ерекек балалары, қалған барға ма-лымен әкесінің бауырларына беріледі. Олар өз арасынан бірін ие қылыш боланы малымен сактатады. Сол ие болған кісі қағаз-бен есеп беруге міндettі емес. Егерде малын орынсыз шашты де-ген дау сөз болса, сонда би арқылы барша туғандарының көрсетеуі бойынша тексеріледі. Қыз бала қалса, әруақытта анасына тиісті, анасы күйеуге беріп, қалың малын өзі алады. Қыз күйеуге тиген соң, өлген атасының бауырларына яғни қалған малды сақ-тап тұрушыларға төркіндел барып, әкесінің қалған малынан лайықты есе алады. Егерде, әйел күйеуге тимей, өлген күйеуінің дүниесіне ие болып тұрса яки малын шашса, сонда өлген күйеуінің туысқанының біреуі де ие болып, сыртынан қарап тұрады. Ол ие болған кісі әйелді не қалған малды ауылына яки үйіне кіргізіп алмайды. Эрі тұл әйел күйеуге тисе, екінші қалың мал алынбайды. Егерде біреудің жесір қалған үш қатыны болса, сонда сегізден бірін бәріне бірдей бөліп береді. Егер үш әйелдің біреуі

күйеүс гнемін десе, төсек орын, киген киімін басқа жынырма төртсөн бірін алады. Егерде екі жесір әйелдің бірі болса, он алтыдан бірін алады.

52-б а. Сойыс, қонағасы қазақ рәсімінде бар. Берменен кісі бір ат-шашаннан бір түйеге дейін айыпты болады. Ләкинде бұлардың ишинен шығарылады керуен һәм тракті жол үстінде, жәрменеке қасында, қайық аузында һәм сиез мекенінде, қала қасында тұруышылар.

53-б а. Екі тамыр айрылысса билердің тексеруі бойынша артығын алысада бір-бірінен айып жок.

54-б а. Қызметтегі адамдардың үстінен жала қылғандар билердің билігі бойынша жынырма сегіз құнғе дейін абақтыда кіріптар болады. Жауапкердің шығыны шықса анығын қайтарып береді. Мұндай жалаларды тоқтатарға бір себеп көрсетеміз. Соңдай жалған арыздар әсіресе сайлау уақытында көп болады. Оның қақында сұраймыз ұлықтардан мұндай арыз тұргысында істейтін анықтаманы жасатқанша, болыстың яки төтенше сиездің билеріне тексермекке берілсе скен.

55-б а. Біреудің жерін жеген дауларды билер жері пәленшінікі деген елу басылардың куәлігіне қарай тексереді. Тексерген уақытта жерді билер өздері көреді яки сенімді кісінің куәлігі бойынша жеген жерінің сомасына қарай билік айтады. Шығынын қайтарып, үстіне һәм айып салады.

56-б а. Қонған ауылда қонақтың аты жоғалса, ауыл күймейді, сенбесе ат иесі ауылдан шарифат алады.

57-б а. Тоғыз деген айыптың малға шаққан саны мынау: 1-нші — Бас тоғыз түйе бастатқан: 1 түйе, 2 құлын, 2 бие, 2 құнан, 2 тай; 2-ші — Орта тоғыз яғни ат бастатқан тоғыз, 1 жуан ат, 2 тай, 2 тайынша, 4 бойдақ қой;

3-ші — Аяқ тоғыз — 1 дөнен өгіз, 2 тайынша, 3 бойдақ қой, 3 тоқты. Тоқал тоғыз болмайды.

58-б а. Мал басын балайша бағалаймыз. Мәндай түйе — 3 ат, яки 30 қой; Орта түйе — 3 бесті; Дөнен атан — 2 бесті, 1 тай; Құнан атан — 2 бесті; Тайлақ — құлынды бие 12 қойлық; Бота — бір бесті. Бәйге ат — орта бір түйеден бес түйеге дейін. Жорға ат — құлынды биеден төрт түйеге дейін, Жақсы ат — құлынды биеден бір түйеге шейін. Айғыр — құлынды биеден екі бестіге шейін. Бие — құлындысы — он қой, құлынсызы — он тоқты. Ат — тоғыз қой. Бесті — жетіден сегіз қойға шейін. Дөнен — бес қойдан алты қойға шейін. Құнан — төрт қойдан бес қойға дейін. Тай — уш қойдан төрт қойға дейін. Құлын — екі қойға шейін. Атан өгіз — 12 қой. Бесті һәм дөнен өгіз — 4 қойдан 8 қойға шейін. Тайынша — екі қой.

59-б а. Үй, кілет бұзып, қастық ниетімен істесе, ұрлаған нәр-

сесінел басқа бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып береді. Қара кілет Ԑзбаган ұрлыққа ат-шапан айып береді. Ол азы, одан үлкен айып ұрлаған сомасына қарай.

60-бап. Билердің билігі бойынша кесілген қалып қалыбынша алып өседі. Егерде жауапкер ықтиярымен бүйірылған малды бермессе яки шақыруына келмесе, онда мал алып беруші ауылдастарынан куәлар алдырып, сол куәлардан мал алушы бір қалыс кісіні ғандап алып, осы жоғарыда айтылмыш баға бойынша алып берегін малды бағалайды. Егерде мал беруші кісі бермеймін дең карсылық қылса, байлан қойып алып беруге де болады. Билік бойынша мал алып беруге ешбір казақ рәсімінше үлгі жоқ.

61-бап. Ұрлық үшін кесілген мал алынып беріледі, ұрының өзінен һәм оған серіктес болған жолдастынан. Ұрының серік жолдасты болады, ат беріп аттандырган, бірге ұрлыққа барып ептеңген, ұрлаған жылқыны жасырысқан, істелген ұрлықты біле тұрып жасырығандар. Бұл кіслердің малы жоқ болса, мал төлеуіне міндettі. Ұрланған атты біле тұрып сатып алғандар, егерде сатып алушылар ұрымен бір болыста болса, одан соң мал алынып беріледі. Сол ұрлықты қылған уақытта тұрған ауыл иесінен соның да малы жоқ болса, мал алушы даугер бөтен ояздықі болса, сонда қызметте тұруши адамдар һәм жұрты төлейді, старшын елі күйеді. Мал алушы бөтен болыстікі болып, бір дуандас болса, елу басы халқы күйеді. Даугер бір болыстікі болып өзге старшындықі болса да, мал алушы мен мал беруші бір старшын екі он басы және халқы күйеді. Бұл қылған ынтымағымыз ұрлықты тыймак үшін һәм мал иесінің малы түгел тиіп, ризалыққа жетпек үшін жасадық. Яғни шығын орнына кесілміш айыптарды алмақ қақында тағы да осы ынтымағымызды жасадық. Үш жылға шақ уақыт койып, яғни ұрлық тыйылғанша қызметтегі адамдарды мал төлеуден шығармаған себебіміз, сол халықтың ішіндегі жамағат адамы болған хұқында халықтың мал төлейтін райы болады. Жоғарғы айтылмыш адамдардың малы жоқ болған уақытта, егер билер малы жоқтығына көздері жетіп айырган болса, жұртқа түсетін мұның қақындағы малды билер тексеріп біледі. Мұнаан басқа ынтымақ қыламыз елдегі барша ұрыларды һәм сенімсіз адамдарды түгендер, сенімді адамдарға кепілге бермекке, кейбіреуін кепілге алмаймын деуі мұмкін емес, кепілге беруге тиісті. Басшы кіслерге, ауыл аксақалдарына һәм оның ішінен қызмет иелеріне үйғарым шығармаймыз. Сол кепіл кіслер ауыл иелері мен жұртқа тартқызбай тұрып, әуелі өздері күйсе керек. Ұры үшін кепілдікке тұрған адамдарға билет берілмесін. Мал алушыға ұрының қыстауындағы артық жері төлеуге алып беріледі. Уа һәм билерге, міндettі билік айтқан уақытта ұрыға жаһат қылған бай адамдарға дүре мен абақты бүйірмакқа: үш мәрте ұрлығы мойны-

на қойылып, тыйылмагандарды жүрг үкім жасап, өз арасынан мұлде айдатса керек. Егер үкімге қосылмаймын деген адам болса, сол үры үшін міндетті, ұрыға түскен барлық малды тартса керек.

62-б ап. Сотта жесір турасынан һәм басқа даулар бойынша жоғарғы айтылмыш рауіште мал алып беруге болмайды. Әркім өзі үшін күйеді. Малы жоқ деген сөз алынбасын. Бірақ құн тура-сындағы дауларда өлтірісіп серік болғандар мал тартады.

63. Қазынаға һәм даугер адамға кесілген айып өзге кісіден күйдіріп алынбайды. Кескен адамның малы жоқ болса, айып орнына абақты бүйірылады.

64-б ап. Жалғыз бидің, болыстың һәм төтенше сиездерінің көрсетілміш көшірмесі кесілетін кітаптың үлгісін бек ұнатамыз.

65-б ап. Күмәннің өтуі болыстық молданың тексеруінде. Молданың зұлымдығы халықтың тексеруіне тиісті. Күмәншінің уақытты күнінде күмән еткендігін жазарға бізге көрсетілген кітаптың үлгісін ұнатамыз. Сол кітапты молда алып жүрмей, үйінде сақтаса екен. Қалай даугер көшірмені алған соң молдаға барып, кітапына тіркесте керек. Егерде даугер осылайша етпесе, ілгері уақытта күмән етпеді деп арыз айтуда тиісті емес. Күмәнші уақытты күнінде молда үйінде бар болса да, жоқ болса да келгенин мәлім етіп, кітапқа жаздыrsa керек. Яғни молда күмәннің айтылмыш уақытты күнінде мүмкін қадерінше үйінде отырса керек. Молда күмәннің өткендігін яки өтпегендігін көшірменің сыртына жазумен күәландырып тұрсын. Осы бапта айтылғандарды толық істелмелі үшін билер билігінде күмәншінің аты, жөнін һәм уақытты күнін анықтап жазуға міндettі.

66-б ап. Мүмкін болса метрика кітаптар болыстық молданың колында жүрсе екен. Бірақ кітаптың жазылуы көрсетілміш үлгімен мұсылманша жазылса екен. Егерде ұлықтар бұрынғыдай метрикалық кітапты тілмашқа жаздыруға тиісті көрсө, сонда болыстық молданы біз міндettі қыламыз, қылған некені кесілміш кітаптан квитанцияның сыртына жазып күәландырмакқа яки жалғыз тілмаштың кітапқа тіркегені неке болмайды. Эйел мен ерек арасына молдамен қылса неке тақиқ болады.

67-б ап. Егерде бір үлгі кітаптар берілсе, сонда жалған көшірме беруге орны келмес, осыдан бұрын берілміш көшірмелер бидің мөрі яки қолы қойылса сыйымды болады. Екі бидің мөрі басылған көшірмелерде болыс яки сиез бастығының жазылмыш куәлігі болмаса, сиез биінің көшірмесі деп сенуге мүмкін емес.

68-б ап. Егер даугер биге тұра арыз айтса, би жауапкерді шақыртып, керек қылса сонда ауылнай старшын айтылмыш жауапкерді жеткізіп берсін. Егер билігінде һәм көшірмесінде кесілген малдарды анықтап жазуға міндettі. Күмән етпесе де.

69-б ап. Ұрлық хақында кесілміш билік аттан басқа өзге дау-

лардан қылған билік үшін оннан бірін алады. Билер кесілген өздеріне тиіс билік хақысын өз қолдарымен алса, зорлық хұқімінде болады. Билік қылған жерінде хақысы алынып берілсін. Эр сиезде билер бір қалыс кісіні билік хақысын жимаққа сайлайды. Сол сайланмыш кісі болыс, старшын арқылы билік хақысын жиып алып, би басына бірдей бөліп береді.

70-б а.п. Сиезге шақырылған барша қызмет иелерінің ұстаған шығындары жүрт үстінен салынады. Сол шығындарды ел арасында старшын жиошуы болады. Кімде кім тиісті тускен шығынын бермесе, билердің тексеруіне беріледі.

71-б а.п. Қазактар өз арасында болыныш дауларға орыстан, яки нөгайдан уәкілдік алып кіріспесін. Сенімді боларға мүмкін өзімен ояздаған қазақ адамға.

72-б а.п. Билердің билік бітімін орнына келтірмек уағда күні көшірмені болыска яки старшынга мағлұм еткен күннен есепгеледі. Жалғыз бидің билігін орнынан келтірмекке старшын міндетті, сиез, билерінікіне болыс міндетті. Бір бидің билігін орнына келтірмек уағдасты үш күннен кейін жеті құнға шейін. Сиез билерінікі жеті күннен жиырма құнға шейін. Төтенше сиездің билігін бір айға шейін.

73-б а.п. Егерде жетім қыз әке-шешесінің тірі уақытында құда болып атастырылған болса біреуге, әке-шешесі өлгеннен кейін құдалығын бұзған болса, алған күйеуі қалың малын айыбымен қайтарады. Егерде қыз бұрынғы ағастырган күйеуіне тисе, сонда ешкім тиісті әкесінен қалған жасауын һәм мирасын алмаққа төжеке қылмасын.

74-б а.п. Осы ережедегі айтылмыш барна сөздер қазіргі сиезге міндетті. Бөлек қауыдағы жазылмыш сөздерден басқасы, ешбір тоқтатпайынша бітірмекке міндетті. Бұл ереже мағлұм етілген соң барша билерге, сиездерге, болыстарға, старшындарға жаңадан ереже жасалғанға шейін, осы ереже жасалмай тұрып жазылған көшірмелер 67-бапта айтылған реуіш бойынша сымды болады. Яки оның үшін осы 74 бапты ережені біздер жасадық. Қазақ рәсімінше таза көnlіміз һәм әділетімізben уа һәм растығына сендіреміз. Павлодар оязының биі Жұсіп Бәтішұлы, би Иса Бердәліұлы, би Молдабай Сәрсенұлы, би Мұқатай Келдібекұлы, би Санияз Байбайұлы, би Смағұл Шоқпарұлы, қолдарын койды. Би Сергазы Тайсарыұлы, би Жаллалиддин Рамазан ұлы мөрлөрін басты. Қарқаралы оязының биі Хәкім Құдаймендіұлы, би Абай Майқыұлы, би Екеш Сыбан ұлы, би Илеубай Қашқынбайұлы, би Белібай Тұманбайұлы, Абыралы болысының кандидаты Шәкірұлы мөрлөрін басты, би Оспан Атақозыұлы, би Баймұқамед Алдабергенұлы қолдарын койды. Би Иса Шонтыұлы таңбасын басты. Семипалат оязының құрметті қазақтары Ибраһим Құнан-

байұлы, Құдайберген Тастамбекұлы, Ибраһим Нұркенұль, би іер Бектогай Ботанбайұлы, Иса Сұтжанұлы, Айтқазы Жексенбайұлы, би Жұмакан Жарқынбай ұлы қолдарын қойды. Би Сүйіндік Шақабайұлы, би Элжан Назарұлы, мөрлерін басты. Өскемен оязының болыс харунжі Сіләм Элжанұлы, күрметті казақ Құрманғали Жақыпұлы, би Жанкедей Қойтыұлы, би Ережеп Нұқәнұлы қолдарын қойды. Болыс Иса Қенбасұлы, болыс Қабанбай Кошқарұлы, би Үсен Қалабайұлы мөрлерін басты. Құрметті казақ Қалматай Есенқожаұлы таңбасын басты. Би Қаумен Аманұлы қолын қойды. Зайсан дуанының болысы Бөкеш Шаянбайұлы, би Билемешил Босқымбайұлы, би Жұмсақан Қисықұлы, би Қохад Әсөнгелдіұлы қолдарын қойды. Болыс Ақшал Қожабергенұлы, болыс Тәркімбай Жақсыбайұлы, би Жайсаңбай Елемесұлы, би Батбакбай Тілеуұлы, би Қайрамбай Қуандықұлы мөрлерін басты. Сиез бастығы, Өскемен оязы Маевский қолын қойды. Семей оязының лауазымын ада қылушки Казанцев, Зайсан приставының томошиғі Нарбот, Қарқаралы оязының старши помошигінің лауазымын ада қылушки Айтбақин қолдарын қойды һәм әскери губернатор Цеклинский қолын қойды.

Араб әрпімен осындай мазмұнда жазылған кітапшаның ең аяғында: «Верно: переводчик Асанов» деген орыс тілінде жазылған жазу бар.

Законоположение, созданное в Карамоле

Перед вами один из первых правовых документов на казахском языке, типографски изданный и распространенный среди коренного населения. Он разработан и принят в мае 1885 г на чрезвычайном съезде биев Қаркалинского, Павлодарского, Семипалатинского, Усть-Каменогорского уездов и Зайсанского приставства Семипалатинской области в местечке Карамола. Съезд проходил на берегу реки Чар, поэтому документ известен еще как «Чарское положение». Участники съезда — более ста биев и других влиятельных лиц — по предложению военного губернатора Семипалатинской области Циклинского своим председателем на съезде — ведущим бием — избрали Абая Кунанбаева, прибывшего на съезд в качестве представителя Чингисской волости Семипалатинского уезда.

К тому времени сорокалетний Абай уже пользовался уважением как зрелый, многосторонне развитый человек, хорошо знакомый с исламской и русской грамотой, обогащенный многолетним опытом работы с населением, будучи волостным управителем. Своими гуманистическими и демократическими взглядами, честностью и справедливостью при разрешении тяжб и раздоров,

глубоким знанием истории и норм обычного права казахов он заслужил широкое признание в Среднем и Старшем жузах, его имя было известно и в народе, и в среде русской администрации. Поэтому не вызывает сомнения свидетельство одного из его современников Мусираги, приехавшего вместе с ним на съезд в Карагому, о том, что именно Абаем разрабатывался представленный съезду проект законоположения, в обсуждении которого приняли участие более 40 волостных, биев и других уважаемых лиц. Мусираги вспоминает: «Когда в назначенный день все собрались и направились к юрте уездного начальника, там находился Абай. Оба вышли к людям и Абай, державший в руке бумагу, развернул ее, стал читать, народ внимательно слушал... Говорят, подготовленный им Закон состоял из 93 статей. Собравшиеся единодушно одобрили его. Уездный начальник объявил: „Закон, представленный Ибрагимом Кунанбасым, принят, отныне бин руководствоваться этим Законом“» (Абай Кунанбаев Полн. собр. соч. (на каз. яз.). Алма-Ата, 1961. С. 498).

Законоположение было написано на казахском языке, затем переведено на русский язык. Казахский текст законоположения набран арабским шрифтом и опубликован в виде отдельной брошюры типографией Казанского университета в 1886 г. Экземпляр брошюры и рукопись законоположения на русском языке хранятся в фонде Центрального госархива Республики Казахстан.

Законоположение составлено на основе норм обычного права казахов и традиций, характерных еще для патриархально-феодальных отношений. Вместе с тем, учитывались некоторые прогрессивные положения законов Российской империи. Это сборник гравовых норм материального и процессуального порядка, служивший одновременно пособием, которым руководствовались бин при разрешении различных тяжб.

Законоположение — образец одного из первых юридических документов, рожденных на казахской земле, в котором закреплялись исконно присущие ее народу морально-нравственные ориентиры и правила поведения, продиктованные извечным устремлением к установлению справедливости и порядка. Хотя документ носит отпечаток времени, когда в обществе еще господствовали патриархально-родовые и феодальные отношения, всеобщая неграмотность и невежество, благодаря усилиям Абая в нем нашли место некоторые гуманистические идеи и прогрессивные мотивы. В документе отражена реальная картина жизни казахского народа во второй половине XIX века, его социально-классовая структура, вес и значение вековых традиций и устоев, тогдашний уровень общественного правосознания. Законоположение определяет конкретные права и полномочия приставов, старшин, биев, мулл

и др. в соответствии со сложившейся иерархией должностных лиц, осуществлявших местную власть и управление.

Законоположение предусматривало меры пресечения таких распространенных преступлений, как воровство и угон скота (барынта), пределы ответственности при разрешении различных коллизий и споров, возникающих в жизни общества и отдельных людей, в том числе дел, связанных со сватовством, женитьбой и разводами, уплатой куна и калыма, амангерством, земельными тяжбами и т. п.

В статьях 35, 36 законоположения предусмотрены меры наказания в случае неоказания помощи утонающим, пострадавшим при пожаре попавшим в пургу. Изложенные в этих и других статьях положения, гуманные по своей сущности, призывают людей, независимо от занимаемого социального положения и родственных отношений, к состраданию, взаимопомощи, к справедливости и высокой общественной ответственности, к дружбе и братству.

Большое значение имеют статьи, предусматривающие строгое наказание лиц, обидевших своих родителей, уважаемых людей, муил или нарушивших общественный порядок, спровоцировавших драки и другие раздоры.

Значительное место занимают статьи, направленные на борьбу с такими уродливыми явлениями общественной жизни, причем чаще всего организовываемыми богачами, как воровство и кононгадство: предусматривалось привлечение к уголовной ответственности сообщников, а также лиц, занимающихся скупкой и перегородкой ворованного скота.

Особого внимания заслуживают прогрессивные изменения, внесенные при непосредственном участии Абая в статьи, рассматривающие гражданские и семейно-брачные отношения, в том числе по вопросам женского равноправия, свободы любви, уплаты калыма, приданого невесты. Бесправное положение женщины в казахском обществе во второй половине XIX в., свидетелем которого был Абай, наглядно отразилось в таких правовых нормах законоположения, как: «Женщины не могут быть свидетелями», «За женщину отдаются полцены мужчины» и ряд других (ст. 9). Конечно, в одночасье изменить сложившиеся веками обычай и взгляды было невозможно, но тем не менее Абаю удалось внести в законоположение ряд статей, в которых сделана попытка решить некоторые вопросы женского права (о калыме, амангерстве и т. д.) с гуманистических позиций, хотя полностью снять их в условиях господства патриархально-родовых отношений и законов шариата было невозможно. Согласно ст. 31 девушке, не любящей жениха, или женщине, покинувшей мужа, разрешалось всту-

пать в брак с любимым человеком. Невеста могла отказаться от замужества, если жених был старше ее на 25 лет, или уродлив, или лишен состояния. Эти же факторы служили основанием для подачи на развод. Статьи 46—47 были направлены против такого широко распространенного обычая, как амангерство, ограничивавшего свободу женщины в семейных вопросах. По Положению: «Если жених умер и девушка не желает выходить замуж за его старшего брата, то отец девушки возвращает взятый калым» (46 статья), «Вдова после смерти мужа может выходить замуж за его родственника, если пожелает. Если не пожелает, то это ее право» (ст 47). Усилилась защита личных и имущественных прав женщин. В статье 30 предусматривалась строгая ответственность за изнасилование несовершеннолетних девушек и замужних женщин, в статье 51 — положение о том, что «если женщина овдовела, то ее дочь остается за матерью». Подобные статьи имели целью укрепления прав женщин. Представляет интерес статья 54, по которой клеветники, написавшие ложные доносы, подвергались аресту и тюремному заключению на 28 суток. Статья имела важное значение в защите личного достоинства должностных лиц от очернительства, клеветы, в установлении справедливости.

Охватившее многие актуальные проблемы своего времени Положение сыграло важную роль в упорядочении деятельности судов бывшой Семипалатинской области. Своим новым, гуманистическим содержанием, прогрессивными изменениями оно нанесло ощущимый удар по старой правовой системе, защищавшей, в основном, интересы феодально-родовой знати.

Ниже предлагается вниманию читателей русский текст законо-положения, хранящегося в фондах республиканского архива*.

---

* НГА КазССР, ф. 64, оп. 1, д. 2093, л. 7—25, копия

Э Р Е Ж Е,
составленное на Чарском чрезвычайном съезде
в мае месяце 1895 года *.

1

Дела на волостном съезде решаются по важности и ценности дел: на чрезвычайных съездах по очереди, указываемой начальством,— уезд с уездом, а не всеми биями разных уездов.

2

Бии избираются самими тяжущимися, каждый своих биев; число же биев определяется согласно положения начальством, но просим, чтобы более 3-х биев с каждой стороны не назначать. Избранию биев предшествует третейский суд; если тяжущиеся откажутся от третейского суда или соглашения между ними не состоится, то они избирают судебных биев, как выше сказано. Четное число биев не придет к соглашению, а потому рекомендуем применить нижеследующий порядок: каждый уезд, участвующий на съезде, избирает «тюбе-басы», избранию подлежат все лица почетные — служащие и не служащие; если при решении дела возникнет разногласие, то бии приглашают двух тюбе-басы изделяющихся уездов, а если эти лица не приведут к соглашению, то между тюбе-басы остальных уездов кидается жребий и вынувший жребий принимает участие, давая перевес своим голосом. Такой же порядок соблюдается на уездных чрезвычайных съездах, при чем тюбе-басы разрешает споры при равенстве голосов.

3

Неявка ответчика удостоверяется старшиною или управителем. Уважительность причины неявки рассматривается судом. Если суд признает неявку уважительную, то решение должно быть отсрочено. Если неявка неуважительная, то постановляется заочное решение. Заочное решение одиночного бия и волостного съезда не окончательное, копия с решения предъявляется ответчику через старшину или управителя: если ответчик доволен решением, то оно (л. 8) входит в законную силу; если недоволен, то обязан обжаловать в двух недельный срок тому же бию, который рассматривал дело в первый раз; при новом рассматривании в присутствии

* Перевод не адаптирован — полностью сохранены стилистика и орфография документа: вышедшая из употребления «ять» заменена современными буквами «е», «ю».

ответчика бий постановляет новое решение, если ответчик оправдается, или передает дело на решение волостного съезда, который, найдя решение бия подлежащим утверждению, присуждает виновного к уплате убытков и штрафа за неправильное решение возобновления иска. Волостной съезд поступает точно также по делам, подсудным его решению, передавая дела чрезвычайному съезду. Решение чрезвычайного съезда всякого окончательно во всяком случае.

4

Если истец не явится в назначеннное ему время, то по иску его бии прекращают дело и при том по просьбе ответчика и по усмотрению биев возмещаются ему убытки, но истцу предоставляется (т. 8. ОБ.) возобновить иск. Если просьба оказывается ложной, то смотря по сумме иска и по степени достоинства ответчика, бии присуждают истца к возмещению убытков ответчика.

5

Все споры, тяжбы и иски между киргизами одного старшинства, при чем он сам обязан себя отвести в том случае, если одна из сторон состоит с ним в родстве: дед, отец, брат, дядя, племянник, внуки и в прямом сватовстве или во вражде; враждою признается, если дело было решено судом, и одна из сторон была подвергнута наказанию.

6

Все дела между киргизами разных старшинств, волостей, уездов приносятся волостному управителю, который, призвав к себе истца и ответчика, предоставляет последнему, согласно положения, отвести двух биев из числа состоящих в волости; из остальных проситель избирает одного бия, который и решает дело. На волостном съезде участвуют и решают дела все бии совместно и отвода не допускается. На чрезвычайный съезд число биев определяется начальством и отвода не допускается.

7

Как «береке», так и «саловат» допускаются, саловат — смотря по давности иска, если береке и саловат состоится в присутствии съезда биев, то никаких претензий вновь не допускается. Равным образом допускается соглашение между истцами и ответчиками двух и разных уездов о том, чтобы взаимные иски разобрать в под-

лежащих волостях, но это соглашение должно быть удостоверено должностными лицами волости.

8

Так как решения биев выполняются волостными управляющими, то копии решений съезда предъявляются по окончании съезда в подлежащих волостях. Если по соглашению истцов и ответчиков двух волостей состоится между волостями зачет скота, причитающегося одной волости с другой, то таковой зачет утверждается председателем съезда.

9

Всякий бий и съезд биев разрешает дело на основании свидетельских показаний. Если бии признают указываемых свидетелей не заслуживающими уважения, то, не вызывая их, передают дело на присягу. Но если свидетель спрошен и дал показание определенное, то бий обязан постановить решение, не передавая на присягу. Отвод свидетелей допускается до вызова и спроса их. Не могут быть свидетелем и умалишенные, малолетние моложе 18 лет, женщины всех возрастов, лица, состоявшие в близком родстве, в прямом сватовстве и во вражде. Но силу и значение свидетелей определяют бии до вызова их. Голословные заявления о вражде не принимаются; вражда признается известная народу, более точно определить невозможно. Свидетели могут быть одной волости с одним из тяжущихся, но от бия зависит устраниить его или вызвать.

10

Если указанного истцами свидетеля бий устраивает, то свидетель может явиться доказчиком (айғақ); если показание последнего не принимается ответчиком, то в справедливости показания по выбору ответчика, сообразно суммы иска избирается присягатель (айғақ-тазысы). Выполнение присяги служит окончанием дела, при чем, если присяга выполнена, то ответчик признается виновным, если не выполнена — оправдан. Ответчику предоставляется искать с доказчика за ложный извст.

11

Принятие киргизом чуюнчи допускается, при чем взявший чуюнчу никогда не допускается во свидетельство, но становится доказчиком.

12

Срок выполнения присяги назначается по усмотрению бия, смотря по дальности разстояния и возможности присягателю самому доискаться истины.

13

Число присягателей по делам о куне за мужчину — четыре человека; о куне за женщину — два человека, по всем прочим делам — один человек, но последний назначается по ценности иска, например: по иску ценностью одного верблюда из двух пятидесятств, ценностью одну скотину из одного пятидесятства, с увеличением иска ценностью одной скотины увеличивается число пятидесятств, но более состава одной волости избрание присягателю не допускается, как бы велика ни была ценность иска. Избирается присягатель истцом, а пятидесятство или волость указывается ответчиком.

14

Выполняется присяга перед кораном в присутствии волостного муллы волости ответчика.

15

Если присяга должна быть выполнена четырьмя лицами, но не выполнена одним, то уплачивается истцу одна четвертая часть по решению состоявшемуся, если не выполнена двумя, уплачивается половина и т. д.

16

Присутствие истца не обязательно, но об отсутствии его отмечается в книге муллы.

17

Присяга должна быть выполнена до захода солнца.

18

Не могут быть избираемые на присягу волостные муллы, управлятели и бии, хажи, и несовершеннолетние моложе 18 лет и старики свыше 63 лет, султаны по делам киргиз или киргизы по делам султанов.

19

Ответчику предоставляется указатель для выбора присягателя, волость по месту причисления или по родопроисхождению.

20

Отвод по вражде допускается лишь в том случае, если вражда известна народу и утверждена бием.

21

Приисяга исполняется не иначе как в присутствии волостного муллы. Злоупотребления муллы обсуждаются обществом волости.

22

Давшие ложную присягу подвергаются взысканию штрафа в размере девятки от верблюда.

23

Бием обязательно писать в подробности, кто избран на присягу и сколько скота или имущества подлежит уплатить, если присяга не будет выполнена.

24

Отсрочка присяги допускается по причинам уважительным, если то будет засвидетельствовано управителем, или каким-либо бием своей волости.

25

Присягатель становится джакдти-тюрете с согласия истца, и решение его взамен присяги не может быть опровергаемо ответчиком, решение свое он записывает на копии с решения биев.

26

Давность дел о кунах и невестах определяется в 20 лет, для остальных дел — 10 лет, по делам, возникшим в ближайшем ко времени решения для четырехлетии, определяется полная стоимость доказанного иска с убытками; по делам, возникшим в следующая в течение 10 лет от времени решения дела трехлетия, определяется 2/3 стоимости иска; по делам, возникшим в последнее в течение 10 лет трехлетие, определяется одна треть стоимости дела, в 1875 году возникшая подлежат саловату. Таким же порядком определяется взыскание по делам о кунах, причем 20-летняя давность распределяется тоже на три части в первой — ближайшее ко времени решения семилетие, во второй — тоже семилетие, в третьей — последнее шеситилетие.

За преднамеренное убийство мужчины — 100 верблюдов, из коих 25 тайлаков (по второму году), 25 кунанов (трехлетних), 25 дюненов (4-летних) и 25 бигты (5-летних). За случайное убийство — 50 верблюдов, из коих 25 битты и 25 кунанов. За убийство женщины — половина куна. За нечаянное убийство куна нет. За убийство мужа женою или жены мужем куна не полагается.

За убийство баранчача или вора куна не полагается.

Плата заувечья распределяется по шариату, но воизбежание ошибки просим поручить Семипалатинскому мулле Ахмет-Вали Манампову и Устькаменогорскому Мурзагали Гаппасову распределить взыскания и их указания внести в настоящее эреже.

За растление взыскивается 1/3 калыма предположаемого за эту девицу. За изнасилование девушки — штраф в размере от одной лошади с халатом до девятки от верблюда; за изнасилование замужней женщины — штраф от одной до трех девяток, за прелюбодейную связь наказывать розгами как мужчину, так и женщину: штрафу не полагается. Во всяком случае дела о нарушения чести женщин возбуждаются не иначе как по жалобе потерпевших мужа, брата или родителей. Первые два рода дел решаются не иначе как волостным съездом.

Замужняя женщина, увезенная или бежавшая с любовником возвращается в волость прямо на Съезд биев; бии должны склонить стороны к миру и, если муж согласен, то берет жену; с увозившего взыскивается штраф от 1 до 3 девяток. Если муж взять не согласен, то жена обязательно остается у любовника, причем последний выплачивает калым полностью, и жене не выдается приданое. За увоз просватанной невесты взыскиваются полностью калым и подарки (илю, джартыс и сютаны). «Илю» — подарок матерям невесты за первое посещение. «Джартыс» — подарок всем родственникам, большие мануфактурный товар, разделяемый на части. «Сютаны» — подарок родной матери невесты за последнее посещение жениха перед венчанием. Кроме того, невеста лишается

права на получение приданого, если отец не признает нужным выдавать. Уложенный калым передается первому жениху, причем ему выплачивается отцом невесты штраф от 1 до 3 девяток

32

За оскорбление родителей виновные подвергаются наказанию по усмотрению обиженных, но применяясь к народным обычаям за оскорбление мулл и почетных лиц, взыскивается штраф в размере одной лошади с халатом до одной девятки от лошади. Если оскорбление нанесено действием, взыскивается штраф в размере от 1 до 3 девяток. Если обиженный не пожелает взять штраф, то наказание заменяется арестом до одного месяца.

33

Виновные в драке подвергаются по определению биев штрафу от одной лошади с халатом до 3-х девяток в пользу потерпевших. Зачинщики драки подвергаются большему взысканию из указанных. За беспорядки виновные подвергаются денежному штрафу или аресту по приговору Управителя или по решению биев согласно положения.

34

За ослушание аульного старшины при исполнении им служебных обязанностей подвергать виновных штрафу до 5 руб. или аресту до 7 дней по решению биев. За ослушание разъильного, избранного Управителем по соглашению со старшинами, подвергать тому же наказанию; но если разъильный избран Управителем без согласия старшин, то дела об ослушании или оскорблении его подлежат ведению Управителя. За оскорбление или ослушание Управителя виновные передаются на суждение волостного или чрезвычайного Уездного съезда по усмотрению Уездного Начальника. За оскорбление бия или съезда биев во время разбора дела наказание в том же размере налагается по решению съезда биев.

35

Люди, виновные в неподаче помощи утопающим, во время бурана и т. п., подвергаются взысканию по большей девятки скота.

36

За непринятие мер, установленных против развития упадка скота, виновные подвергаются штрафу 3 руб. по приговору Управителя; по во время существования заразы в соседней волости

наказание увеличивается арестом от 7 дней до одного месяца. За порчу арыков, колодцев, мостов и всяких сооружений виновные сверх возмещения убытков подвергаются штрафу в размере лошади с халатом или денег до 15 руб.

37

Киргизы за воровство подвергаются уплате покраденного и взысканию штрафа состоящего: мойкуна-косак-теркеу, кандал и бийликат. Мойкуна-косак-теркеу составляет прибавку скота, равное по ценности покраденному, исключая бегунцов и иноходцев, в оценку не входящих, взыскивается в пользу потерпевшего. Кандал в размере одной лошади с каждого вора, в большинстве случаев та лошадь, на которой вор ездил, определяется Управителем по месту жительства вора, бийликат с каждого вора по одной лошади — бием, решавшим дело.

38

Сверх имущественной ответственности виновные в воровстве подвергаются телесному наказанию до 60 ударов и аресту до 1 месяца, биям обязательно применять эти наказания. За воровство у дяди или у деда племянники и внуки не наказуются и покраденное не возвращают; во второй раз наказание налагается биями по требованию обиженнего. К этому разряду относятся лишь племянники и внуки по женской стороне.

39

За обрезание хвоста у лошади виновные подвергаются взысканию от одной лошади с халатом до одного верблюда.

40

Все содействовавшие воровству лица несут наказание наравне с вором, при чем телесное наказание и арест применяется преимущественно к лицам более состоятельным.

41

За совершение угона более 20 лошадей взыскивается кандал и бийликат с каждого вора и три девяятки в штраф; менее же 20 лошадей применяется все сказанное, в 37 к каждой лошади особо.

Развод между мужем и женою по народным обычаям допускается только в случае неизлечимой болезни мужа или безсияния: в противном случае развод совершается не иначе как с согласия мужа. Развод между женихом и невестой допускается в том случае, если жених на 25 лет старше своей невесты, если жених окажется уродливым, если невеста старше жениха на 9 лет, если жених обднел и не в состоянии уплатить калыма, если жених стал неисправимым вором или лишен прав состояния.

43

Все брачные дела между мужем и женою венчанными разбираются в волости мужа, если не венчаны, то в волости отца невесты: в том и другом случае съездом биев. Венчанными по народным обычаям признаются те, кои совершили обряд муллы, квитанция из книги волостного Управителя не составляет удостоверения о принадлежности жены.

44

За увоз невесты самим женихом, недоплатившим калым, последний обязуется доплатить калым и явиться к тестю с подарками, испросив извенение. Если невеста увезена женихом, выплатившим калым, но без дозволения родителей, и при этом последние без всякой видимой причины задерживали свадьбу, то увезший освобождается от штрафа и вправе требовать приданое; если родители задерживали свадьбу для лучшаго устройства, то увезший подвергается штрафу, как за оскорбление родителей. Во всяком случае дела сии возникают не иначе, как по жалобе потерпевших.

45

Подлежат возвращению родителям из приданого умершей вскоре после выхода в замужество бездетной следующия вещи: лошадь с седлом и прибором, верблюд и саукеле.

46

Взамен умершей невесты выдавать сестру без ея согласия не обязательно, жениху возвращается уплаченный калым.

Вдове выходить за брата или родственника не обязательно, предоставляется ея воле и согласию.

Лица, нарушившие условия сватовства: отец невесты — возвращению калыма и штрафу соразмерно количества скота, определенного при сватовстве: если калым в 47 байталов (кобыла по 3 году) больше, то три девятки старших; если калым в 37 байталов — две следующих девятки; 27 байталов — одна младшая девятка, в 17 байталов — лошадь и халат. И если сватовство нарушено отцом жениха или женихом, то последний получает калым за вычетом штрафа в том же порядке до 3 девятки.

Все дела, возникшие по делам «карсы-куда», т. е. взаимного сватовства, разбирать биям и со времени объявления сего ереже таких условий не допускать и муллам не венчать.

Брачный говор считается состоявшимся, когда сватовья съедят вместе с присутствующими куйрук-баур (сало, накроенное с гаченкой).

Если вдова, оставшись бездетной или с детьми, не пожелает выходить в замужество, то она становится владетельницею и распорядительницею всего благосостояния покойного. Если она пожелает выйти в замужество, то ей выделяется без детей 1/6, а с детьми 1/8 часть всего имущества сверх постели и одежды ей принадлежащей; дети мужского колена передаются со всем остальным имуществом родственникам покойного, которые избирают из своей среды опекуна, последний никакой отчетности не подлежит, но в случае жалоб о растрате имущества дело разбирается биями на основании показаний всех родственников; дети женского колена следуют всегда за матерью, которая выдает их в замужество и получать калым; выйдя замуж, молодая обязана явиться к родственникам покойного отца, где и получает часть имущества от опекуна или братьев своих. Но если вдова, оставшись владетельницей имущества покойного, будет вести себя не прилично и начнет разстрачивать имущество, то один из родственников покойного избирается опекуном, но опекуну этому не дозволяется перевозить имущество и вдову к себе в аул, а ограничивается наблюдением и распоряжением по хозяйству аула

вдовы. При выходе вдовы в замужество нового калыма никому не полагается. Если вдов осталось две или три, то подлежащая 1/8 часть распределяется между всеми, при чем той, которая пожелает вернуться к родителям или выйти в замужество выдается сверх постели и одежды 1/16 или 1/24 часть имущества.

52

Обычай кунагасы и союс соблюдается и виновные подвергаются штрафу от лошади с халатом до одного верблюда. Из этого правила исключаются живущие на караванных и трактовых дорогах, у ярмарок, у переправ, джатаки вблизи городов и селений и вблизи пункта, назначенного для съезда.

53

Нарушившие тамырство обязаны по решению биев удовлетворить друг друга, но штрафов и взысканий не полагается.

54

За ложный донос на должностных лиц виновные подвергаются аресту до 28 дней по приговору биев и возмещению понесенных и доказных убытков. Указать более действительную меру к прекращению ложных жалоб мы можем только одну: так как большинство жалоб возникает во время выборов, то просим начальства дознаний по жалобам в то время не производить и не седавать их на разсмотрение и решение волостных или чрезвычайных съездов.

55

В спорах о потравах бии руководствуются или приговором выборных о принадлежности места, осматривают сами или основываются на показании почетного киргиза о стоимости погравь; возмещают убытки и налагают штраф по стоимости иска.

56

Тот аул, где ночевал проезжающий и в ту ночь покрадена его лошадь, не ответствует, но должен идти на решение биев по возбужденному на аул подозрению.

57

Так называемые девятки распределяются:
1-е, Бас-тогуз или туйе бастаткан тогуз:

- 1 верблюд;
 2 кобылы;
 2 жеребенка;
 2 лошади по 3 году;
 2 тая.
 2-е, Уртатогуз или ат бастаткан тогуз:
 1 лошадь большая;
 2 лошади по 2 году;
 2 телки;
 4 барана больших.
 3-е, Аяк-тогуз:
 1 бык 4-летний;
 2 телки;
 3 барана больших;
 3 барана (токты).
 Токал-тогуз отменяется.

58

Ценность скота нами распределяется:

верблюд лучший — 3 лошади
— 30 баранов

верблюд средний — 3 пятилет лошади

верблюд 4-летний — 2 пятилет. лошади и 1 тай.

верблюд 3-летний — 2 пятилетний лошади.

верблюд 2-летний — кобыла с жеребенком и
12 баранов.

верблюд годовой — 1 пятилет. лошадь.

бегунец — от 1 до 5 средних верблюдов; иноходец — от кобылы с жеребенком до 4-х верблюдов; хорошая лошадь — от кобылы с жеребенком — до одного верблюда. Жеребец — от кобылы с жеребенком до 2-х пятилетних лошадей.

Кобыла с жеребенком — 10 баранов.

» без жеребенка — 10 токты.

Лошадь ... 9 баранов.

5-летняя лошадь ... 7—8 баранов.

Дунен ..... 5—6 баранов.

Дунан ..... 4—5 баранов.

Тай ..... 3—4 барана.

Кулун ..... до 2-х баранов.

Атаногуз ..... 12 баранов.

Бести ..... 1 баран.

Дунен огуз ..... 1—4—8 баранов.

Кунан ..... 1 баран.

Тайнча ..... 2 барана.

За кражу имущества с взломом или с обдуманным намерением сверх убытков подвергаются штрафу от 1 до 3 девяток. За кражу без взлома меньший штраф лошадь с халатом, а больший — смотря по сумме иска.

Взыскание производится передачею скота или имущества натураю согласно решению биев. Если ответчик добровольно не выполнит приказания или не явится на вызов, то производящий взыскание приглашает одноаульцев или соседних аулов в понятые, из среды коих избирается истцом оценщик, который определяет во вышеозначенной оценке стоимость скота. В случае сопротивления, оказанного взыскателю, ответчик может быть удален, а если потребуется, то и связан. Никаких форм или обрядов при исполнении решений не соблюдается.

Взыскание по решению народного суда за конокрадство обращается на воров и их соучастников: к числу последних относятся лица, снабжавшие вора лошадью на поездку, сопутствовавшие воровству, лица, принявшие покраденный скот на хранение, лица, знаявшие о покраже и скрывшие преступление. За несостоительностью перечисленных лиц взыскание обращается на приобретших заведомо покраденную лошадь, если последние принадлежат к одной волости с конокрадом. Затем взыскание падает на руководителя того аула, где во время кражи стояла юрта конокрада, а за несостоительностью последнего — на должностных лиц и общество всей волости, если потерпевшим является киргис другого уезда; на старшинство — если потерпевший одного уезда, но с другой волости с конокрадом; на пятидесятство — если потерпевший одной волости с конокрадом, а другого старшинства, и наконец, на десятство — если потерпевший и конокрад одного старшинства. Такая мера обращения взыскания на конокрадов принята нами в видах исключительных ради прекращения конокрадства и дабы доставить потерпевшим возможность получать скот с определенными штрафами, заменяющими все его убытки. Мера эта устанавливается как времененная на три года или до полного прекращения конокрадства. Должностные лица не изъяты, потому что они

суть члены общества, на ответственность общества допускается лишь в том случае, если несостоятельность указанных в частепенности лиц будет признана съездом биев. Распределение падающего на общество взыскания производится съездом биев. Независимо от того определяется, что все конокрады и прочные лица в волости должны быть приведены в известность и распределены съездом биев на поручительство благонадежных лиц, которые не имеют права отказываться от поручительства. Поручителями должны быть избираемые руководители, аксакалы аулов, не исключая и должностных лиц, и тогда поручатели отвечают одновременно с руководителями аулов за каждое воровство, учиненное состоящим у них на поруках, ранее раскладки на общество. Отданным на поруки паспортов не выдавать. К имуществу вора причисляется излишек земли под зимовкою на удовлетворение потерпевших. Бии обязательно должны применять телесное наказание и арест преимущественно для руководителей воровства из числа богатых киргиз. Осужденный три раза за воровство подлежит приговору общества об удалении его из среды навсегда и та половина волости, которая не пожелала выдать приговор, становится ответственною за все падающие на него иски.

62

Подобное взыскание по делам брачным, торговым и т. д. не распространяется, ответственность несет каждый за себя и несостоятельность в расчет не принимается. По делам о куне взыскание падает на всех участников убийства.

63

Штрафы в доход казны и в пользу потерпевших за несостоятельности на других лиц не распространяются, но штраф в казну заменяется арестом по приговору биев.

64

Предъявленную форму книг для биев всех инстанций однобразную с вырезанными квитанциями вполне одобляем.

65

Надзор за выполнением присяги возлагается исключительно на волостных мулл, проступки последних обсуждаются обществом волости, но для правильных отметок о выполнении присяги вполне одобляем предъявленный нам образец шнуровой книги для волостных мулл: книги эти муллы обязаны иметь всегда дома, с

собою не возить, как только истец получит копии с решением, то обязан предъявить таковую мулле для внесения в книгу; если истец этого не выполнит, то лишается права заявлять о несвоевременности выполнения присяги: в назначенный день ответчик, явясь в дом муллы, отмечает в книге, хоть бы муллы не было дома, о явке своей; затем мулла по возможности обязан быть в назначенный день дома для принятия присяги; о выполнении или не выполнении присяги мулла обязан сделать отметку на копии с решения. Для выполнения всего здесь изложенного бии обязаны писать в своих решениях имя, отчество присягателя и время присяги.

66

Метрические книги желательно бы передать вести волостным муллам по преподанным формам, но по-киргизски. Если начальство признает необходимым ведение книг по прежнему Письмоводителями волости, то мы обязываем волостного муллу делать отметки о венчании на квитанциях, выданных управителем, так как законными мужем и женою могут быть признаны лица после венчания, а не по одной записи письмоводителя

67

Со времени введения однообразной формы книг, подлогов в выдаче копий быть не может. Но существующая копии должны быть признаны действительными только те, кои подписаны собственноручно бием или приложена его печать, копия с печатями двух биев без удостоверения волостного управителя и председателя съезда за решение съезда не принимается.

68

Если истец обратится непосредственно к бию, и последний потребует ответчика, то старшина обязан доставить последнего. Биям обязательно писать решения и копии, подробно излагая, какой скот должен быть взыскан, если присяга не будет выполнена.

69

Бийлык по всем уголовным и имущественным искам не превышает 10 процентов, не исключая дел по конокрадству, когда биям предоставлено получать сверх бийлыка — бийлык ат. Взыскание бийлыка самими биями будет самоуправством. Бийлык взыскивается при исполнении решений. На всех съездах прибывшие бии избирают по усмотрению своему одного казначея, который полу-

чаєг бийлык со всех дел чрез управителей или старшин и затем делит поровну на съезде между всеми биями

70

Расходы всех вызванных на съезд должностных лиц принимаются на счет общества, при чем распределение производится старшинами волости, кто не внесет добровольно причитающейся на его долю уплаты, тот подвергается решению биев.

71

По всем делам киргиз между собою никаких адвокатов или доверенных лиц их русских и татар не допускать, а равно доверенными могут быть киргизы одного уезда с доверителем

72

Срок для выполнения решений народного суда определяется со времени предъявления копии Управителю или Старшине. Исполнение решений одиночного бия возлагается на старшину, решения съездов — на управителя. Срок выполнения решения одиночного бия от 3-х до 7 дней, съезда волостного — от 7 до 21 дня, чрезвычайного — до месяца.

73

Если сирота девица просватана при жизни родителей и после смерти их нарушит условия сватовства, то взявшей ее обязан выплатить калым и штраф. Если же она выходит в замужество за прежнего жениха, то никто не может препятствовать ей взять имущество, назначенное ей в приданое и унаследованное

74

Все изложенное в настоящем эреже применяется к настоящему съезду за исключением, указанном в особом постановлении, и должно быть обязательно и без всяких отступлений исполняемое всеми биями, съездами, Управителями и Старшинами со времени объявления вперед до издания нового эреже. Копии с решений, постановленных до издания сего эреже, имеют силу с соблюдением

В том, что настоящее эреже числом 74 параграфов составлено нами по народному обычаю и по совести нашей и по справедливости, мы подписываемся:

Павлодарского Уезда:

Айнагульской волости бий Джусуп Батышев Караптельской — бий Иса Бердалин, Молдабай Сарсенов, Урюковской — бий: Серга-

зы Тойсарин, Мукатай Кельдыбеков, Санияз Бабаев Мара ғынскай — Смаил Челкаров, Базильгаза Карабайтыков, Джалилутдин Рамазанов.

Каркалинского Уезда:

бии Чубартавской — Аким Худаймендин, Абай Майкин, Бөгеш Сабанов, Оспан Атагозин, Баймухамет Алдабергенов, Елеубай Қашқынбаев, Иса Чоптин, Бейсебай Тюменбаев, кандидат по управителю Чегыров.

Семипалатинского Уезда:

Чингизской — Ибрагим Кунанбаев, Бишкәрагайской — Қадыйберген Тастанбеков, Ақборинской — Бектогай Ботабаев, Малыбаевской — Ибрагим Норекенов, Айғырджалинской — Иса Сутчанов, Бельгачской — Айтказы Джексенаев, Арчалинской — Суюндуқ Чакабаев, Дағабегетейской — Альжан Назаров, Бишикейской — Джумакан Джаркынбаев.

Устькаменогорского Уезда:

Себинской — Управитель Хорунжий Алпханов, Құлғаджунской — управитель Иса Куньбаев, Нарынской — управитель Кағанбай Коткаров, Уланской — Қурманғалий Якубов, бий Қаумен Аманов, Колбинской — Қалматай Есхожин, Құрчумской — Джантүстей Қоптин, Чигизстайской — Ережеп Нокаев, Су туғатирской — бий Усен Қалыбаев.

Зайсанского Приставства:

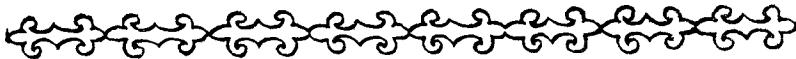
Чарганской — управитель Богут Чаянбаев, Ҳабарансұлжайской — Блеучи Боскүмбаев, Карабугинской — Ақчал Жожабергенов, Қендерлықской — Темирбай Джаксыбаев, Оқпектинской — бий, потомственный дворянин Қийсыков, Лебинской — бий Джайсанбай Елемесов, Багасовской — Батпықбай Тлеулин, Бахарской — Қокаш Есенгельдин, Майтересской — Қайранбай Кувандыков.

Председательствующий съезда Устькаменогорский Уездный Начальник Маевский, И. Д. Семипалатинского Уездного Начальника Казанцев; Помощник Зайсанского Пристава И. Нарбут; И. Д. Старшаго Помощника Каркалинского Уездного Начальника Айтбакин. Военный губернатор Генерал-Лейтенант Цеклийский.

СЕНАТКА

XAT

СОДЫРЛЫҚПЕН БЕТПЕ-БЕТ

Бұл өзі тосын көзбен қарағанда естір құлакқа да өрескелдеу қабылданатын, тым оғаш оқиға екені күмәнсіз. Бүгінде байтақ қазақ жүртіның арындағардақ шынардай аскак перзенті саналатын ұлы Абай заманында осындай содыр додаға тап болып, шерменде хал кешіпті дегенге сенгің келмейтін секілді. Бірақ, шырғалаңсыз өмір жоқ екені, мынау фәни дүниеде жарық пен қараңғы, күнгей мен теріскең қалай кезек алмасып, үнемі қайшы алысып, қойындастып жатса, биязылық пен тасырлық, татулық пен араздық, адалдық пен арамдық, мейір мен рақымсыздық атаулы да солай егіз жарыса бетпе-бет келіп, текетірес тайталасып жүрмейтін кезі жоқ екені көнілді сәл-сәл сергек пайымға, сырбаз таг-ляымға жетелейді. Пендершілік тірлік шіркіппің қапысыз хас шындығынаң безінуге лаж бар ма?!

Шындық қашанда нақпа-нақ сөйлейді, болған оқиғаның айы-күнін, қайда болғанын, қисыны мен мәнісін, қалай өршіп, қалай бел алғапын жік-жігімен ажыратып, бажайлап баян етеді.

1898 жылдың жаз маусымы. Маусымның екінші жартысында, дәлірек айтканда, 18-маусым күні Семей оязының қатысуымен екі болыс басшыларының съезі өтеді деген жарлық болған соң, бұл өңірде абыр-сабыр дүрлігіс етек алғалы біраз болған. Екі болыстың да билік тізгінің қолдарына ұстал жүрген ығай мен сығайлаар тігетін сәнді-салтанатты киіз үйлерін, кілем-текеметтерін, алтын-күміс жалатқан аяқ-табағын, киетін киімдері мен мінер аттары мен ер-тұрман саймандарына дейін сайлап, сырбаздықпен әзірленіскең. Бал мен май, құрт-ірімшік, саба-саба қымыздарына, сойыс майдарына дейін әкеліскең.

Бұл кезде Абай жасы елуден асып, егде тартқан. Бұдан оншақты жыл бұрын Қоңыр-Қекше елінде бірер сайлау мерзімге болыстық қызмет атқарып, енді мансап пен биліктен бойын аулақ салып, ел ішіндең дау-дамайға аса килікпей, тоқтасқан шағы. Бұл жиынға ояз өзі қалап шақырған соң, әдейі жиналып, артынып-тартынып келген жайы бар. Қілем-дастархан, кебеже-саңды-

рына дейіп әкеліп, еңселі киіз үйін тіктірген. Бұғін ертерек қеліп, ояз шаңырағына әдейі сәлем бере бас сұғып, келгендігін білдіріп шыққан. Енді киіз үй іргесіне төсөніш төсетіп, қоленкеге ықтанқырап, алқалы топ түгел жиналғанша азын-аулақ тыныс алып отырған. Содыр сойқан, күтпеген жерден, дәл осы арада тап болды. Мұқыр болысның болыснайы Мұсажан Экімғожин бастага, өрекпи келген тобыр бірден, тарпа бас салып, жантайып жатқан Абайдың бірі кісесіндегі пышағын, бірі бөркіп, бірі төс қалтасындағы шынжырлы сағатын тартып алып, өзін қамшының астына ала, басқа-көзге төпелей бастады. Оның бақырган ашы дауысы шықты...

Құжат мазмұнына ұңілсек, бұғін таңда Абайдың кім екенінен сәл де болса хабардар әрбір адад жанның көнілін дур еткізгендей осы әліптес ерсі де оқыс көрініс Абайдың өз зердесінен туган, өз қолымен тәлтіштей баяндалған. Құжаттың құндылығы да осы ақиқат шындығында, берер мағлұматтарының бұлтартпас нактылығында.

Қырыдағы Петербург архив қоймасынан арада сексен жыл өткен соң әйгіленіп отырған осынау ресми құжаттың өте-мөте құпдылығы айналасындағы әлеуметке, келер үрлақтарына «мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма...» деп шағына жыр жазғызған Абай тағдырының бізге көмескі кейбір шырғалаңдарын бар егжей-тегжейімен, жай-жапсарымен алдымызға жайып салатында. Әлбетте, мұншалық құсалы шақтарында Абай заманнан заман ауысқан кездерде қалың қазақ қауымы өзін ар туындағы асқақ әспеттеп, мәртебелеп, оның бар мұрасын аялап, әлдилеп жүре-рін де, қияндағы Петерборга, Үкімет-Сенатқа жолдағалы отырған осынау шағын хатын күндердің күнінде келер үрпақтардың өкілдері тұңғының теніз түбінен файыптан табылған ақық тастайтаңырқай үзіле, тебірене сыр аулап оқырын да әсте ойына алмағаны көміл. Ондай күндер туарын білсе, осынау оқиға төңірегінде будан басқа өріммен өрнекті де сырлы саздар тарқатуы да мүмкін бе еді, кім білген?! Қайткен күнде де, қаншалықты оқыс оғаш көрінгенімен заң жолымен араша іздеген, әділдік көкссеген осынау ресми құжаттың Абай тағдырының жырым-жықпылдарын, оның сораң-сорабын, мақсат-мұддесін бағдарлап, бажайлауға, жан әлемінен сыр аулауға берер акпараты қыруар.

Бұл құжат соңғы кезге дейін абытандылған, әдебиег әлсіміне беймәлім болып келген, зерттеуші ғалымдардың арқасында сексенінші жылдарда Петербургтағы мемлекеттік тарихи архив қорынан табылған. (1352 кор, 20 тізбе, 379-іс). 1984 жылы осы мақала авторының тікелей сұрауы бойынша құжаттың фотокөшірмесі алдырылып, Қазақстан Орталық мемлекеттік архивіне тұрақты сақтауға табыс етілген.

Қазақ өлкесінің қыыр-қырына сұғанақ ниетпен сұғынып, әбжыландаі тітіреткен Ресей империясының ең жоғарғы үкімет құзыры Сенат атына жолданған бұл хат бұдан тоқсан бес жыл бұрын, Абай өмірінің соңғы кезеңінде дүниеге келген. Қолжазбамен 30 бет. Сауатты орыс тілінде маржандай тізіліп, мұқият жазылған. Сірә, Абайдың ұлы Мағауияның қолымен жазылған деп топшылауга болады. Жазу мәнері бұган дейін архив құжаттары арқылы бізге белгілі Мағауия қолтаңбасына әбден үқсас. Мағауия орысша оқығаны, орысша едәуір сауатты болғаны көнтең мәлім. Абай өзі «шағым-пікір» деп ат қойып жолдаған бұл құжаттың соңына «киргиз Чингизской волости Ибрагим Кунанбаев» деп өз қолымен қол қойған. Мұндағы Абай қолтаңбасы да республика архивінде сакталған бізге мәлім Абай қолтаңбасына өте дәлме-дәл келеді. Сондықтан бұл құжаттың түгелдей Абай зердесінен туғаны, өзінің қатысуымен қағазға түсіп, өз қолымен жөнелтілгені ешбір шұбә тудырмайды.

Абайтанушы ғалымдар, зерттеушілер осы уақытқа дейін Абай мұрасын, Абайдың дүниетанымын философиялық-эстетикалық көзқарастарын пегізінен алғанда оның әдеби шығармаларының мазмұнына, сипатына қарап, бұган қоса оның айналасына, өскен ортасына, аралас-құралас болған замандастарына байланыстыра отырып қарастырған, ел ішіндегі сакталған азыз-деректерге сүйене отырып топшылаған. Колда бұдан өзге табан тіреп, тиянақты пікір өрбітетіндегі басқа құжат яки накты дерек тапшы болған жағдайда мұндай әрекет, әлбette, кисынды да занды болмақ. Эйтсе де, лаж болса Абайдың өз қолжазбаларына, өз қолынан туған құжаттарға сүйеніп пікір түйіндеңенге не жетсін?! Бұл тұрғыдан алғанда соңғы кезеңде табылып, республикалық архив қоймасына көшірмесі алдырылған атаптың қадір-қасиеті баға жеткізіл. Бұл құжат Абай өмірі мен тағдырына қатысты кейбір жайларды анықтай түсуге септігін тигізіп қана қоймайды, сонымен қатар Абайдай тарихи тұлғаның білімі, ой-өрісі, орысша сауатының дәрежесі, құқықтық, психологиялық көзқарастары мен азаматтық, адамгершілік парасаты жайында, оның өзі өскен, өмір сүрген ортадағы орны мен беделі, тіпті мінезд-құлқы жайында да ой түйіндеуге мол мүмкіндік береді.

Құжат мазмұнына қарасақ — бұл сойқан оқиға ұсақ кикілжің, екі адамның арасындағы араздық жанжал емес, тамырын теренін тартақан әлеуметтік тартыс, бәсекенің лап еткен жалқыны. Мәселенің түп төркіні — жер дауы, Шыңғыс және Мұқыр болыстарының арасындағы шекара дауы. Бірнеше жылдан бері созылып келе жатқан шекара дауын талқылау үшін Семей оязы екі болыстың атқамінер би, болыстарын съезге шақырған. Абай бұл кезде 53 жаста. Бұдан он шакты жыл бұрын көршілес өнірде болыс бол-

ған Абай бұл шақта атқамінерлік кәсіпті қойған, елге аты танымаған адам. Ел билгін үстеган би-болыс болмаса да ояз оны аузы дуалы, қадірменді адам есебінде осы жиынға әдейі шақырған. Өзге себептермен қоса Абайдың орысшаға жүйріктігі де себеп болған шынар. Мұқыр болысының адамдары Абай ояз алдында мына дауды өз болысының пайдасына бұрып әкетуі кәдік деп сескенін, қайткенде оны бұл жиынға қатыстырмаяuga жанталаса дәрмен етіскен. Мұқыр болысының болыснайы Мұсажан Экімғожи, Бейсенбі Жақыпов, Әбен Бітімбаев, Әзімжан Исабаев, Ракым Өмірзаков бастаған бір топ атқамінерлер жыны басталуын күтіп отырган жерінде Абайды тарпа бас салып, бірі қындағы пышағын, бірі бастағы бөркін, бірі алтын баулы сағатын озбырлықпен тартып алуымен қоймай, қамшының астына алып, сабай бастайды. Абайдың бақырған даусын ояз естиді. Ояз жасақтары келгенше, содырлар Абай сандығынан өзге де асыл бұйымдарын, тіпті мінер атына дейін талаң әкетіп, зым-зия ғайып болады... Соққыға жығылып, зәбір көрген Абай үрей мен құса құрсауына тұншығып, касында серіктері бар, ауылдана қайтады.

Абай баяндауында оқиға арнасы осы әліпте. Іс тергеуге түскен, прокурор араласқан екі жақтан он-ондаған адамдар, ояздың күзетші жасақшыларына дейін куәға тартылып, сот мәжілістерінде қаралып, ары тарт-бері тарт тәжікеге түскен. Екі-үш жыл сергелденге түскен іс акыры «қінәлері дәлелденбегендіктен» дейтін қысынмен қысқартылған.

Енді, мінеки, содырлық құрбаны болған Абай Ресей империясының ең жоғарғы үкіметі — Сенат атына шағым-пікір жолдан отыр.

Пайымдай қарасақ, Абай арызы заң-әкімшілік орнына жолданып жататын көп шағымның бірі емес, кемел де кенен ой жүйелейтін келелі де салиқалы дүние.

Бұл құжат Абайдың шын мәнінде өз заманының ең алдыңғы катарапы ойшыл, күрескер, қайраткер өкілі болғандығына нақтылы дәлел бола алады. Хат іесі Абай салиқалы, жалпы сауаты да мол, сол заманғы әлеуметтік тәртіп, әкімшілік пен заң негіздерінен де ересен хабардар, өрелі ойлар өрбітетін ойшыл да білікті адам регінде танылады.

Хатта Абай айналасында осы оқиға төңірегінде болған көптеғен адамдардың аты аталазы, накты фактілер мен дәлелдер келтіріледі. Хатта Абайга қатысты бір ғана оқиға сөз болады. Бір ғана оқиға төңірегіндегі жайлар, соған араласуши адамдар, оларғын сол тұстағы әрекеттері баяндалады. Солардың өзінен-ак заман тынысы, адамдардың қоғамдағы орны, өзара ара-қатынасы, шағеленіскең тартысы мен арпалысы анық сыз береді. Абай сойыл-шоқпардың адамы емес, ой мен ақылдың адамы. Осынау

кікілжің қырқыстың барысында да оның кіслігі, оқшау даналығы қапысыз қылаң береді. Ұлықтық бәсеке, бақталастық ойран үстінде содыр шонжарлар оны қайткенде еңсесін басып, съезден аулақтау ниетімен соққыға жығып, қамшымен сабалай бастағанда, Үәйіс Соқін дейтін азамат Абайдың үстіне өзі жата қалып, өз денесімен оның денесін қалқалап, арашаға түсі — былайғы жүрттың, бұқара халықтың Абайға деген ықылас-сүйіспеншілігінің жалт еткен бүрқағы деп бағалауға лайық. Дана Абайға деген абзал жүректің азаматтық арашасы, халқымыздың қысас қиянатқа, озбыр өктемдікке қасқая қарсы тұрган бұла мінезі кезінде осылай бой көрсеткен.

Хат иесі өз басын арашалаушы мұсәпір пенде емес, сорақылықты күстәналаушы, айыптаушы ретінде бой көрсетеді: содыр сотқарларды қисынсыз актаушы, билік, төрелік қызметін үстірт атқарушы, көне-көрнеу бұрмалаушы әкімгерлерді жағадан ала жазғырады, олардың жұмысындағы шалағайлық пен жаңсақтықтарды тап басып әйгілейді. Жалпы сөзben емес, фактімен сәйлейді, мәселені егжей-тегжейлі біртіндеп талдаپ, сот ісінің тиісі беттерін, айыпкерлер мен куәлардың уәж-жауаптарын тілге тиек ете отырып, сол кездегі зандардың талаптарын, нақты статьяларды ауызға ала отырып, тергеуші, прокурор, сот шешімдерінің ақаулы, қисық тұстарын кезей отырып, бұтарлап бұзады. Ресей мемлекетінің Заң жиынтығына, нақты статьяларына сүйене отырып, келелі түйіндер келтіреді. Осынау оқиғаның басы-қасында ең басты күә — үкіметтің ең сенімді адамы, әкімшілік тәртіп пен әділет сақшысы болуға борышкер — оядан жауап алынбағанын, бұл үлкен мін екенін қадап айтады. Осы тұста Абайдың темірдей логикасы, философиялық сара тұжырымдары, сұңғыла сүрелері тұшындырмай, иландырмай қоймайды.

Архивте сақталған тарихи құжаттың бұдан өзге де, қылы-қылы ой сабактауға арқау боларлық тұстары қыруар. Зерделі ұрпақ ғасырға жуық уақытты артқа салып алдына келген осынау құжаттан өлең сөздің құдіретті өкілі, дархан дарынды ақын ғана емес, үлкен қайраткер, құрескер, сұңғыла Абайдың заңғар тұлғасын көріп тандай қағары күмәнсіз.

Төменде Абай қолымен жазылған архив құжатының қазақша толық нұсқасын оқырман назарына ұсынамыз.

Үкімет билігіндегі сенатқа

Семей уезі, Шыңғыс болысының
қазагы Ибраһим Құнанбаевтан

ШАҒЫМ ПІКІР

1898 жылғы июньде, Семей уезі бастығының қатысуымен Мұқыр болысы лауазымды адамдарының 1899-жылдан 1902-жылға дейінгі үш жылдық мерзімге сайлауы жүргізілді. Дәл осы мезгілде Мұқыр және Шыңғыс болыстарының арасындағы шекараны реттеп, белгілеу де көзделген болатын. Шекараны көрсету үшін Шыңғыс болысынан өкілдікке Ысқақов, Салтыбаев және Байдосов жіберілді. 17-июньде уезд бастығы мені шақыртып алғып, алдымен бұрынғы шекараны көрсетуді талап етті. Өйткені ол Шыңғыс болысынан өкілдікке тағайындалған кіслеріне сенікіремеде де, менің екі-үш ақсақал мен қарт адамдармен бірлесіп, болыстардың ара-жігін ажыратуға қатысуынды қалады.

18-июньде мен уезд бастығына келіп, Шыңғыс болысынан тиісті кіслер жиналғанын хабарладым. Уезд бастығы, мұқырлықтар әлі түгел келіп болмағандықтан, күте тұруға әмір етті. Мен уезд бастығы тоқтаған киіз үйден шығып, Мұқыр болысының адамдары келуін күтіп, тақау манда отырдым. Осы тұста айта кету керек, Мұқыр болысында айдаудан қашқан неше түрлі қаңғыбастар жасырынып жүретін де, болыс оларды өз қол астында жасырып үстайтын. Бұл жайды білетін уезд бастығы менен сондай қашқындарды үстaugа мұмкін қадырымша қолғабыс жасауды сұрапған. Мұны мұқырлықтар да білетін. Уезд бастығының киіз үйінің маңында күтіп отырғаныма бірер сағат өткен кезде, Мұқыр болысының кектене жауықкан бір топ қазағы өршеленіп келіп маған тап берді. Оларды бастай келген болыстың өзі Мұсажан Әкімгожин және Бейсембі Жақыпов, Эбен Бітімбаев, Әзімжан Исабаев, Рақым Өмірзақов дегендер еді. Әлгі тобыр маған жабыла бассалғанда, Жақыпов белбеуімдегі бәкімді, Эбен Бітімбаев басымдагы бөркімді жұлып экетті, ал Рақым Өмірзақов алтын баулы сағатымды тартып алды. Соңан соң олар мені жерге жығып салып, қамшымен сабай бастады. Сол кезде Уәйіс Соқин дейтін қазақ өзінің денесімен менің үстімді жауып, әрі қарай сабауларына жол бермеді, сонын арқасында ғана мен әрмен қарайғы соққыдан аман қалдым. Менің айқайлаған даусысмды естіп, уезд бастығы киіз үйден жүгіріп шықты да, күзетші жасағының көмегімен жаңағы жапырлаган тобырды куып жіберді. Соңан кейін мен мұқырлықтар тарапынан бұдан да бетер аяусыз зомбылыққа ұшырап жүр-

мейін деп сескеніп, қасымда серіктерім бар, өз болыссыма қайты кеттім.

Жоғарыда аталған заттарды талаумен бірге, қазақтар мені мінің қылған атымды тартып алып кетті; оған қоса дастархан, клем саяқты 50 сомға татырлық үй ішілік заттарымды әкетті. Жаңы тоңегітан мұлкімнің бәрін қосқанда 241 сом мөлшерінд болды.

Бұл іс бойынша анықтама жүргізіліп, соңсоң тиісінше терге жүмдесін жүзеге асыру үшін Семей уезінің тергеушісіне берілгे болатын. Істің жай-жапсарын анықтағаннан кейін, тергеуші жаза қолдану ережесінің 120 және 1642 статьялары негізінде болыс Мұсажан Экімғожин, Бейсенбі Жақыпов, Әбен Бітімбаев, Экімжан Исабаев, Рақым Өмірзаковтарды мені тонаған деп айыпқа тартты. Тергеу біткен соң, іс 1892-жылды шықкан XVI томның II бөлім, 332 статьясы негізінде 1898 жылғы 18-ноябрьде № 1197 қатынас қағазымен бұрынғы Семей облыстық сотының прокурорына жіберілген-ді. Прокурор, неге екені белгісіз, талау-тонау туралы істі Семей облыстық басқармасына жібереді, ал ол тонау туралы тергеу ісін қарап, Мұсажан Экімғожинді, Бейсенбі Жақыповты және басқаларын айыптайтында жеткілікті айғақ жоқ деп тауыл, езінің 1899 жылғы 13-февральдағы журналға жазылған қаулысы бойынша істі қысқартқан. Бұл қаулының көшірмесін іспен қоса бұрынғы Семей облыстық соттың прокурорына көрі қайтарады. Прокурор іс пен қаулыны бұрынғы Семей облыстық сотына жолдаған, онда былай деп жазылыпты: «Облыстық басқарманың 1899 жылғы 13-февральдағы қаулысының көшірмесінде баяндалған қылмыстың дәлелденбегені туралы уәжге келісе отрып, қуғындау қысқартылуы туіс деп санаймын».

Облыстық сот сонымен істі қысқартқан. Айыпкерлерге сот ісінің қысқарғаны жайында полиция арқылы 1899 жылды 13-майда хабарланады, ал маған полиция арқылы да, істің қысқарғаны жайлы сотта хабарландыру ілу арқылы да мағлұм етілген жок. Бұл жөнінде 1900 жылты 4-январьда Семей округтік соты прокурорының орынбасарынан қысқарғандығы жайлы хабар естігенде бірақ білдім. Бұл істің қысқартылуын мен істің мән-жайы тура-сынан да, сондай-ақ формальды жагынан да дұрыс емес деп білсем, оған мынандай негіздерім бар: тергеуде айыпты дәлелдеу үшін мен Қекбай Жанатаев, Садық Уақбаев, Құнбазар Шілде-баев, Құсайын Қиқымбаев, Нәзімбай Зорманов, Нұранбай Уатаев, Саржан Жүсіпов, Габілхакім Ысқаков, Ысқақ Салтыбаев, Қадыр Байысов, Әділ Бөжеев, Есендік Базаров және Уәйіс Соқин сынды қазақтарды куәға тартқанмын. Осы куәлардың қатысуымен Өкімғожин, Бітімбаев және басқаларының маған шабуыл жасас, талап-тонағаны расталған. Айыпкерлер формальды тергеу бары-

сында -деріп жазықтымын дең мойындамаған, барлық айыпты мен болыс Экімғожинмен және басқалармен жауығын жүрген Дүтбай Үандықовтың өсек-жаластына еріп, жалған айтып отыр дең түсіндірген. Өздерін актау үшін айыпкерлер Оразбай Аққұлов, Серғасы Сакалов, Бекен Құлайғыров, Қойшыбек Қөркембаев, Бітімбай Нұралин, Мұсабек Қөркембаев және Бұланбай Найманбаевтарды күе етіп тартқан. Аталған куәлардың жауабына қарағанда, Мұқыр болысында екі партия болған екен де, оның біреуі менің күйеу балам Дүтбай Үандықовтың партиясы да, екіншісі Бітімбаев пен Экімғожиннің партиясы болыпты-мыс: ал Мұқырдағы съезге күйеу баламды болыс етпекке келіппін: халықты, оның ішінде Құлайғыров деген біреуді өзімнің күйеу баламның пайдасына айдап салсаң керек. Ал Құлайғыров менің үйгаруымды орындаудан бас тартқан кезде, мен оны ұра бастасам керек Сол кезде оған Бұлқайыров болысыпты да, осыдан келіп жалпай тәбелес туып кетіп, мен сол тәбелестің үстінде таяқ жесем керек. Ал, тонау-талау жайына келсек, куәлардың айтуында мен мұның бәрін көрген жәбірім үшін кек қайтаруды көздел, ойдан шығарған екенмін. Исте сонымен қабат, мен де, айыпкерлер де көрсетпеген куәлардың үшінші тобы бар. Бұл оқиғаға кездейсоқ және ешбір партияға кірмейтін адамдар — олар Омарбек Оспанов, Василий Красильников пен Николай Литвинов. Куәлардың жауабынан жалпы алғанда тұжырымдалған фактілер мыналар: уезд бастығы отырған киіз үйге 14 және 18-июньде өз партиясындағы қазактарды ертіп болыс Экімғожин келеді де, мен қазактарды Шыңғыс болысына көшуге үгіттеп жүргендіктен, мені съезден кетіруді етінеді. Уезд бастығы қазақтарға абыржымындар дең тоқтау айтып, маған өз болысына қайтын деген бүйріғын жеткізу жөнінде Оспановқа әмір береді. Мен уезд бастығының киіз үйінің қасында отырған кезімде, Оспанов маған уезд бастығының бүйріғын жеткізбекке келе жатады, бірақ нақ осы кезде мұқырлықтар тобыры, ең алдында Әбен Бітімбаев бар маған тарпа бас салады: сөйтіп тәбелес басталады. Оны уезд бастығы сақшыларның көмегімен тыяды. Тәбелестен кейін мен өзімнің бәркімді, алтын баулы сағатым мен белбеуімді тонап әкеткенін мәлімдеппін. Бірақ та бұл жайдың қаншалықты әділдігін куәлар растай алмаған, өйткені ол куәлар менің алтын баулы сағатым, бәкім болған-болмағанын байқамаған, ал тәбелестен соң басымда бәркім болмағанын олар көрген. Қуә Оспанов бәкі мен шынжырлы сағат тәбелес үстінде тартып алынуы ықтимал екенін, бірақ та мұны кім істегенін білмейтінін білдірген. Менің киіз үйімнің тоналуы жайында, қуә Литвинов уезд бастығы оны менің киіз үйіме жібергенін, ол келіп караганда, киіз үйдің ішіндегі заттардың аман екенін көреді, онда қазақтардың өз жайларынша, менің қы-

мызыымды ішіп отырганын айтқан. Ақыр аяғында ең соңғы күәлар тобы: Жәңгір Қемекбаев, Бозымбай Эбдин, Қәрімжан Тайшекин, Бағмет Доскелдин, Қошқін Мағынбетов, Жауылды Байтұров, Дүйсенов, Қожанбай Иманбаев, Бегендік Байғожаев және Ақылбек Шубановтар болыс Әкімгожин, Әзімжан Исабаев пен Бітімбаев төбелеске араласпаған деп куәлік берген.

Семей облыстық басқармасының 1899 жылғы 13-февральдагы журналдағы жазылған қауылсы бойынша мені үрып-соғу және тонау жөніндегі іс мынадай уәждермен қыскартылған: «баяндауды тындаі келіп және күәлік жазбаларды қарай келіп, облыстық басқарма былай деп біледі: Шыңғыс болысының казагы Ибраһим Құнанбаев Семей облыстық прокурорының атына 1898 жылғы 4 және 2-июльде берген өтініштерінде өзін Мұқыр болысының лауазымды адамдарын сайлау кезінде қатысып отыру үшін, сондай-ақ Шыңғыс және Мұқыр болыстарының арасындағы жердің ара-жігіп ажырату үшін уезд бастығы шақырғып алғанын мәлімдейді, сол кезде Бұғылы болысының казагы Оразбай Аққұловтың айдал салуымен болыс Мұсажан Әкімгожин, Әбен Бітімбаев, Рахым Өмірзақов, Әкімжан Ысабаев және Бейсенбі Жақыпов бастаған Мұқыр болысының қазақтары тобырымен шабуыл жасап, оны сабағанын, сонымен бірге Бітімбаев оның бөркін, Өмірзақов алтын баулы сағатты жұлып алғанын, Жақыпов белбеуінен бәкісін суырып алғанын айтты. Аталған адамдар оған қоса сол жолы оның киіз үйінен жалпы құны 241 сомдық әр түрлі бұйымдарын тонап, астындағы атын айдал әкеткен. Мұның бәрін Құнанбаев тергеу барысында растиған және мұны оның күәлары Қекбай Жанатаев, Садық Уақбаев, Баймұрын Байғожин және басқалары, барлығы 19 адам растап берген (істің 23, 24, 25, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 80-беттері). Мұнымен қатар, Құнанбаев Бітімбаевтың бұл істі догаруын өтінгенін айтты, бірақ бұл фактіні Құнанбаев ештеңемен дәлелдей алмады: оның үстіне айыпкер Әкімгожиннің және оның күәлері Қемекбаевтың, Әбдиннің, Тайшекиннің, Доскелдиннің жауаптарынан, сондай-ақ тілмаш Оспановтың және төбелес кезінде сол арада болған Мұқыр болысының қазақтары мен сақшылардың жауаптарынан болыс Әкімгожиннің бұл төбелеске ешбір араласпағаны әбден анықталды (істің 94, 95, 78, 30 және 31-беттері).

Егер осы айтылғандарға Оразбай Аққұловтың және басқа күәлардың жауабынан көрінгендей, Мұқыр болысында сол кезде партияшыл жауластық болғанын қоса алсақ (істің 73, 74, 75, 76-беттері), оның үстіне бұрын Мұқыр болысына қараған, тіпті сол елдің болысы болған Ибраһим Құнанбаев та болысқа қас партияда болған және бұл жаулықтың соншалықты ересен зор болғаны сондай, анықтамаға қарағанда облыс бастығы мырза Мұқыр бо-

лысина сайлаусыз, өзге болыстың қазағын болыс етіп тағайындауды қажет деп тапқан. Осыған қарағанда Құнанбаевтың болыс Әкімжін өзін талап-тонауга араласты деп жалған қортынды жасауы әбден ықтимал. Оның үстіне Құнанбаевтың алтын баулы сағатымды, бәкімді, атымды және киіз үйдегі әртүрлі бүйімдарымды тонап әкетті деген фактісі, бір жағынан Құнанбаев тартқан куәлардың жауабы арқылы расталғанымен, ол куәлардың жауаптарына сенуге болмайды. Өйткені олар біріншіден бір-біріне бәрі бір ауыздан шыққандай тым үқсас, екіншіден, мұншама қалың жұрт қатысқан жаппай тәбелес кезінде Құнанбаевтың бөркін кім жұлыш алып, пышағын кім сұрып әкетті, алтын баулы сағатын кім тартып алды, тағы сондайларды әлгі куәлардың әрқайсысы көріп түрді деудің өзі қисынбайды, ал Құнанбаевтың жоғарыда аталған куәларының әрқайсысы осының бәрін көрдім деп жауап береді; үшіншіден бұл куәлардың сезін айыпкер куәларының бірқыдырау жауаптары жоққа шығарады; ең соңында төртіншіден болыс Мұсажан Әкімжінға және басқаларына тағылған айып бейтарап адамдардың, мысалы Омарбек Оспановтың, сақшылар Красильников пен Литвиновтың жауаптарында еш расталмайды (істің 31-бетіндегі), қайта соңғы үш кісінің жауаптары тәбелестің болғанын, Мұқыр болысының қазақтары Құнанбаевты сабағанын, бірақ бұл тәбелесте болыс Әкімжіннің болмаганын растайды және олар тәбелес кезінде Құнанбаевтың сагаты, бәкісі және басқа бүйімдары шындығында тоналған-тоналмаганын білмейді. Жоғарыда баяндалған жайға сәйкес облыстық басқарма Мұқыр болысының бұрынғы болысы Мұсажан Әкімжінді Жаза қолдану ережесінің 120 және 1642 статьялары бойынша жауапқа тартуга негіз жеткіліксіз деп санайды, оның үстіне партиялық дау-дамай мен айтыс-тартыс кезінде қазақтар ант-су ішіп тұрып та жалған айтудан қымсынбайды, әйтеуір қандай амалмен де мақсатына жетсе болды. Сондықтан да және бұл істе Мұқыр болысының бұрынғы болыснайы Әкімжіннің әрекетсіздігі жөнінде анықтамаға қарағанда, бұл іске өзгеше тергеу жүргізгеніе байланысты ол журнアル бойынша айрықша қаралатынын еске ала келіп, Облыстық басқарма үйгарды: Семей уезі Мировой судьясы көмекшісінің Мұқыр болысының бұрынғы болыснайы Мұсажан Әкімжінді Жаза қолдану ережесінің 120 және 1642 статьялары бойынша қылмысты айыпкер есебінде жауапқа тарту туралы тыңдалып отырган қаулысы тағылған айыптың жетімсіздігінен қанағаттандырылмайды деп табылсын, бұл жөнінде мүдделі кіслерге Семей уезінің бастығы мырза арқылы жария етілсін, указ соған жіберілсін. Қалған адамдарды (лауазымды адам емес, жеке адамдар есебінде) айыптау жөнін-

дегі тергеу қағаздары Семей облыстық прокурорының қарауына жолдансын».

Сонымен, бұкіл істен байқалып отырғандай, тергеу Семей облыстық басқармасының 1898 жылғы 13 февральдагы жиынталда жазылған қаулысында баяндалған пікір мениң уәж шегінде қысқартылған. Әкімшілік мекемелерінің пікірі мен сот ведомостары шендеріне жатпайтын кісілердің уәждері айыпкер ретінде жауапқа тартылған адамдардың жазықты-жазықсыздығы жәніндегі қорытындыға негіз бола алмайтындығыбы лай түрсөн облыстық басқарманың жасаған қорытындысы істің мәнісі жағынан да дұрыс емес.

Облыстық басқарма, біріншіден, Құнанбаев, тергеу кезінде өзін үрып-соққандығы мен тонағандығы жәніндегі фактілерді раставымен және оның түсініктемесін ратайтын деп тартқаң күзле-рі де бұл фактілерді қостағанымен, ол жауаптар бір-біріне ұксас, бәрі бір өнкей болғандықтан, бұл жауаптарға сенуге болмайды деп есептеп болысты және басқа айыпкерлерді жауапқа тартуға негіз жоқ деп тапқан. Егер күзлер өздері бір мезгілде көрген белгілі бір оқиға жайында бір-біріне ұксас пікір айтса, онда мұндай жағдай әлгі оқиғаның болмағандығына дәлел бола алады дегенді тұңғыш рет естіп отырмын.

Мен былай деп ойлаймын: егер белгілі бір оқиға жайлы бірдіекілі емес, көп адам түсінік берсе және ол жайында мүлде ұксас пікір айтса, онда мұның өзі оқиғаның ойдан шығарылмағандығын, шын мәнінде болғандығын дәлелдейді. Әлбетте, көп адамның да әлдебір мүдделерді көздең, мүлде болмаған немесе болған оқиғалар жайлы нақ болғандағыдай етіп айтпауда мүмкін жай. Ондай жағдайда мұны жоққа шығару үшін әңгімелер бір-біріне ұксас деген бір ғана тұжырыммен түйінделмей, әлгі әңгімелерді істің басқаша жағдайларында және басқа адамдардың күzlіктерімен салыстыра отырып тексеруден өткізу арқылы түйінделуге тиіс. Осындағы ой түйіндеу арқылы теріс те, он да қорытындыға келуге болады — түсініктемелер бір-біріне ұксас екен, демек, олар жалған: ақиқатқа көз жеткізу үшін олар бір-бірімен қабыспайтын болуы қажет екен; бірақ мынадай да силлогизм жасауға болады ғой: түсініктемелер бір-бірімен қабыспай ма, демек, олар жалған: ал ақиқатқа көз жеткізу үшін түсініктемелер бір-біріне ұксас болуы керек.

Логикалық жағынан алғанда екі жағдайдары түйіндеу де дұрыс, бірақ мәселе онда емес, мәселе мынада: болған оқиғаның ақиқаттығына көз жеткізу үшін негізгі ой түйіні жеке бастың уәжнанымына ғана сүйенбей, фактілерге негізделген. уәж-нанымға сүйеніп жасалуы керек. Ал мұндай наным болған жерде — түсініктемелер мейлі ұксас болсын, мейлі әрқиыл болсын — бәрібір

ұқиғага сайма-сай келетін түйін жасауга болмайды, тек нақты өгері жоқ пікірге гана келуге болады. Кез келген үкімнің иемесе казықты-жазықсыздықты анықтаудың негізінде барлық фактілердің жиынтығы жатуға тиіс. Қылмысты істер соты Уставының 19-статьясында және 1892 жылы басылған заңдар жинағының XVI томындағы 335-статьяда осы талап атап көрсетілген.

Облыстық басқарма тергеу кезінде Құнанбаев Бітімбаевтың үл істі доғаруды өзінен өтінгендігін баяндаган, бірақ оның мұны әлелдей алмағандығын тағылған айыптың негізсіздігінің екінші шарты деп табады. Бітімбаевтың өтінішіне қатысты менде өнімдай айғактың жоқ екендігіне қарап, одан мені ешкім үбін-соқшапты және тонамалты деген кортынды шығаруға тіпті де болмайды. Егер мен Бітімбаевтың істі доғаруды өтінгендігін дәлелдей үлған жағдайдың өзінде мұның өзі де өздігінен сотта Бітімбаевтың басқалардың айыптылығына айғақ бола алмайды рой, өйткені маған зомбылық жасағанына қарамастан, мұның болуы да, иемесе болмауы да мүмкін еді.

Оның үстіне, деп пайымдайды Облыстық басқарма — «Әкім-ожинның және куәгерлер Қемекбаевтын, Эбдиннің, Тайшекиннің, Доскелдиннің, сонымен бірге тілмаш Оспановтың және тәбелес үлған жерге барған сақшылардың жауаптарынан болыс Әкімғокиннің тәбелеске еш қатыспағандығы толық айғакталады. Егер үған, Оразбай Аққұлов пен басқа да куәгерлердің жауаптарынан көрінетіндей, сол уақытта Мұқыр болысында партияшыл жауласық етек алғандығын, әрі бұрын Мұқыр болысына қараған және осы болыстың болыснай болған Ибрағим Құнанбаевтың жау партияға жататынын, Құнанбаевтың өшпенделілігінің ересен зорлығы сонша, Облыстың бастығы Мұқыр болысының болыснайлығына басқа болыстың қазағын тағайындауды қажет деп тапқандығын қоссак, онда Құнанбаевтың болыс Әкімғожинде өзін тонауға қатысты деп расында да жалған уәж жасауы ықтимал болып шыгады.

Басқарма куәгер Қемекбаевтың және басқалардың куәліктерімен айғакталған қандай мағлұматтардың негізінде Әкімғожинде маған шабуыл жасауға яки Облыстық басқарма айтқандай, тәбелеске қатыспады деген уәжге келді екен — үл жағы белгісіз — үл осы куәгерлердің түсініктемелерінің мәніне үніле келгенде, үл куәгерлер шындықты жасырып отыр десе дұрысырақ болар еді. Ыысал үшін, яки куәгерлердің куәліктерін айқындаі түсу мақсатында, куәгер Жанғазы Қемекбаевтың жауабын Бозымбай Эбдиннің, Каражан Тайшекиннің және Бегімбет Доскелдиннің жауаптастымен салыстырып көрейік: Қемекбаев болысты оқиғаның басыссында болған жоқ деп көрсетеді, ол уезд бастығының киіз үйінің әр жағында отырып, бастықтың киіз үйінің сырт жағынан ай-

кай-шу естігендігін, сол жаққа жүгіріп барғанда, төбелесті көр-гендігін айтады: жанжалға араласпаған, не болып жатқанын көр-меген. Куәгерлер Эбдин, Тайшекин, Доскелдин және басқалар бы-лай деп көрсетеді: олар да болыс Әкімғожинмен бірге уезд бас-тығының киіз үйінің әр жақ жаңында Құнанбаев отырған жерде оғырған, киіз үйдің бергі бетінен айқай-шу естіл, сонда жүгіріп келген, төбелесті көрғен — бірақ кім-кіммен және ие үшін төбелес-кеціл көрмеген. Тіпті бұл куәгерлердің жауаптары шыл мәнінде сияқта көтермей тұрған жоқ па: төбелесті бәрі де көрген; бірақ олардың ешбірі кімдердің төбелесіп жатқанын көрмеген; егер екі то-быр бір-біріне қарсы келіп айқасып жатса, дәл сол жерде тұрған адам төбелесіп жатқандарды қалайша көрмейді немесе төбелеске катысушылардың бірде-бірін қалайша байқамайды? Сонда төбе-лестің болғаны айқай-шудан ғана білініп, ал төбелесіп жатқандар бұл куәгерлердің көзіне түспеген болып шыққаны ғой. Олардың жауаптары болған оқиғаның мәнін ашу үшін емес, тек Әкімғожин қатысқан жоқ деген фактін раставу үшін ғана беріліп отырғанда анық. Бірақ олар бұл ретте де мақсатына жете алған жоқ — біреулері Әкімғожинде төбелес болған сэтте мұлдем болған жоқ десе, ал екіншілері ол болды, бірақ төбелеске қатысқан жоқ деп сенідіреді. Басқа куәгерлердің жауаптары болып тұрғанда «көрген жоқтыз» деп теріске шыгару Әкімғожинің ол жерде болмағанын және төбелеске катыспағандығын дәлелдей алмайды. Өздерінің жауаптарынан оқиғаның басынан аяғына дейін болғандықтары көрініп тұрса да, куәгерлер өздерінің көз алдарында болмаған інерсөні көрген болыпты, ал шын мәнінде болған жайты қөр-мей қалыпты.

Куәгер Омар Оспанов былай деп көрсетеді. Құнанбаев, сай-ланған адам ретінде, уезд бастығының бүйрығы бойынша, Шыңғыс және Мұқыр болыстарының шекараларын белгілеу үшін келді: болыс Әкімғожинде төбелес кезінде көрген жоқтын — бір жаққа жасырынып қалса керек, ол жанжал аяқталғанда ғана келді: сағат, бөрік және бәкі Құнанбаевтан төбелес үстінде жұлып алынған деп есептеймін. Ол Құнанбаевтың сынған сандығын уезд бастығына көрсеткен кезде ішінде болған. Оспановтың «төбелес ке-зінде Әкімғожинде көрген жоқтын, бір жаққа жасырынып қалса керек, жанжал аяқталған соң келді» деген жауабының үлкен де слеулі маңызы бар. Құнанбаевтың уезд бастығының шакыртуымен келгендігі, оның келуінің болыс Әкімғожин мен оның партия-сы үшін өте қолайсыз болғандығы тергеу ісін жүргізу барысынан көрініп тұр, сондықтан да, олар барлық айла-шарыны қолдана отырып, оны кетіруге тырысты да, осы мақсатпен 17 және 18 июня үздегендегі уезд бастығына келіп, одан мені съезден кетіру жайлары жарлық беруді өтінді. Уезд бастығы ондай жарлық бере қойман

еді, сол кезде олар зорлықта жүгінді.

Оның басты жетекшісі, айдап салушысы және белсендісі Әкімғожин болды. Мен уезд бастығының киіз үйінен шығып, сол маңайда отырғанымда, ол өзінің сыйбайластарын жинап алып, маған шабуыл жасауға көндірді және де оларға өзі бас болып, белсене катысты. Ал тобырдын мені бас салып, төпелеп жатқанын, сөйтіп өз мақсатына жеткенін көрген мезетте ол дереу бой тасалап, тобырдың ішінде бұркемеленіп қалды да, мен соққыға жығылып, жұлым-жұлымым шығып, тоналып жерде сұлап жатқан сэтте ғана көпшіліктің көзіне түсіп, шыға келеді.

Егер уезд бастығы мені кетіргісі келсе, онда ол мұны маған шабуыл жасағанға дейін-ақ істеуіне болар еді, соңдықтан Әкімғожин бастаған тобырға уезд бастығының жарлығы бойынша менің сайлаудан және шекараны белгілеуден шеттетілетіндігім, сондай-ақ Мұқыр болысында жасырынып жүрген қашқындарды әшкерелеуге менің катыспайтыным әлдеқашан белгілі болса, онда оларға мені тарпа бас салудың, тонаудың және сабаудың қажеті шамалы болар еді және олар мұны мақсат етпес еді. Облыстық басқарманың қаулысында төбелес туралы ғана айтылған, бірақ тек айтылып қана қойған: өйткені бүкіл тергеу ісін жүргізуден төбелестің болмағандығы көрініп тұр: төбелес деген күштері шамалас топтар айқасқан жағдайда ғана болады, сондай-ақ төбелес үстінде әрдайым екі жағтап да соққыға жығылғандар, жараланғандар болады. Ал мынау істе, бір гажабы менен басқа таяқ жеген ешкім жоқ — тек мен ғана: демек бүкіл тобырмен тек бір өзім ғана төбелескен болып шыққанмын. Бұл тіпті мүмкін емес жағдай, өйткені бір өзім бүкіл тобырмен төбелеске шыгу үшін менің бойында Самсонның күшіндегі күш, қолымда есектің басында салмақ болуы керек кой.

Айыпкерлер төбелес болды дегенді дәлелдеуге тырысады. Эрине, бұл олардың тарапынан заңды да. Ал облыстық басқарманың төбелесті қандай жағдайдан көріп отырғанына түсінбей-ақ қойдым. Айыпкерлер мен олардың күәгерлері: Шыңғыс болысына өт деген ұсынысыма келісім бермегені үшін Құлайғыровты таяқтағанымнан кейін төбелес шықты деп көрсетеді: оған Бұлқайыров ара түскен екен, мениң оны да сабай бастасам керек, содан барып жанжал көтерілген, нәтижесінде ғайыптан тайып, тек мен ғана соққы жеп, тоналғанмын.

Айыпкерлердің өздерін актау мақсатында бұл төбелесті ойдан шығарғандығын және оның негізсіздігін анықтау үшін, басқа күәгерлердің жауаптарын былай қойғанда, менен таяқ жеді деген Әзберген Құлайғыров пен Әбділда Бұлқайыровтардың формальды тергеүде берген жауаптарын салыстырудың өзі жетіп жатыр. Әзбек-тәң Құлайғыров былай дейді: «Ибрагим Құнанбаев уезд бас-

тығының киіз үйінің арғы бетінде тұрып, Әбділда Бұлқайыровты ат үстінен құлатты да, оның атын тартып алғып, жетектел кетті. Рахым Өмірзақов Құнанбаевқа келіп бұлай етудің жақсы еместігін және үят екендігін айта бастады, Құнанбаев Өмірзақовты ұруға ұмтылды, сол кезде жұрт топырладап лап берді де, айқай-шу қөтерді, одан әрі не болғанын көрген жоқпыш. Үезд бастығы жүртты тарата бастады. Өзім ешқандай тәбелеске катысқан жоқпыш». Әбділда Бұлқайыров былай дейді: «Құнанбаев Құлайғыровты аттан арканмен сүйреп түсіріп, ұра бастады. Мені де таяқтай бастағанын білем, өзімді Өмірзақовтың ажыратып алғанын білем, ал есімді жиғанда қарасам, тобырдан аулақта жатыр екем».

Екі түрлі және бір-біріне тіпті де үйлеспейтін жауаптар емес пе, сондықтан бұдан тәбелестің кім үшін және не үшін басталғанын айырып болмайды — Құлайғыровтың айтуына қарағанда, тәбелес менің Бұлқайыровты сабай бастағанымнан, ал Бұлқайыровтың көрсетуінше, Құлайғыровты таяқтағанымнан келіп шыққан. Шыншыл жауаптар деген осы болғаны ма сонда? Тіпті, мен ұрды деген адамдардың өздері де кімді сабағанымды білмейді, өзін бе, әлде басқа біреуді ме?

Егер менен соққы жеді деген басты күәгерлердің жауаптары осындай болса, басқалары туралы не айтуға болады? Барлық айыпкерлер мен олардың күәгерлерінің жауаптары сондай — олардан тәбелестің қалай басталғандығын, қалай жалғасқандығын және қалай аяқталғандығын: әуелі кімнің бастағанын, соナン соң кімнің араласқанын және кімнің кіммен тәбелескенін біліп болмайды. Олардың барлық жауаптарында ортақ бір ғана сөз бар: «Айқай-шуды естіп, оқиға болған жерге жүгіріп келдім, содан соң ештеңе көрген жоқпыш».

Олардың тәбелес Құлайғыров пен Бұлқайыровқа бола басталды деген сұлтаулары да ойдан шығарылған, өйткені егер Құлайғыров пен Бұлқайыровтар өздерінің қайсысы үшін тәбелес басталғандығын білмесе, онда оны айыпкерлердің күәгерлері қайdan білмек? Айыпкерлердің күәгерлері шындықты қаншалықты көрсетіп отыргандығын осыдан-ақ көруге болады. Семей облыстық басқармасының (мен істе оның доғарылғандығы туралы Прокурордың корытындысы мен сottың анықтамасы жок болғандықтан, тек олардың басқарма пікірі мен келісімі ғана бар болғандықтан Облыстық басқарманың тұжырымдары мен қортындыларын ғана талдап отырмын) өзінің қаулысында: айып тағуышы күәгерлер шынжырлы сағатты кім жұлып алғанын, бәкіні кім, бәрікті кім әкеткенін, барлығы бірдей көре алмауы керек, өйткені жаппай тәбелес кезінде олардың бәрі бірдей бір ғана нәрсені көрүі мүмкін емес делинген.

Бірақ мәселе мынада: Облыстық басқарма қалайда тәбелестің

болгандығына сенімді, сондықтан күәгерлердің берген жауаптарын істің мән-жайы мен жауаптардың растиғы тұрғысынан емес, нақ осы төбелес тұрғысынан талдайды. Оқиғаның ақиқатына қорытындылардың сәйкес келуі үшін оқиғаның өзі дұрыс анықталуы қажет. Облыстық басқарма сонда нақ төбелес болды дегенді қандай мәліметтерден тауып отыр? Айыпкерлер мен олардың күәгерлерінің жауаптарынан! Бірақ олардың жауаптары өздерінің мәні жағынан да, формасы жағынан да ештеценің басын аша алмайды — бұл оқиғалардың шын мәнінде қалай өткендігін көрсете-тін күәгерлердің жауаптары емес, тек төбелестің болғандығын пайымдау гана. Ал айып тағуышы күәгерлердің менің сағатымды кім, бәкімді кім, бәркімді кім жұлып алғандығын көру ықтималдығы — әбден табиғи нәрсе, өйткені маған шабуыл жасалған кезде олар нақ сол жерде тұрган, сондықтан айыпкерлердің маған қалай бас салғандарын, соңсоң таяктың астына алғандарын және тап сол сөтте бойымдағы заттарды жұлып ала бастағандарың көрүлөрі әбден мүмкін еді.

Шындығында маған — түк қарсылық көрсете алмайтын адамға шабуыл жасалды: болыс Экімғожин, Бітімбаев, Өмірзақов және басқалар бүлікті үйымдастырған басбұзарлар солар, ал қалған тобыр бір жағынан шабуылға дем беріп, оны қоздыра тусти. Үрып соғу үстінде заттарымды тартып алғаннан басқа, қызметшімнің қолынан менің мініп келген атым тартып алынды және жүрттың қозінше киіз үйім тоналды. Облыстық басқарманың түсінігінше бұл да үрлұқ деп табылып отыр.

Экімғожиннің, Бітімбаевтың және басқа да мұқырлықтардың менің сайлауға және шекараны анықтауға қатысуымды қаламауы маған шабуыл жасауға себеп болды деген жағдай тонаушылықты теріске шығару үшін негіз бола алмайды: менің де, басқалардың да қозінше заттарым ашық түрде үрланса, онда тарпа бас салуға қандай сылтау болғанына қарамастан, ол тонау болып табылады емес пе? Бұл жайлы Жаза қолдану жөніндегі ереженің 1637 статьясында айтылған, өйткені үрлап әкету ниеті шабуыл жасау үстінде де тууы мүмкін фой. Исті дөгару туралы өзінің қаулысында Облыстық басқарма айыпкерлердің әрекетін үрлұқ деп тауыпты. Ал бұл қылмысты қазақтар жасағандықтан және ол қазақтар көшіп-қонағын аймакта болғандықтан, бұл іс жергілікті қазак сотында қаралуға тиіс деп санапты. Сондықтан да маған қазақ сотына шағым беру құқығы беріліпті.

Мен Облыстық басқарманың бұл қорытындысын дұрыс емес деп есептеймін. Сонда мен кай сотқа шағым беруге тиіспін? Мұқыр болысының сотына болса, онда Мұқыр болысындағылардың барлығы да Экімғожиннің, Бітімбаевтың, Исабаевтың тамыр-тасысы, ықпалды адамдар ретінде барлығы да соларға бағынышты,

Бұл сотта мен ештең де тындыра алмаймын. Ал істі Шынғыс болысының сотына тапсыруға олардың өздері көнбейді — бұл оларға тиімсіз. Сонда бір-ақ нәрсе қалады өзің шеккен жәбірді құдайдың жазасына тапсыру керек. Алайда, мен олардың жасағаны үрлық болсын немесе қандай да бір басқа қылмыс болсын, қалай болғанда да, ол орыс сотында қаралуға тиіс деп санаймын, тек сол ғана бұл істе әділ де турашыл сот бола алады. Облыстық басқарма бұл мәселеге байланысты Әкімғожинде билік жүргізуға әрекетсіздігі үшін жауапқа тартқан. Мен былай деп есептеймін: Әкімғожин тарапынан билік жүргізілмей қалған жоқ, өйткені, басты арандатушы, жаңжалды ұйымдастырушы және жүргізуши негізгі адам болғандықтан, ол әрекетсіз кісі емес, керісінше белсенді адам болып табылады.

Осы мәселеге байланысты ең басты куәгерден — болған оқиганың бәрін көзben көрген уезд бастығынан жауап алынбаған, мұның себебін мен білмеймін, бірақ істі айқындағ, ақиқатты шешу үшін одан жауап алынуының елеулі маңызы бар деп санаймын.

Енді істі формальды жағынан қарауға кірсейін. Тергеу ісі 1899 жылғы 14 майда, жаңа соттар енгізілген кезде, жойылған ескі тәртіппен жүргізілді. Бұл тәртіп жалпы қылмыстар бойынша мынадай болып келеді: тергеуші формальды түрде тергеу ісін жүргізіп, ол аяқталғасын, егер іске айыпкерлер тартылатын болса, 1892 жылы басылған Зандар жиынтығының XVI томындағы 335 статьяға сәйкес, оны сот Прокурорына жөнелтеді. Прокурор немесе айыпкерлердің бірін барлық немесе кейбір ерекше право-лары мен артықшылықтарынан айыруға душар етуі мүмкін істер жөніндегі орынбасары қорытынды шығарады, онда мыналар баяндалды: 1) өн бойында қылмысты әрекеттердің белгісі бар оқига; 2) қылмысты әрекет жасалған мезгіл және оның орны, 3) айыпкердің атағы, аты, экесінің аты мен фамилиясы немесе лақап аты; 4) айыпкерге қатысты көтерілген іске байланысты жинақталған дәлелдер мен айғақтардың мәні; 5) қаралып отырган әрекеттердің белгілері нақ қандай қылмыстарға сәйкес келеді, осыны заң бойынша анықтау; 6) тергеу ісі толық көлемінде жүргізіледі ме және; 7) айыпкерді сотқа тарту керек пе немесе ол жайлыш іс қысқартылуға яки тоқтатыла тұруға тиіс пе? Прокурордың бұл қорытындысы 1892 жылы басылған XVI томның II бөлімінде баяндалған Қылмысты сот ісін жүргізу зандарына сәйкес одан әрі қарау үшін іске қоса сотқа ұсынылады. Сол томның екінші бөлігіндегі 338 статьяның негізінде белгіленген тәртіп бойынша өзіне түсkenге дейін губернатор сотта жүргізіліп жатқан қылмысты істерді қарауға араласа алмайды және ұсыныс жасай алмайды. Ал Семей облыстық басқармасының қаулысын іс сотқа түспей тұрып-ақ губернатор бекітіп жіберген. Сонымен істің бүкіл жүргізілуінен

оның 1892 жылы басылған XVI томның II бөлігі бекіткен Қылмысты істер жөніндегі сот ісін жүргізу заңдарына мұлдем қара-ма-қарсы бағыт алғандығы көрініп тұр.

Тергеуші Әкімжіннің, Бітімбаевтың, Исабаевтың, Өмірзаковтың мені талап тонағандығы үшін айыпталғаны жөніндегі істі тамамдалап, оларды адам тонаған кінәлілер ретінде жауапқа тартқан және оны осы айыптау бойынша жүргізілген тергеу ісін бұрынғы Семей облыстық сотының Прокурорына жөнелткен. Прокурор 335 статьяға сәйкес, одан қорытынды шығарудың орнына, пікірлер мен тұжырымдар беруін сұрап; оны Семей облыстық басқармасына жіберген, ал ол өзінің 1899 жылғы 13-февральдағы қаулысымен Әкімжінге қатысты істі қысқартып, басқа айыпкерлер жөніндегі мәселені ашық қалдыրған, сейтіп олардың кінәлі-кінәсіздігі жайлы қорытынды жасауды Прокурордың қадағалаушысына тапсырған, соңғы жағдай қалған айыпкерлердің мемлекеттік немесе қогамдық қызметте тұрмайтындығымен дәлелденген.

Семей облыстық басқармасы болыс Әкімжіннің тонаушылықпен айыпталғандығы жөніндегі істі қысқарту арқылы өзінің бабына мұлдем жатпайтын шенберге еніп кетті, өйткені Қылмысты сот ісін жүргізу зацины ескілері де, жаналары да жалпы қылмыстарга жататын қылмыстық әрекеттерді, қызмет бабындағы міндеттерді орындау кезінде жасалған болса да, қызмет бабындағы қылмыстар бойынша айыпкерлердің сотқа берілуін шешетін әкімшілік мекемелер мен қызмет бабындағы адамдарының қарастыруына жол бермейді. Қызметке байланысты емес, жалпы сипаттағы қылмыс жасаған мемлекеттік қызметтегі адамдар да — мейлі олар қызмет бабында болсын — былайғы адамдар сотқа қалай тартылса, олар да дәл сол тәртіпке бағынады.

Осыған сүйене отырып, мен болыс Әкімжіннің тонаушылық айыбы туралы істің қысқартылуы дұрыс емес деп санаймын. Басқа айыпкерлерге келетін болсақ, олардың кінәлі-кінәсіздігі жөнінде облыстық басқарманың қаулысының жоқтығын былай қойғанда, сонымен бірге 1892 жылы басылған XVI томның II бөлімінің 335 статьясында талап етілгендігіне қарамастан, прокурор билігінің де қортындысы жоқ болып шықты. Прокурор бір ғана № 879 қатынас қағазы арқылы менің тонағандығым жөніндегі істі жөнелте отырып, былай деп жазады: «Семей облыстық басқармасының 1899 жылғы 13-февральдағы қаулысында баяндалған пікірге қосыла отырып, бұл істің жүргізілуін қысқартуга болады деп табамын».

Мұндай жағдайда екі мәселенің басын ашып алу керек: біріншіден, тергеу ісін жеке өзі қарастыру негізінде өз қорытындысын шығармай-ақ, облыстық басқарманың пікіріне қосылатындығына

сүйене отырып, сотқа ұсыныс жасауға прокурордың қақысы бар ма және сонымен бірге, іске байланысты басқа адамдар мен мекемелердің пікірі талап етілмек түгілі, оған түп-тура заң жүзінде жол берілмейді ғой. Екіншіден, қосталған пікір қайсы айыпкерлерге қатысты, бір ғана Әкімғожинге ме, әлде барлығына ма?

Мен былай деп білемін, барлық жалпы қылмыстар бойынша істі қысқарту туралы немесе айыпкерлерді сотқа беру туралы қорытындыға негіз жазу үшін, Прокурорлық билік басқалардың пікірі мен сенім-насымын басшылыққа алмай, тергеу ісін жүргізу degi дәлелдермен айфактардың бүкіл жиынтығын жеке өзі қарау арқылы түйінделген, тек жеке өзінің ғана қөзі жеткен жағдайды басшылыққа алуға тиіс. Бұл 1892 жылы басылған XVI томның I бөліміндегі 335 статьяның бүкіл мазмұнымен және мағынасымен белгіленген болатын. Мен бұл ойды Қылмысты сот ісін жүргізу дің уставын да неғұрлым толығырақ дамыту керек деу үшін айтып отырған жоқпын. Менің ісім ескі тәртіппен — бүгінде мәнгілікке жойылған тәртіппен жүргізілді, бірақ қылмысты сот ісін жүргізу дің ескіріп кеткен бұл тәртібінің негізінде де император III Александрдың Сот Уставында айқын орын алған ой, дәл сондай рух жатқан еді.

Екінші мәселе жайында мынада айта аламын: маған прокурордың ұсынысындағы және соттың істі қысқарту жөніндегі анықтамасындағы ашық қалған түстар түсініксіз болып отыр. Прокурор Семей облыстық басқармасының пікіріне қосылғандықтан істі қысқартқан. Бірақ мәселе мынада: облыстық басқарманың пікірі тонаушылық жөніндегі айыпталған тек Әкімғожин жөнінде ғана, ал осындағы айып тағылған басқа айыпкерлер жөнінде Басқарма ешқандай пікір айтпайды. Сонда былай болып шыққан ғой: Әкімғожинді тонаушылық жөнінде айыптайтын іс Прокурордың облыстық басқарма пікіріне қосылатындығы, ал сот прокурордың осы пікірмен келісетіндігі негізінде қысқартылған. Ал басқа айыпталышылар жөніндегі іс прокурор мен соттың ешқандай пікірінсіз-ақ, ешқандай қорытындысынсыз-ақ қысқартыла салған. Өйткені айтылмаған пікірге қосылу мүмкін де емес қой.

Жоғарыда баяндалғандарға орай, мен Үкімет билігіндегі сенаттан болыс Мұсажан Әкімғожиннің, Әбен Бітімбаевтың, Бейсенбай Жақыповтың, Рақым Өмірзақовтың маған шабуыл жасағандығы және мені тонағандығы жөніндегі бұрынғы Семей облыстық соты Семей округтік архивіне тапсырған істі қарауды және бұрынғы Семей облыстық сотының осы істі қарай келіп, оны қысқарту туралы 1899 жылғы 12-майда шығарған анықтамасын бұзуды сұраймын, ейткені оның өзі істі шешудің 1892 жылы басылған XVI томның II бөліміндегі 335, 337, 369 және 370 статьяларында баяндалған Қылмысты сот ісін жүргізу туралы заңдармен белгі-

денген тәртібін бұзудың нәтижесінде қысқартылған. Бірақ сot ісін жүргізудің бұл тәртібінің 1899 жылғы 14 майдағы сот реформасын енгізген кезде жойылғанына және қазіргі кезде бұл салаларда император III Александрдың сот уставын енгізгендігіне байланысты сот ісін жүргізудің бұрынғы тәртібін қолдану мүмкін емес. Қылмысты сот ісін жүргізу уставының 510—528 — З сәйкес, бұрынғы Семей облыстық сотының үкімін бұзу туралы істі Семей округтік сотының Прокурорына жөнелтуі керек.

Осы шағым арыз 1865 жылы 10-мартта және 1865 жылы 19-сентябрьде (№ 14 және № 88) Жоғары мәртебелі бекіткен сот уставтары толық көлемде енгізілген, бұрынғы белгіленген, сот ісін жүргізудің тәртібі туралы ережелерге сәйкес, Семей округтік соты арқылы Үкімет билгіндегі Сенатқа тапсырылуы тиіс.

Шыңғыс болысының қазағы *Ибрагим Құнанбаев*

(*KCPO орталық мемлекеттік тарихи архиві. 1352 қор. 20-тізбе. 379 ic.*)

Письмо Абая Кунанбаева в правительственный Сенат России

Хотя произведения Абая широко известны не только на родине поэта, но и за рубежом, его рукописи и автографы, а также архивные документы о нем еще не полностью дошли до читателей. Поэтому информация, содержащаяся в рукописном оригинале «Апелляционного отзыва» Абая, под которым стоит автограф: «Ибр. Кунанбаев», имеет большое историческое и научное значение для ученых, изучающих творчество Абая, так как им должно быть интересно все: мировоззрение поэта, его философские, социально-политические, этические и эстетические взгляды; среда, в которой он вырос, и ближайшее окружение, современники, с которыми он общался; устные рассказы и другие свидетельства о нем, дошедшие до нашего времени. Одним из них является предлагаемый вниманию читателей Апелляционный отзыв в Правительствующий сенат России, который раскрывает некоторые события и факты из жизни поэта и углубляет представления о его мировоззрении, философских, политических, этических, эстетических, гуманистических взглядах, свидетельствует о высоком уровне гражданского сознания поэта, передового мыслителя своего времени, борца за общественный прогресс, просвещение казахского народа. В Апелляционном отзыве Абай предстает высокообразованным человеком, в совершенстве владеющим русским языком, незаурядным юристом. В документе

изложены события, связанные с покушением на Абая, чьему предшествовали следующие события.

В мае 1898 г. Семипалатинским уездным начальством назначаются выборы волостного управителя Мукурской волости на 1899—1902 гг., которые проходили один раз в три года. Здесь же было решено рассмотреть давний спор о пограничной меже между Мукурской и Чингизской волостями. Абая пригласили быть посредником в этих спорах. В связи с этим Абай 17 июня 1898 г. прибыл в местность Кошбике, где должны были проходить выборы. 18 июня для того, чтобы уведомить о своем прибытии, Абай зашел в юрту, где располагалось уездное начальство, ему предложили подождать, так как собрались еще не все. Он вышел наружу. Неожиданно появилась группа состоятельных мукурцев во главе с их волостным управителем Мусажаном Акимгожиным, которая, спровоцировав скандал, тут же набросилась на Абая. Бейсенби Жакупов снял с него пояс с кинжалом, Абен Битимбаев сорвал головной убор, Рахим Омирзаков — часы. Повалив его на землю, они стали избивать Абая плетью. На крик Абая о помощи вышла охрана уездного начальника, и бесчинствующая группа была разогнана. Однако по дороге она разграбила юрту, где остановился Абай, отобрала лошадь и нанесла ущерб на сумму 241 руб. Дело было предметом расследования и разбирательства в прокуратуре и окружном суде, в результате подкупа представителей местной администрации прекращено под предлогом отсутствия состава преступления. В поисках справедливости Абай для защиты своего гражданского достоинства и разоблачения беззакония местных властей направил Апелляционной отзыв в Правительствующий Сенат России. В нем названы участники покушения, подробно описаны совершенные ими действия, приведены конкретные факты и доказательства. Всем своим содержанием этот отзыв доносит до нас дыхание того времени, подробно повествуя об участниках описываемых событий, об их месте в обществе и взаимоотношениях между собой, о расприях, раздирающих степь. Из документа явствует благородный облик Абая, подтверждается его человечность и мудрость. В той части, где рассказывается о том, как его во время покушения пытался прикрыть своим телом Уваис Сокин, мы видим, сколь был любим в народе Великий поэт. В ходе этих событий Абай еще раз доказал, как он был далек от интриг группировок и межродовой борьбы феодалов.

В «Апелляционном отзыве» Абай выступает общественным обвинителем произвола и бесчинств феодальной верхушки, взяточничества и продажности местной царской администрации. Умело оперируя фактами, примерами из показаний свидетелей враждующих сторон, Абай подвергает критике неправомерные действия следова-

теля, прокурора и суда, считает грубейшим нарушением преднаименованный отказ от привлечения в качестве свидетеля уездного начальника — одного из главных очевидцев описываемых событий. Читая этот документ, можно прийти еще раз к выводу о том, что Абай был не только поэтом-мыслителем, но и непримиримым борцом с несправедливостью. «Апелляционный отзыв» объемом 30 страниц написан на русском языке. Рукописный оригинал документа хранится в Центральном историческом архиве в Санкт-Петербурге*, копия — в фонде Центрального Государственного архива Республики Казахстан в Алматы.

В ПРАВИТЕЛЬСТВУЮЩИИ СЕНАТ

*Киргиза Чингизской волости
Семипалатинской области,
того же уезда
Ибрагима Құнанбаева*

АПЕЛЛЯЦИОННЫЙ ОТЗЫВ

В июне 1898 года, в присутствии Семипалатинского уездного начальника, производились выборы должностных лиц в Мукурской волости, на трехлетний с 1899 по 1902 год, в это же время предполагалось паведение и установление границ между Мукурской и Чингизской волостями. Для указания границ были посланы из Чингизской волости уполномоченными: Искаков, Салтабаев и Бaisсов. 17 июня я был вызван Уездным начальником для указания прежде бывших границ, так как Уездный Начальник не надеялся на лиц, назначенных уполномоченными от Чингизской волости, и желал, чтобы и я принял участие в разграничении волостей совместно с двумя и тремя аксакалами (стариками). 18 июня я приехал к Уездному Начальнику и сообщил ему, что требуемые им из Чингизской волости лица собрались. Уездный Начальник приказал обождать в виду того, что Мукурцы явились еще не все. Я вышел из юрты, в коей помещался Уездный Начальник, и сел в невдалеке, ожидая сбора людей Мукурской волости. Нужно заметить, что в Мукурской волости скрывается много бродяг, бежавших из ссылки, которых Волостной Управитель держит и укрывает у себя. Зная это, Уездный Начальник просил меня оказать ему содействие в поимке бродяг, насколько это было возможно с моей стороны. Об этом знали мукурцы. Прошло не более часа, когда я сидел около юрты Уездного Начальника, на меня напала толпа озлобленных и возбужденных киргиз Мукурской волости, во главе коей были: Волостной Управитель Мусажан Акымгожин, Байсембай Джаку-

* ЦГИА СССР, ф. 352, оп. 20, д. 179.

пов, Абен Битембаев, Ахинжан Исабаев и Рахим Умырзаков. Вся эта толпа бросилась на меня, причем Джакупов вырвал у меня из-за пояса нож, Абен Битембаев сорвал с меня шапку, Рахим Умырзаков сорвал с меня часы с золотой цепочкой, а затем повалили меня на землю и стали бить меня плетьью. От дальнейших побоев я был избавлен киргизом Уваисом Сокиным, который прикрыл меня своим телом и тем лишил возможности наносить мне дальнейшие побои. На мой крик выбежал из своей юрты уездный Начальник и при содействии стражников разогнал толпу, а затем в сопровождении провожатых я отправился в свою волость, боясь еще более жестокого насилия надо мной со стороны мукурцев. Кроме ограбления указанных мною вещей, киргизы взяли у меня насильно лошадь, сломали замок у моего сундука, находившегося в моей юрте, вытащили из сундука две скатерти, ковер и другие вещи на сумму 50 рублей, всего же ограблено у меня на 241 рубль. Было произведено по этому делу дознание, которое и было передано следователю Семипалатинского уезда для производства формального следствия. Следователем по выяснению обстоятельства дела были привлечены в качестве обвиняемых в ограблении меня, на основании 120 и 1641 ст. Улож. наказ. Волостной Управитель Мусажан Акымгожин, Бисембай Джакупов, Абен Битембаев, Ахинжан Исабаев и Рахим Умырзаков. По окончании следствие было направлено следователем на основании 332 ст. XVI т. ч. II изд. 1892 г. 18 ноября 98 года за № 1197 Прокурору бывшего Семипалатинского областного суда: Прокурор почему-то дело о грабеже направил в Семипалатинское областное правление, которое, рассмотрев следственное производство относительно грабежа, нашло, что к обвинению Мусажана Акымгожина, Бисембая Джакупова и др. нет достаточных данных и делопроизводство прекратило по журнальному постановлению своему от 13 февраля 1899 года. Постановление это, в копии, вместе с делом препроводили обратно Прокурору бывшего Семипалатинского областного суда. Прокурор отоспал дело с постановлением в бывший Семипалатинский областной суд при отношении от 24 апреля 1899 года, в коем было написано: «разделяя изложенные в копии постановления Областного правления от 13 февраля 1899 года соображения о недоказанности преступления, нахожу, что преследование должно быть прекращено». Областной суд и прекратил дело. Обвиняемым о прекращении дела было объявлено судом через полицию 13 мая 1899 года; мне же не было объявлено ни через полицию, ни посредством вывещения объявлений в суде о прекращении дела, так что я узнал об этом 4 января 1900 года, когда получил сообщение о прекращении дела от товарища прокурора Семипалатинского окружного суда. Прекращение этого дела я считаю неправильным как по мотивам

существа дела, так и со стороны формальной по следующим основаниям: мною на следствии, в подтверждение справедливости обвинения, были указаны свидетели киргизы. Кокпай Джанатаев, Садык Увакпаев, Куныбазар Чилдыбаев, Кусайн Кийкбаев, Налгимай Зуманов, Нурманбай Уватаев, Сарджан Юсупов, Габулаким Исаков, Исак Салтбаев, Исак Сампабаев, Кадыр Баисов, Адил Божаев, Есендык Базаров и Уваис Сокин. Показаниями этих свидетелей вполне установлен факт нападения на меня и ограбления Акымгожиным, Битымбаевым и другими. Обвиняемые на формальном следствии виновными себя не признали, объяснив, что все обвинение я вывожу на них ложно по наущению Дутпая Увандыкова, который состоит во вражде с Волостным управителем Акымгожиным и с другими. В доказательство основательности своего оправдания обвиняемые указали на свидетелей: Оразбая Аккулова, Сергазы Сакалова, Бекина Кулайгорова, Кайнум Коркенбаева, Битымбай Нуралина, Мусабек Коркенбаева и Буланбай Найбанбаева. Из показаний этих свидетелей видно, что в Мукурской волости существовало обе партии: одна принадлежала будто бы зятю моему Дутпаю Увандыкову, а другая — Битымбаеву и Акымгожину; что я явился на Мукурской съезд, желая сделать зятя Волостным управителем, стал подстрекать народ в пользу своего зятя, в том числе некоего Кулайгырова, и когда Кулайгыров отказался исполнить мое решение, то я будто бы стал бить его, за него вступил Булкайров, но и его будто бы я стал бить, что послужило к общей драке, во время которой мне были нанесены побои. Что же касается грабежа, то свидетели со стороны обвиняемых показали, что все это выдумано мною из мести за нанесенное оскорбление. В деле имеется еще третья группа свидетелей, которые не были указаны мною и обвиняемыми, но которые случайно присутствовали во время происходившего, и которые не принадлежали ни к какой партии — это Омарбек Оспанов, Василий Красильников и Николай Литвинов. В общем из показаний установили следующие факты: в юрту, где находился Уездный начальник, 14 и 18 июня приходил Волостной Управитель Акымгожин с киргизами своей партии и просил удалить меня со съезда на том основании, что я подговариваю киргиз к переселению в Чингизскую волость. Уездный начальник уговорил киргиз успокоиться и приказал Оспанову передать мне приказание удалиться в свою волость. Оспанов пошел передать мне приказание Уездного начальника, но в это время на меня набросилась толпа мукурцев, впереди которых был Абен Битымбаев, завязалась драка, которую прекратил Уездный начальник при помощи стражников. После драки мною было заявлено, что у меня ограбили шапку, часы с золотой цепочкой и пояс, но это на сколько справедливо — свидетели этого обстоятельства подтвердить

не могли, так как эти свидетели не заметили, были или не были у меня часы с цепочкой и нож; шапки же на моей голове после драки, они видели, что не было. Свидетель Оспанов предполагал, что нож, шапка и часы с цепочкой действительно могли быть сорваны с меня во время драки, но кто это сделал — не знает. Относительно ограбления моей юрты, свидетель Литвинов показал, что его Уездный начальник послал в мою юрту, он осмотрел ее и увидел, что в юрте все было цело, что в юрте моей лишь сидели киргизы и пили кумыс. Наконец последняя группа свидетелей: Джангор Кимекбаев, Базамбай Аборин, Карамжан Тайшекин, Багомет Доскелдин, Кошкин Могомбетов, Джауылды Байтуров, Дюсембай Буранов, Кожамбай Иманбаев, Бегендык Байготанов и Акылбек Чуванов показали, что Управитель Акымгожин, Адимжар Исабаев и Битымбаев в драке не участвовали. По журнальному постановлению Семипалатинского областного управления, 13 февраля 1899 года, дело о нанесении мне побоев и ограблении было прекращено по следующему умозаключению: «выслушав доложенное и рассмотрев следственное производство, Областное правление находит, что киргиз Чингизской волости Ибрагим Кунанбаев по данным прошениям 4 и 8 июля 1898 года на имя Семипалатинского областного прокурора заявил, что он был вызван Уездным начальником в Мукурскую волость для присутствия при выборах должностных лиц Мукурской волости и для размежевания земли между Чингизской и Мукурской волостями, но по подстрекательству киргиза Бугулинской волости Оразбая Аккулова на него напали толпою киргизы Мукурской волости над предводительством управителя волости Мусажана Акымгожина, Абена Битымбаева, Рахима Умырзакова, Ахинжана Исабаева и Байсембая Джакупова, причинив ему побои, и при этом Битымбаев сорвал с него шапку, Умырзаков — часы с золотой цепочкой и Джакупов вырвал нож из-за пояса. Кроме того, упомянутые лица ограбили у него тогда же из юрты разные вещи и лошадь, всего на сумму 241 рубль. Все это Кунанбаев подтвердил при производстве следствия, а так же равно подтвердили это и свидетели его Коппай Джаматаев, Садык Увакпаев, Байшора Байгожин и др., всего в числе 19 человек (л. д. 23, 24, 25, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 80): при этом Кунанбаев объяснил, что Битымбаев просил его о прекращении этого дела, но этого факта Кунанбаев доказать ничем не мог. Между тем показаниями обвиняемого Акымгожина и его свидетелей Комекбаева, Абдина, Тайчекина, Доскельдина, а также равно показаниями переводчика Оспанова и бывших на месте драки киргиз Мукурской волости и стражников вполне устанавливается тот факт, что Управитель Акымгожин в драке этой не принимал участия (л. д. 94, 95, 78, 30, 31). Если прибавить к этому, что в Мукурской волости

существовала в то время партийная вражда, как это видно из показаний Оразбая Аккулова и др. свидетелей (л. д. 73, 74, 75, 76), при чем к враждебной Управителю партии принадлежал и принадлежавший прежде к Мукурской волости и бывший даже Управителем этой волости Ибрагим Кунанбаев и, что вражда эта была настолько велика, что Управителем в Мукурскую волость, как показывает справка, — г. Начальник области признал необходимым назначить киргиза из посторонней волости без выборов, то становится весьма вероятно, что Кунанбаев действительно мог сделать на Управителя Акымгожина ложный вывод в участии в ограблении его. Кроме того, и самый факт-то ограбления у Кунанбаева часов с золотой цепочкой, ножа, лошади и др. вещей из юрты его, хотя, с одной стороны, и подтверждается показаниями свидетелей, выставленных Кунанбаевым, но показания их не заслуживают доверия, во-первых, потому, что слишком тождественны и шаблонны, во-вторых, нельзя допустить, чтобы в общей драке целой массы народа каждый из этих свидетелей видел, кто с Кунанбаева сорвал шапку, кто выдернул у него нож, кто сорвал часы с цепочкой и проч., а между тем каждый из поименованных выше свидетелей Кунанбаева показывает, что видел все это; в-третьих, потому, что показания этих свидетелей опровергаются целым рядом показаний другой группы, выставленных обвиняемыми, и наконец, в-четвертых, обвинение, выводимое на Управителя Мусажана Акымгожина и др., ничуть не подтверждается показаниями незainteresованных в деле лиц, как напр. Омарбека Оспанова и стражников Красильникова и Литвинова (л. д. за № 31), а наоборот показаниями последних трех лиц устанавливается, что драка действительно была и что Кунанбаеву нанесли побои киргизы Мукурской волости, но в драке этой Управителя Акымгожина не было, и они не знают, действительно ли у Кунанбаева во время этой драки ограблены часы, нож и другие вещи. Ввиду вышеизложенного Областное управление не находит достаточных оснований к привлечению бывшего Управителя Мукурской волости Мусажана Акымгожина к ответственности по 120 и 1642 ст. Улож. о наказании, тем более, что в случае партийных интриг и раздоров киргизы ничуть не стесняются даже под присягой показать ложно, лишь бы это средство оправдывало цель их. А потому и принимая во внимание, что бездействии власти в этом деле бывшего Управителя Мукурской волости Мусажана Акымгожина произведено особо от сего дела следствие, как показывает справка, которую будет рассмотрено особо по журналу, Областное правление определяет: заслушиваемое постановление Помощника Мирового судьи Семипалатинского уезда о привлечении к ответственности бывшего Мукурского Волостного Управителя Мусажана Акымгожина в качестве обвиняемого в преступлении

нии пред. 120 и 1642 ст. Улож. о наказании за недостаточностью улик признать не подлежащим удовлетворению, о чем и объявить заинтересованным лицам через г. Семипалатинского Уездного начальника, которому и послать указ. Следственное производство в отношении обвинения остальных лиц (как частных, а не должностных) препроводить на усмотрение Семипалатинского областного прокурора». Таким образом, как видно из всего производства, следствие было прекращено на основании мнения и убеждения Семипалатинского Областного правления, изложенного в журнальном постановлении от 13 февраля 1898 г. «Независимо от того, что мнение учреждения административного и убеждения лиц, непринадлежащих к чинам судебного ведомства, не может служить основанием для вывода о виновности или невиновности лиц, привлеченных в качестве обвиняемых, сделанный областным правлением вывод неправилен и по существу. Областное правление находит, что нет оснований для привлечения Волостного управителя и других обвиняемых к ответственности, во-первых, потому, что хотя потерпевший Кунанбаев подтвердил на следствии факт нанесения ему побоев и ограбления, и что и свидетели, указанные им в подтверждение своего объяснения, подтвердили этот факт, но этим показаниям нельзя давать веры, так как они тождественны и шаблонны» Впервые узнаю, что если свидетели об одном и том же событии, виденном ими в одно и то же время, показывали сходно, то это обстоятельство может служить доказательством того, что такого события не было. Я думаю, что если об одном и том же событии показывают многие, а не один или два, показывают совершенно схоже, то это служит доказательством того, что событие действительно признано, а не выдуманное. Можно, конечно, случиться, что и многие в каких-либо интересах будут рассказывать о событии, не случившемся вовсе, или бывшем не в таком виде, как оно произошло, но опровержение должно заключаться не в одном выводе, что рассказы тождественные, а в проверке этих рассказов и других обстоятельствах дела и показаниями других лиц. Посредством такого умозаключения можно приходить как к отрицательному, так и положительному выводу — показания тождественны, значит ложны: для убеждения в истинности их нужно, чтобы показания были разноречивы, но можно сделать и такой силлогизм: показания разноречивы — значит ложны, для убеждения в истинности их нужно, чтобы показания были тождественны. Вывод логически правилен и в том, и другом случае, но дело в том, что для убеждения в истинности происшедшего нужно не одно убеждение личное, на основании которого построено умозаключение, а убеждение, основанное на факте, раз этого убеждения нет — то будь показания тождественны или разноречивы — все равно нельзя сделать вывода, соответствующего

событию, а можно лишь иметь мнение, лишенное фактической почвы. В основании всякого приговора или определения о виновности или невиновности должны лежать факты во всей своей совокупности, на что указывает 119 ст. Уст. уг. суд. и 335 ст XVI т. свод. законов изд. 1892 года. Второе условие — неосновательность обвинения — Областное управление нашло в том, что Кунанбаев объяснил на следствии, что обвиняемый Битымбаев просил Кунанбаева прекратить это дело, но ничем этого последний не мог доказать. Из того обстоятельства, что у меня нет доказательств относительно просьбы Битымбаева, никоим образом нельзя сделать вывода, что не было нанесено мне побоев и не было ограбления. Если бы я даже не имел возможности доказать, что Битымбаев просил прекратить дело, то это, само по себе, так же не могло служить доказательством на суде виновности Битымбаева и других, так как этот факт не вытекает из самого следствия, а есть лишь единоличное желание Битымбаева, которое могло быть или не быть, несмотря на произведенное надо мною насилие. Между тем — рассуждает Областное правление — «показаниями Акымгожина и свидетелей Комекбаева, Абдина, Тайчекина, Доскельдина, а также равно показаниями переводчика Оспанова и бывших на месте драки стражников вполне устанавливается тот факт, что Управитель Акымгожин в драке не принимал никакого участия. Если же прибавить к этому, что в Мукурской волости существовала в то время партийная вражда, как это видно из показаний Аккулова и др свидетелей, при чем к враждебной партии принадлежал и принадлежащий прежде к Мукурской волости и бывший даже Управителем этой волости Ибрагим Кунанбаев, и, что вражда Аманбаева настолько велика, что Управителем в Мукурскую волость Начальник области признал необходимым назначить киргиза из посторонней волости, то становится вероятным, что Кунанбаев действительно сделал на Управителя Акымгожина ложный вывод в участии в ограблении его» — На основании каких данных, установленных показаниями свидетелей Комекбаев и др., Правление пришло к убеждению, что Акымгожин не участвовал в нападении или, как говорит Областное правление, в драке — это не видно, но рассматривая показания этих свидетелей в их существе более правильными, можно признать, что эти свидетели скрывают истину. Для примера, чтобы выяснить показания этих свидетелей, сравним показания свидетеля Джангоша Комекбаева с показаниями Бозамбая Абдина, Каражана Тайчекина и Багамбета Доскельдина. Комекбаев показывает, что Волостного управителя на месте происходившего не было, что он, сидя около юрты Уездного начальника, услыхал крик и шум на другой стороне юрты начальника, побежав туда, увидел драку; в драке не участвовал, и что происходило не видел. Свиде-

тели Абдин, Тайчекин, Доскельдин и др. показали, что они тоже сидели вместе с Волостным управителем Акымгожиным около юрты Уездного начальника с той стороны, где сидел Комекбаев и, услыхав крик и шум на другой стороне юрты, побежали туда и видели драку, но кто с кем и за что дрался не видели. Уже само по себе показание этих свидетелей не выдерживает критики в своем существе: все видели драку, но никто из них не видел дравшихся: неужели, если идет толпа на толпу, то стоя тут же на месте, невозможно видеть дравшихся и не заметить кого-либо из участвовавших в драке. Выходит, что драка выразилась в крике и шуме, а сами дравшиеся не были видимы для этих свидетелей. Ясно, что показания их имели в виду установить только факт отсутствия Акымгожина, и не выяснить суть совершившегося, но цель их и в этом случае не достигается — одни утверждают, что Акымгожина не было вовсе во время драки, а другие, что он был, но не участвовал в драке. При утвердительном показании других свидетелей, это отрицание — «не видели» — не может служить доказательством отсутствия и участия Акымгожина. Эти свидетели, как оказывается по их показаниям, были от начала до конца его, не только видели то, что не было перед их глазами, а не видели того, что происходило в действительности. Свидетель Омар Оспанов показал, что Кунанбаев приехал по приказанию Уездного начальника в качестве выборного для проведения границ между Чингизской и Мукурской волостями, что Управителя Акымгожина он во время драки не видел — он куда-то скрылся, а явился после драки. Показал, что часы, шапка и нож были сорваны у Кунанбаева во время драки. Он видел, что Кунанбаев показывал сломанный сундук Уездному Начальнику. Показание Оспанова: «во время драки не видел Акымгожина, он куда-то скрылся и явился, когда драка кончилась» — имеет важное и существенное значение. Из следственного производства видно, что Кунанбаев явился по приглашению Уездного начальника, что появление его было сильно неприятно для Волостного управителя Акымгожина и его партии, и они старались всеми способами его удалить и с этой целью 17 и 18 июня приходили к Уездному начальнику и просили его сделать распоряжения об удалении меня со съезда. Уездный начальник такого распоряжения не сделал, тогда они прибегли к насилию. Главным руководителем, подстрекателем и деятелем был Акымгожин. Собрав толпу своих приверженцев, он подговорил их напасть на меня, причем руководил ими, принимал сам деятельное участие, в то время, когда, выйдя из юрты Уездного начальника, я сидел в невдалеке. Когда он увидел, что достиг своей цели, что толпа напала на меня, и разделяется со мной, он на время скрывается, затушевывается в тогле, а уже является и показывается на глаза всем, когда я из-

битый, оборванный и обобранный валялся на земле. Если бы Уездный начальник хотел меня удалить, то это он мог сделать и до нападения, и толпе, под предводительством Акымгожина, не было бы нужды и цели нападать на меня, грабить и бить, раз она уже знала, что по распоряжению Уездного начальника я буду удален от выборов и участия в установлении границ, а равно не буду участвовать в открытии скрывающихся в Мукурской волости беглецов. В Постановлении Областного управления говорится лишь о драке, но только говорится — так как из всего следственного производства видно, что драки не было, драка бывает тогда, когда происходит физическая борьба между равными приблизительно силами, и в драке всегда бывают побитые, израненные и с той и с другой стороны, но в настоящем деле является странным, что побит только я и больше никто; следовательно, я один вступил в драку с целой толпой. Это невозможно физически, разве бы я только обладал силой Самсона и имел ослинную челюсть в руках, чтобы решиться на борьбу одному с толпой. Обвиняемые стараются доказать, что была драка. Да и это естественно с их стороны. Но в каких обстоятельствах дела усмотрело Областноеправление драку, не могу понять. Обвиняемые и их свидетели показывают, что драка завязалась из-за того, что я стал бить Кулайгорова за то, что он не согласился на мое предложение перейти в Чингизскую волость, за него заступился Булкаиров и я его стал бить, а затем пошла общая потасовка, в которой по какому-то чуду оказался побитым и ограбленным только я. Для выяснения неосновательности этой драки обвиняемыми в свое оправдание, помимо показания других свидетелей, достаточно сличить показания, данные на формальном следствии: Абергеном Кулайгоровым и Абильды Булкаировым,— тех лиц, которых будто бы я бил. Аберген Кулайгоров показывает следующее: «Ибрагим Кунанбаев, находясь по другую сторону юрты Уездного начальника, сбросил с лошади Абильды Булкайрова, отбрав у него лошадь, и повел ее. Рахим Умырзаков подошел к Кунанбаеву и стал ему говорить, что так делать нехорошо истыдно. Куначбаев бросился бить Умырзакова, тут нахлынула толпа, подняли шум, крик: что происходило далее — не видел. Вышел Уездный начальник и стал разгонять. Никакого участия в драке не принимал». Абдильда Булкаиров показывает: «Кунанбаев посредством аркана стащил с лошади Кулайгорова, стал его бить, помнит, что стали его бить, помнит, что его отнимал Умырзаков, когда чувствовался, был далеко от толпы».— Два и совершенно разноречивые показания, так что не знаешь, из-за кого и из-за чего началась драка: по показанию Кулайгорова — из-за того, что я стал бить Булкайрова, а из показания Булкайрова,— что стал бить Кулайгорова. Это ли правдивые показания? Даже и сами битые

мною лица не знают, его или другого я был. Если таковые показания главных свидетелей, бывших, будто бы, мною, то что можно сказать относительно других! Все показания обвиняемых и их свидетелей таковы, что из них нельзя видеть, как началась, как продолжалась и как окончилась драка: кто начал первый, кто вмешался и кто с кем дрался. Все их показания сводятся к одной общей, заготовленной наперед фразе: «услыхав шум, крик, побежал на место происшествия и затем ничего не видел». Ссылка их на то, что драка началась из-за Кулайгорова и Булхайрова — тоже вымыщена, так как если Кулайгровы и Булхайровы сами не знают, из-за кого из них началась драка, то откуда могли знать указанные обвиняемыми свидетели. Отсюда можно ясно увидеть, насколько свидетели обвиняемых показывают правду. Семипалатинское областноеправление (я разбираю только выводы и заключение Областногоправления, так как в деле нет заключения Прокурора и определений суда о прекращении дела, есть только согласие их с мнением Правления) в своем постановлении говорит, что свидетели обвинения не могли видеть все одинаково — кто сорвал часы с цепочкой, кто — нож и кто — шапку, так как в общей драке все не могли видеть одно и то же. Но дело в том, что Областноеправление почему-то убеждено, что была драка — и с этой точки разбирает показания свидетелей, а не со стороны сущности и достоверности показаний. Для того, чтобы выводы соответствовали истинности событий, нужно, чтобы и само событие было установлено правильно. Из каких данных Областноеправление усмотрело, что была именно драка? Из показаний обвиняемых и их свидетелей! Но показания их как в своем существе, так и по форме ровно ничего не выясняют — это только утверждение, что была драка, а не свидетельские показания, как в действительности все происходило. Что свидетели обвинений могли видеть, кто сорвал с меня часы, кто нож, кто шапку — это очень естественно, так как они были тут же при нападении на меня и могли видеть, как обвиняемые напали на меня, стали бить и тут же срывать вещи, бывшие на мне. В действительности напали на меня — старика, который даже не мог сопротивляться: Волостной управитель Акымгожин, Битымбаев, Умырзаков и другие, как главные заправила всего, а остальная толпа лишь поощряла и отчасти способствовала нападению. Кроме отнятия вещей при нанесении побоев, у моего слуги была отнята принадлежащая мне лошадь и разграблена юрта моя в присутствии всех. По понятию Областногоправления это тоже кража.

То обстоятельство, что мотивом для нападения на меня послужило нежелание Акымгожина, Битымбаева и других мукурцев, чтобы я присутствовал при выборах и при определении границ, не может служить основанием отрицания грабежа: раз в присутствии

моем и других совершено открытое похищение вещей, то какой бы повод к нападению не был, все-таки будет грабеж, о котором говорит 1637 Улож. о наказании, так как намерение похитить может возникнуть и во время нападения. В своем постановлении о прекращении дела Областное правление признало, что деяние обвиняемых есть кража, и так как это преступление совершено киргизами и в районе киргизских кочевок, то дело это подсудно местному киргизскому суду, поэтому и оставило за мною право обратиться с жалобой в киргизский суд. — Я считаю это заключение областного правления неправильным. В какой суд я должен обратиться? В Мукурский волостной суд! В Мукурской волости все приятели Акымгожина, Битымбаева, Исабаева и подчиняются им как влиятельным лицам. В этом суде я ничего не добьюсь. Передать дело на решение Чингизского волостного суда они сами не согласятся — это им невыгодно. Остается одно — обиду свою поручить возмездию Божьему. Но я полагаю, что если уже будет и кража, или какое-либо другое преступление, то во всяком случае оно должно быть рассматриваемо русским судом, который один будет беспристрастным и справедливым судом в этом деле. Областное правление привлекло Акымгожина к ответственности по этому делу за бездействие власти. Я полагаю, что со стороны Акымгожина было не бездействие власти, так как лицо, являющееся главным заслуженным и главным деятелем, не есть лишь только бездействующее, а лицо активное. По настоящему делу не допрошен самый главный свидетель — Уездный начальник, бывший очевидцем всего происходившего. Причин этого я не знаю, но полагаю, что допрос его имеет самое существенное значение для дела и разъяснения истины. — Теперь перейду к рассмотрению дела с формальной стороны. Следствие производилось по старому порядку, уничтоженному при введении новых судов 14 мая 1899 года. Порядок этот по общим преступлениям следующий: Следователем производится формальное следствие, которое по окончании, если к делу привлечены обвиняемые, направляется Прокурору суда, согласно 335 ст. XVI т. св. зак. изд. 1892 года. Прокурор или его товарищ по делам, по которым кто-либо из обвиняемых может подвергнуться лишению всех или некоторых особых прав и преимуществ, составляет заключение, в коем излагается: 1) событие, заключающее в себе признаки преступного деяния; 2) время и место совершения преступного деяния; 3) звание, имя и отчество, фамилия или прозвище обвиняемого; 4) сущность доказательств и улик, собранных по делу против обвиняемого; 5) определение по закону: какому именно преступлению соответствуют признаки рассматриваемого деяния; 6) произведено ли следствие с надлежащей полнотою и 7) следует ли обвиняемого предать суду, или же дело о нем должно быть прекращено или при-

остановлено. Это заключение Прокурора вносится в суд вместе с делом для дальнейшего направления согласно законам Уголовного Судопроизводства, изложенным в XVI т. ч II изд. 1892 года. На основании 388 ст. того же тома, части второй Губернатор не может входить в рассмотрение уголовных дел, производящихся в суде и давать по оным предложения прежде, нежели к нему поступят установленным порядком. Постановление же Семипалатинского областного правления утверждено Губернатором до поступления дела в суд. Итак, из всего производства дела видно, что оно получило направление совершенно противоположное законам Уголовного Судопроизводства, установленным XVI т., ч. 2 изд. 1892 года. Следователь, окончив дело по обвинению Акымгожина, Битымбаева, Исабаева и Умырзакова в ограблении меня, привлек их в качестве обвиняемых в грабеже и следствие по этому обвинению направил Прокурору бывшего Семипалатинского областного суда. Прокурор вместо того, чтобы составить заключение, согласно 335 ст., направил дело для дачи мнения и заключения в Семипалатинское областное правление, которое по постановлению своему, от 13 февраля 1899 г прекратило дело относительно Акымгожина, а об остальных обвиняемых оставило вопрос открытым, предоставив Прокурорскому надзору дать свое заключение об их виновности или невиновности; последнее обстоятельство мотивировано тем, что остальные обвиняемые не состоят на службе государственной или общественной. Давая заключение о прекращении дела по обвинению Волостного управителя Акымгожина в грабеже, Семипалатинское областное правление вошло в служебную деятельность, вовсе не подлежащую его компетенции, так как по законам Уголовного судопроизводства, как старого, так и нового, преступные деяния по общим преступлениям, хотя бы таковые были совершены и во время служебных обязанностей, не подлежат рассмотрению административных учреждений и должностных лиц, от которых зависит предание суду обвиняемых по служебным преступлениям. Лица, состоящие на службе государственной, совершившие преступления общего характера, а не по службе, — хотя бы и во время службы, подчиняются тому же порядку предания суду, как и частные лица. На этом основании я считаю прекращение дела о Волостном управителе Акымгожине по обвинению его в грабеже неправильным. Что же касается остальных обвиняемых, то, хотя нет постановления Областного правления относительно их виновности или невиновности, но также нет заключения прокурорской власти, как это требуется 335 ст. XVI т., ч. 2., изд. 1892 года. Прокурор, препровождая дело об ограблении меня, при одном только отношении за № 879 пишет: «Разделяя мнение Семипалатинского областного

правления, изложенное в постановлении от 13 февраля 1899 года, нахожу возможным дело производством прекратить».

В этом случае подлежат разрешению два вопроса — первый: имел ли Прокурор право делать предложение суду на том основании, что он разделяет мнение Областного правления, не составляя своего заключения, основанного на личном рассмотрении следователя, и при том по делу, по которому не только не требуется мнения посторонних лиц и учреждений, но прямо не дозволяется законом? — Второй: относительно каких обвиняемых было это разделенное мнение — одного ли Акымгожина или всех?

Я полагаю, что в основании заключения о прекращении дела, пти о предании суду обвиняемых по общим всем преступлениям Прокурорская власть должна руководствоваться лишь одним своим собственным убеждением, основанным на личном рассмотрении всей совокупности доказательств и улик, имеющихся в следственном производстве, а не руководствоваться чужим мнением и убеждением. Это установлено всем содержанием и смыслом 335 ст. XVI т., ч. 2, изд. 1892 года. Я не говорю о более широком и более полном развитии этой мысли в уставе Уголовного судопроизводства. Дело мое рассматривалось по-старому — ныне канувшему в вечность порядку, но и в этом устарелом порядке Уголовного судопроизводства положена в основание та же идея, тот же дух, которые более ясно выражены в Судебном Уставе императора Александра III.

Относительно второго вопроса могу сказать, что для меня является непонятным пропуск в предложении прокурора и в определении суда о прекращении дела. Прокурор потому направил дело на прекращение, что разделял мнение Семипалатинского областного правления. Суд прекратил дело согласно этого предложения. Но дело в том, что мнение Областного правления было лишь относительно Акымгожина по обвинению его в грабеже, но относительно других обвиняемых по тому же обвинению Правление никакого мнения не высказало. Выходит так, что дело по обвинению Акымгожина в грабеже прекращено потому, что прокурор разделял мнение Областного правления, а суд согласился с таким предложением прокурора, а относительно других обвиняемых дело прекращено без всякого мнения и заключения прокурора и суда, так как разделять того мнения, которое не было высказано никем, невозможно.

В виду вышеизложенного я имею честь просить Правительствующий Сенат рассмотреть дело о нападении на меня и ограблении Волостным управителем Мусажаном Акымгожиным, Абеном Битымбаевым, Бисембаем Джакуповым, Рахимом Умырзаковым, сданное в архив Семипалатинского окружного суда бывшим Семипалатинским областным судом, по рассмотрении этого дела определение бывшего Семипалатинского областного суда от 12 мая 1899

года о прекращении этого дела отменить, так как оно было прекращено с нарушением того порядка решения дел, который установлен законами о судопроизводстве по делам уголовным, кои изложены в 335, 337, 369 и 370 ст XVI т., ч. 2, изд. 1892 года Но так как этот порядок судопроизводства при введении судебной реформы 14 мая 1899 года отменен, и в настоящее время в этих областях введены судебные уставы императора Александра III, и прежний порядок Судопроизводства не может быть применяемым, то дело это по отмене приговора бывшего Семипалатинского областного суда препроводить Прокурору Семипалатинского окружного суда для направления согласно 5ТО — 528—3 Уст. Угол. суд.

Настоящая апелляционная жалоба подлежит подаче в Правительствующий Сенат через Семипалатинский Окружной Суд на основании правил, Высочайше утвержденных 10 марта 1865 года, и 19 сентября 1865 года (14 и 18) порядка производства от прежних судебных установлений, в коих вводятся судебные уставы в полном объеме.

Киргиз Чингизской волости *Ибрагим Кунанбаев.*

ЦГИА СССР, ф. 1352. оп 20. д. 379.

АБАЙ
ҮЙІНДЕГІ
ТІНТУ

Абай Құнанбаев байтақ қазақ өлкесінің арғы-бергі тарихында жарық жүлдышынан көрінетін занғар тұлға екені бүгіндегі шешір талас тудырмайды. Ресей жүрті ушін Пушкин қандай тенденсі жоқ ересен тұлға болса, ұлы Абай да жалпақ қазақ жүртіның мақтанишы, мерейі барған сайын біктей бермек. Оған әсте күмән жоқ. Өйткені күнді алақанмен жабуға болмайтыны секілді Абайды, оның үрпақтан үрпаққа мирас етіп қалдырыған ақықтай асыл мұрасын ешкім, ешқашан жоққа шығара алмақ емес. Абайдың әдеби мұрасының ғана емес, жеке басының арпалысқа толы ғұмыры мен тағдырының да үрпаққа айтар тәлімі баға жеткісіз екеніне неғұрлым уақыт ұзған сайын, архив қойнауларына неғұрлым терең бойлап, оның соқтықпалы, соқпасызы өмірінің қатпарларына қанықкан сайын көзіміз жете түседі.

Мына бір құжаттарға осы тұрғыдан ой сала үңіліп көрейікші.

**Ақмола облысы әскери губернаторының 1903 жылы 8-апрельде
Семей губернаторына берген
ТЕЛЕГРАММАСЫ**

Қосшығұловтың пошта қолхаты табылды. 1902 жылы 6 июнь Батовскіде Сәдуақас Шормановқа, Зайсанда Кенчиновке, 1903 жылы 7-март Семейде Құнанбаевқа.

Тінту жүргізу керек.

Романов.

**Семей полицмейстерінің 1903 жылғы 11 апрельде жазған
ПРОТОКОЛЫ**

1903 жылғы апрельдің 11 күні

Семей полицмейстерінің істерін атқарушы Семей облысы әскери губернаторы мырзаның биылғы 10 апрельдегі № 97 жолдауы бойынша жергілікті пошта-телеграф конторында Ақмола облысынан

быылғы 7 марта Құнанбаевтың атына жіберілген заказды хат жайын анықтап білдім, сондағы анықталғаны: 14 марта Ибрагим Құнанбаевтың атына Қекшетаудан № 802 заказды хат келіп түскен де, таяу күндерде табыс етуге 18 марта Арқатқа жеткізілген. Бұл адресатқа осындай фамилиямен түскен басқа хат жоқ. Қаулы етілді: осы жайында мына протоколға жазып қою.

Көл қойған: полицмейстер істерін атқарушы *Бухартовский*.

Қазақ ССР ОМА, 369-қор. 1-тізім. 871-іс, 192-бума, 144-парап.

**Семей оязының 1903 жылғы 25 апрельде Абай (Ибрагим)
Құнанбаевтың үйінде жазған**

ҚАУЛЫСЫ

1903 жылғы апрельдің 25 күні мен Семей уезінің бастығы Навроцкий Семей облысының әскери губернаторы өз хұзырының 1903 жылғы 18-апрельдегі № 111 тапсырмасын орындан Шыңғыс болысының қазагы Ибрагим Құнанбаевтың ауылына келдім және губернатор мырзаның жоғарыдағы тапсырмасына сәйкес Құнанбаевтың қыстауы мен киң үйлерін мұқият тінтідім және Құнанбаевтан нақ осы сәтте оның үйінде болған балалары Мағауия мен Тұрағұлдан табылған корреспонденцияны тұтқыннадым және әлгіні Шыңғыс болысының болысы Рызықбай Құдайбердин мен уезд басқармасының хат жүргізушісі Оспанов сияқты куәлардың көзінше арнаулы пакетке салып Семей уезі басқармасы мен Шыңғыс болысының мөрлерімен хаттап бекіттім және пакетті ішіндегі корреспонденциясымен Әскери губернатор мырзага тапсыруға қаулы еттім. Ибрагим Құнанбаевты тінту кезінде менің оған қойған Қекшетаудан әлдеқандай корреспонденция алған жоқсыз ба деген сұрағыма Құнанбаев былай жауап берді, быылғы қыста осыдан екі ай шамасы бұрын Қекшетаудан белгісіз біреуден заказды хат алғаным бар, жауап хатынды Зайт Башировтың атына жазарсыз депті. Белгісіз адам хатында Семей облысының құрметті қазагы есебінде Құнанбаевқа өкімет орындарының алдында қазақтардың мұсылман діні жиналышын құру туралы мәселе көтеруіне жәрдем етуін сұрапты.

Сол хатты маған беруін талап еткенімде Құнанбаев оны бұдан екі күн бұрын өзінің ұлы Тұрағұлға бергенін айтты. Осы арада тұрган ұлына әкең берген хат кайда деп сұрақ қойғанымда ол бұл хатты Шыңғыс болысының болыснайы Рызықбай Құдайбердинге бергенін айтты. Тінтіп қарағанда хат соңғысының бешпетінің қал-

тасынан табылды. Бұл хат тінту кезінде Құнанбаевтан табылған барлық корреспонденциялармен қосылып, бір пакетке хатталды. Ибрагим Құнанбаевтың ұлы Тұрағұл Ибрагимовтен жауап алғанымызда ол экесінен алған хатты жуырда Шыңғыс болыснайына өзге бір мақсатпен емес, «шылым орауға» бергенін, өйткені оның экесі де, өзі де бұл хатқа пәлендей мән бермегенін айтты. Ибрагим Құнанбаевта Қекшетаудан келген хаттың конверті сақталмаған.

Жоғарыда айтылғанды осы актіге жазып қоюға қаулы етіліп, қатысуышыларға бұған қол қою ұсынылды. Бұл акті қатысуышыларға оқып берілді және тінту кезінде Құнанбаевтан алынған корреспонденция олардың көзінше хатталып, бекітілді..

Семей уезінің бастыры

*Навроцкий
Ибр. Құнанбаев
Магаяния Ибрагимов
Тұрағұл Құнанбаев
болыс Рызықбай Құдайбердин
(қолдары бар)*

Казақ ССР ОМА, 369-қор, 1-тізім, 871-іс, 192-бума, 145—146-парап.

**Семей облысы әскери губернаторы кеңесесінің Семей оязына
1903 жылғы 18-апрельде жолдаған № 111 хаты**

Мұлдем құпия

Ақмола облысының Қекшетау қаласынан үстіміздегі жылдың 7-мартында Семей қаласына Ибрагим Құнанбаевтың атына заказды хат жөнелтілді. Ал осыдан кейін почта-телеграф конторы 18-марта бұл хатты Арқат почта-станциясына жеткізген.

Қазір қырғыз халқының арасында үкіметке қарсы пікір-әрекеттердің таратылуы жөнінде жүргізілген тексеруге және жоғарыда айтылған хаттың сондай-ақ жалпы алғанда Ибрагим Құнанбаевқа келетін хаттардың мазмұнын анықтау қажеттігіне байланысты сіздің мархабатыңыздан Ертіс өзені арқылы өткел салынып, болысмен-ақ дереу осы аталған Құнанбаев тұратын жерге аттануды, онда мүқият тінту жүргізуіді, бұл жөнінде прокурорлық қадағалау жүргізетін адамға хабарлауды және Құнанбаевтан алынған барлық хаттарды маган табыс етуді ұсынамын.

Сонда. 42-парап.

**Семей облысының әскери губернаторына Семей оязының
1903-жылғы 22-апрельде жолдаған № 48 құпия**

РАПОРТЫ

Сіздің 1903 жылғы 18 априльдегі № 111 ұсынысыңыз жайында лабарлаймын: Ертіс өзені арқылы өткел 23 априльде қалпына келтірілген сәтте-ақ мен Шыңғыс болысындағы Құнанбаевтың ауылына аттандым. Онда 25 априльде күндізгі сағат 12-де келіп, сол болыстың қыргызы Ибрагим Құнанбаевтың қыстауында да, сондай-ақ оның өзінің және балалары Мағауия мен Тұрағұл Ибрагимовтардың қыстакқа жақын жерге орнатылған үш киіз үйінде мұқият тінту жүргіздім. Тінту кезінде Құнанбаевтың және Ибрагимовтардың толық жатқан сандықтарынан, үй-жайларынан табылған барлық хат-қағаздарды тартып алдым.

Осыған қосылған, айрықша мұқият жабылған, Семей уезі бас-қармасының және тінту кезінде күегер ретінде қатысу үшін өзім шақырған Шыңғыс болысының мөрлері соғылған пакетке салынған бұл қолжазбалар мен хаттарды құпия іске және осы жөніндегі көптеген қаулыларды Сіздің Ҳұзырынызға жолдаған отырмын.

Пакетке салынған хат-хабарлардың ішінде Қекшетаудан келген Ибрагим Құнанбаевқа беймәлім адамның Семей уезінің қыргыздарын да Ақмола облысындағы осындайлардың қыргыздар үшін мұсылман Мұхамбет дінінің айрықша жиынын құру жөнінде үкімет алдында жасаған ұсынысын қолдан мәселе көтеруді өтінген бір хаты бар.

Құнанбаевтың берген түсініктемесіне қарағанда ол беймәлім адамнан келген бұл заказды хатты мұнан екі ай бұрын Арқат почта бөлімшесінен алған да, сонсоң осыдан екі күн бұрын, яғни 23 априльде Құнанбаев ол хатты өзінің ұлы Тұрағұлға берген, ал оны Шыңғыс болысына «шылым орауға» берген. Менің нақ осы жерде тұрган болыс Рызықбай Құдайбердинге Тұрағұлдан хат алдың ба, егер алсан, ол қазір қайдада және оны маған дереу бер дегең сұрағыма Құдайбердин, сірә, сасқалактап, менің сұрауымды түсінбегенсіп, мұләйімсі қалды да, тілмәш арқылы: Немене? Қандай хат? Ол неге керек? — деген сиякты сұрақтар қойды. Мұнда түсінбегенсіп, мұләйімсін тыйдым да, болыстың өзін тінтіп, оның киіп жүрген ішкі бешпетінің қалтасынан қажетті хатты тауып алдым, бұл хаттың Құдайбердиннен табылу себебін мен былайша түсінемін: Құнанбаевтың ұлы Тұрағұл басқа жаққа шығуына мен тыйым салған өз экесі қыспакқа түскенде, Қекшетаудан хат алғаның мойындауға мәжбүр болады деп ойламай, менің басқа бір нәрсемен айналысып жатқандағы сәтімді пайдаланып, хатты тығып қою үшін жасырын түрде болысқа берді. Мұнда ол мені қызмет адамын, оның үстінен бұл куәгер ретінде шақырылып отырғанда

тінте қоймас деп үміттенді. Ақыр соңында болыс та мұнан екі күн бұрын өзіне Тұрағұлдың «шылым орауға» хат бергенін раставды; бірақ бұл түсініктемеге менің пікірімше, ешбір сенуге болмайды.

Корытындысында, Сіздің Хұзырыңызға мынаны баяндаймын, Қекшетаудан 1903 жылғы 7-марта Ибрағим Құнанбаевтың атына жолданған және Семей поча конторы оны иесіне табыс ету үшін Арқат поча станциясына жөнелткен хатты мен Арқат поча бөлімшесінің бастығынан 22-апрельде алған телеграммаға қарағанда, әлі де алған жоқ және біз оны айырықша жарлық алғанша үстай тұрамыз. Бұл хатты талап ету туралы Сіздің Хұзырыңыздың нұсқауын сұраймын.

Уезд бастығы *Навроцкий*
(қолы)

Сонда. 52. 70-парапттар.

Көшірме

Қ А У Л Ы

1903 жылы 15-апрель күні мен, Семей уезінің бастығы Навроцкий, Семей облысының әскери губернаторы Хұзыры мырзаның 1903 жылғы 18-апрельдегі № 111 ұсынысын орындау үшін Шыңғыс болысының қырғызы Ибрағим Құнанбаевтың ауылына келдім және губернатор мырзаның жоғарыда айттылған ұсынысына сәйкес Құнанбаевтың қарамағындағы қыстау мен киіз үйлерде мүқият тінту жүргіздім. Құнанбаевтан және оның балалары Мағауия мен Тұрағұлдан табылған хат-хабарларды тартып алып, оларды куәгерлер: Шыңғыс болысы Рызықбай Құдайбердин мен уезд басқармасының хат жүргізушісі Оспановтың көзінше айырықша пакетке салып, Семей уезі басқармасының және Шыңғыс болысының мөрлерімен бекіттім, хат-қағаздар салынған пакетті әскери губернатор мырзаның Хұзырына табыс етуге қаулы шығардым. Ибрағим Құнанбаевта тінту жүргізген кезде одан Қекшетаудан қандай да болса хат алдыңыз ба деп қойған менің сұрағыма Құнанбаев биылғы қыста мұнан екі айға жуық уақыт бұрын Қекшетаудан беймәлім адамның жауап хатты Зейт Башировтың атына жолдауды өтінген заказды хатын алдым деп жауап қайтарды. Беймәлім адам бұл хатта Семей уезіндегі қадірменді адам ретінде Құнанбаевтың қырғыздарды - айырықша Мұхамбет діни жиынын құру жөнінде өкімет орындары алдында ұсыныс жасап мәселе көтеруге өз жәрдемін қөрсетуін сұраған. Менің сол хатты маған бер деп қойған талабыма Құнанбаев ол хатты мұнан екі күн бұрын өз ұлы Тұрағұлға бергенін айтты. Нақ сол жерде тұрган оның ұлынан өзіңе экең берген хат қайда деп сұрағанымда ол мұны Шыңғыс болысы Рызықбай

Құдайбердинге бергенін айтты, ал ол тінту кезінде соның қалтасынан табылған болатын. Бұл хат тінту кезінде Құнанбаевтан табылған өзге хат-қағаздарға қосылып, жалпы пакетке салынды. Ибрагим Құнанбаевтың ұлы Тұрағұл Ибрагимовтан сұрағанымызда ол әкесінен алған хатты бұған әкесі де, өзі де ешқандай мән бермегендіктен басқа мақсат үшін емес «шылым орауға» жарату үшін жақында Шыңғыс болысына бергенін айтты. Ибрагим Құнанбаев Қекшетаудан алған заказды хаттың конвертін сақтамаған. Жоғарыда баяндалған жәйттарды осы актіге жазуға және бұған қатысушылардың қол қоюларына ұсыныс жасауға қаулы алынды. Бұл акт осында қатысқандарға оқылды және тінту кезінде Құнанбаевтан алынған хат-қағаздар салынған пакет солардың көзінше мөрлеп жабылды.

Тұнұқсаға Семей уезі бастығы Навроцкий, Ибр. Құнанбаев, Мағауия Ибрагимов, Тұрағұл Ибрагимов, Шыңғыс болысы Рызықбай Құдайбердин қол қойды. Тінту және хат-қағаздарды алу кезінде Семей уезі басқармасының хат жүргізушісі Омарбек Оспанов катысты.

Сонда. 53-парақ.

Дала генерал-губернаторы Сухотиннің 1903 жылғы 12-ақгустагы жолдаған № 124

Х А Т Ы

Мархабатты тақсыр, Николай Феодорович.

Сіздің Хұзырыңыздан менің Кеңсеме биылғы 10-июльде жолданған № 169 Шәймерден Қосшығұловтың қырғыз Ибрагим Құнанбаевқа жірберген хаты жөніндегі қатынас қағаздан Құнанбаевтаң осы аталған хатты тартып алу үшін өзініз жұмсаған Семей уезінің бастығы Навроцкийдің бұл тапсырманы әбден ойдағыдай орындағанын ескере отырып Сізден Коллегиялық Кеңесші Навроцкийге менің алғысымды жариялауыңызды өтінемін.

Сонымен бірге Сіздің Хұзырыңыздан Құнанбаевтың жеке өзі жөнінде мүмкіндігінше толығырақ мағлұматтар жинап, маған жеткізуіңізді сүраймын.

Өзінізді күрметтеуші *Николай Сухотин.*

Сонда. 74-парақ.

**Семей оязының Семей облысының әскери губернаторына
1903 жылғы 26-августа жолдаған № 48 құпия**

РАПОРТЫ

1903 жылғы 22 августағы № 200 ұсынысының жайында Сіздің Құзырыңызға Шыңғыс болысының қырғызы Ибрагим Құнанбаевтың жасы 60-та екенін, үш әйелі барын, олардан 20-ға жуық балалары барын, 100 жылқысы мен 2000 қойы барын, оның өте білімді ақылды адам екенін, Шыңғыс болысы болып, 2 рет үш жылдан және 3 рет үш жылдан істегенін, сонсоң бір рет үш жыл бойына үкіметтің тағайындауы бойынша Мұқыр болысы болып істегенін хабарлаймын. Құнанбаевтың қызметінде парасаттылық пен жігерлілік, үкіметке берілгендей және ұлтшылдықтың жоқтығы көзге түсті. Мысалы: Құнанбаевтың бір ұлы Михайловск артиллерия училищесінің курсын аяқтағаннан кейін офицерлер қатарына қосылды, Түркістан округінде қызмет атқарып жүріп қайтыс болды, қызы қырғыздар интернатында оқып, оның курсын аяқтады, қазір қүйеуде. Қалған ұлдарының бәрі орысша сөйлеп, жаза алады, оларды экесінің өзі оқытады. Құнанбаевтың өзі кітаптар, газеттер мен журналдар алдырады, орыс әдебиетіне ынта қояды Бұрын-ырақта Семей уезіндегі және көршілес уездердегі қырғыздардың арасында Құнанбаевтың беделі өте зор болды, бірнеше рет «Төбеби», яғни болыстар арасындағы дауларды шешуші болып сайланды, бұл қырғыздар арасында ең жоғарғы қызмет болып саналады және сайланған судьяның адалдығына сенім көрсетіледі. Қазір Құнанбаевтың беделі бұрынғысында күшті емес, ол картайған, іске араласпайды, тыныш та жайлы өмір сүруде, яғни өз болысында да, сондай-ақ көрші болыстарда да ешқашанда партияларды басқаруға бармайды, ал партиялардың басшылары онан кенес сұрайды. Саяси жағынан алғанда, мен оны ақылды адам деп, фанатик емес деп санаймын, мұсылман билеп-төстеушілерінің каракеттеріне араласпайтын, сенуге болатын адам деп санаймын Өзімен әңгімелескен кезде Құнанбаев өз пайымдауларында мемлекеттік мүдделерді толық түсінетінін және Россияның Азиядағы иелік жерлерінің мәдениетті қызмет атқаруына дұрыс көзқарасын көрсетті, фанатик мұсылмандардың үкіметке қарсы әрекеттерін ашу ызамен айыптағы. Жалпы алғанда Құнанбаевтың өзі саяси тұргыда ешқандай қауіп тудырмайды.

Сонда. 85—96-парапттар.

Істің 88—89-парақтарындағы Семей облысынаның әскери губернаторының Дала генерал-губернаторына 1903 жылғы 23-сентябрьде жолдаған № 206 күпия хаты да нақ осы мазмұнда

Республикамызың Орталық Мемлекеттік архивінде сақталған осынау құжаттардың мәнісін түсіну үшін Көкшетаудан әр тараңқа хат жазып, полицияны дүрліктіріп жүрген Қосшығұлов кім? Көкшетау, Ақмола, Омбы, Петербург, Семей арасында дүбір туғызып, «Шыңғыс болысының қазағы Ибрагим Құнанбаевтың» атын шулатып, өзін тыңшылық жолымен тереуге душар етіп, аулында, үйінде патша ұлығының тінту жүргізуіне, Абай мен оның балаларының, болыс Рызықбайдан жауап алудың себепші болған жұмбақтат неғылған хат? Ол хат бар ма, бар болса айтарты не? Архив қоймасында сақтаулы бұл құжаттардан сол кезеңге байланысты, Абайға қатысты қандай тұжырымдар жасауға болар еді? Элбетте, мұның бәрі Абайтану ғылыминың, Абай дәүірін, Абай өмірі мен шығармашылығын түбектегіл зерттеушілердің еншісі болуға керек. Ал, біздер, архив мекемесінің қызметкерлері, архив қоймасында сексен жылдан астам жатқан осынау құжаттарды жүртшылық назарына, әсіресе зерттеуші ғалымдар игілігі үшін жарыққа шығара отырып, не бір топшылау толғамдарды айта кетуді макұл көреміз.

Архив құжаттарының мазмұнына қарағанда, өткен гасырдың 90-жылдарының аяқ кезінде, гасырымызың бас кезінде қазақ өлкесін уысында берік ұстау үшін оны басқару жөніндегі патша үкіметі жаңа тәртіpler енгізіп, бұның бір үшігі дін мекемелері мен мектептерді де қамтыған. Қызылжар, Көкшетау, Павлодар өңірінде мешіттер жабылып, молдалардың мұсылман дінінің заңы — шариат жолымен қызмет атқаруына тыйым салынған. Мұндай әрекеттер кезінде ел ішінде едәуір дүмпү туғызып, Омбы мен Петербургке дейін арыз-шағымдар көбейген.

Мәселен, 1903 жылы Көкшетау уезінен Петербургке Ішкі істер министрінің атына жолданған бір арызда былай деп жазылған: «...енді 1901 жылдан бері тыныштықтан айрылдық, пәлеге душар болдық. Мұның себебі, атамыш жылдың 19 сентябрь күні Троицкий дейтін ояз Көкшетау өңіріндегі жеті болыс елдін болыстары мен билерін жинап алып, мынандай жарлық оқыды, «сөндер, қырғыздар, бұрын мұсылман дінінің заңы — шариат бойынша өмір сүріп келген едіндер, мұның өзі әбден ескірген устав... Енді шариат заңын үағыздаушы молдалар жауапқа тартылады, бұдан былай билер бата береді, старшиңдар неке қияды» дегенді айтты. Мұны естіген қыргыз халқы күніреніп кетті...»

(Қазақ ССР ОМА. 64-кор. 1-тізім. 938-ic. 137-парақ.)

Ішкі істер министрлігінен тартып, губернатор, ояз, крестьянский начальник сияқты алуан шенді патша ұлықтары ел ішінен бас көтерген мұндай үнге өте-мөтे үрке карагаң, өкімет орындарының жаңа тәртібіне қайши әрекеттер жасап, қарсы пікір айтушыларды қуғындаپ, катаң жазалап отырған. Қалың қазақ жұртының тіршілігі мен тағдырына қатысы бар қысталан шақта ел ағасы деп санағ Семейдегі Абайға почта арқылы хат жолдаушы осындаі патша әкімдерінің қыспағына қарсы үн көтерген — Қекшетау мешіті жанындағы интернат мұғалімі Шәймерден Қосшығұлов.

Полиция Қекшетау мешіті жанындағы интернаттан, оның шәкірттерінің қолынан гектографқа басылған, арабша жазылған жүзден астам қолжазба кітапшалар тауып алған. Осыған байланысты Қекшетау мешітінің молдасы Наурызбай Таласов пен оның көмекшісі, интернат мұғалімі Шәймерден Қосшығұловты абақтыға жауып, тергеуге алған. Ибрағим Құнанбаев есімінін полиция тізіміне ілігіп, тергеуге, тінтуге душар болып жургені нак осы Қосшығұлов ісіне байланысты. Қекшетау молдасы Наурызбай Таласов, оның көмекшісі, мешіт жанындағы интернат мұғалімі Шәймерден Қосшығұлов және басқа болыс, би, молдалар патшалық Россияның отаршылдық озбыр саясатына қарсы сол кезде қазақ қауымы ортасында бедел алған азатшыл, демократияшыл үнді тұтас казак әлкесін қамтитын дербес діни үйым құрып, оны мұфтиға бағынды, ділтін панисламистік үәнә қарай жетектеуді қөздеген. Өз қимыл-әрекеттерінің пәрменділігін, ықпалын арттыру үшін олар Ибрағим Құнанбаев сынды жалпақ қазақ жұртына құрметті, беделді адамдарға да иек артқысы келеді.

Архив құжаттарына зер сала қарасақ, қазақ жұртының сол кезеңдегі саяси-әлеуметтік ахуалы жеке адамдардың қоғамдағы орны мен праволары, патша әкімдерінің құлық-әрекеті жайлы әралуан пікір түйіндеуге болады. Бай деректердің өте-мөтә күндылығы Абайдың өз заманындағы қорамдық рөлі, тек Шыңғыс Әңгімәннан емес, байтақ қазақ әлкесінің алуан түкпіріне атақ-даңқы жеткен ел ағасы есебіндегі беделі жайында күәгер дең бағалауга болады. Патша үкіметінің әкімшілік органдарының іс қағаздарына топтасқан осынау бір шоғыр құжаттардың ішінде, біздіңше, өте-мөтә екі құжаттың мазмұны алабөтен қымбат, берер мағлұматы бағалы екені даусыз. Біріншісі — Семей облысы әскери губернаторының 1903 жылғы 23 сентябрьде жазған Ибрағим Құнанбаев жайлы сипаттамасы десек, екіншісі Семей уезі бастығының сол жылғы 25 апрельде Абай ауылында қолма-қол жазған қаулысы дер едік. Соңғы құжаттың мазмұнымен қоса, біздер үшін де, болашақ үшін де өте-мөтә қасиетті ыстық бағаланатын және бір айрықша сипаты — онда атақ-даңқы, асыл мұрасы заманнан замандаға асқақтай көтерілген заңғар Абайдың, дана Абайдың «Ибр.

Құнанбаев» дег орысша жазған өз қолтаңбасының сақталғанында. Бұл қолтаңба «Орыстың ғылымы, өнері — дүниенің кілті. Барыңды салсаң да балаңа орыстың ғылымын үйрет» дег өснет айтқан Абайдың, Пушкин, Лермонтов, Крылов шығармаларын сүйіп оқып қана қоймай. ең алғаш қазақшага аударып, қазақ сахараасына таратқан Абайдың, өз кезінде орыс тілінде шығып тұрған қоپтеген газет-журналдарын жаздырып алып оқыған Абайдың өз басының орысша сауаты, орысша әрітерді әліптеу мәнері жайында бұлтартаңпас дәлел болатын тарихи, ғылыми баға жеткісіз дерлік айғақтың бірі десек артық айтқандық болмайды.

Ал жогарыда аталған әскери губернатор кеңесінің реңми мінездемесі Абайдың тіршілік қалпы, кәсібі, қызметі, ел ішіндегі алар орны, өмірге көзқарасы, семья жағдайы, балаларының тәрбиесі мен сауаты жайлы мағыналы маглұматтар береді. Архивте сақталған осы және басқа нақты құжаттарды ақынның шығармаларымен кабыстыра қараган кезде «соқтықпалы, сокпақсыз кезде өскен», «мыңмен жалғыз алысқан», шиыр-шырғаланы қат-қабат өрелі өмірінің өзекті соқталары сүлеленіп шыға келеді.

Бұл құжаттан Абайдың әр нәрсенің үшігіна жеткій жатып шешім қабылдамайтын сақ әрі сабырлы мінезі, қыын-қыстау, тар жерде де сырбаз мінез танытып, онды, ұтымды жол таба білетін, серге... е тапқыр ақылы, калың қауым, коршаган орга, лауазымды шен-шакиеніді адамдар арасында да, ағайын-туыс айналасы мен балағарының алдында да риясыз беделді, айбынды қияпаты көрініс береді. Абайдың өз кіндігінен туған бел балалары Тұрагұл мен Магауия сөздері мен әрекеттері де, «әке көрген оқ жонар» демекші, онтайлы, көнілге қонымды: сасқалак, үшқалақ емес, үрейшіл, ынжық емес, ел қадірлекен әкеге лайық тәлім-тәрбие алған абзал азамат нышаның аңдатады.

Архив құжаттарына қараганда, Қекшетаудан белгісіз адамнаң Абай атына екі хат келгені байқалады. Бірінші — әлгі 25 апрель күні ояз тінту жүргізіп, Рысықбай болыстың калтасынан тауып алған хат. Бұл кезде полиция тұтқындаған Қосшығұловтан табылған квитанция бойынша дерегі мәлім болған 7 марта Қекшетаудан жіберілген екінші хат Абайдың қолына әлі жетпеген, Арқат почтателеграф кеңесінде «тұтылып» жатқан. Бұл хатты кейіннен Семей оязының өзі әдейі ілесе келіп, көзбе-көз қарап тұрғанда табыс етіліп, Абай оны оқып шыққан соң конвертімен қоса оязға қолма-кол берген. Ал бірінші хаттың конверті, Абайдың айтуынша «сақталмаған», жоғалған. Архив құжаттарының ішінен бірінші хаттың арабша жазылған тұпнұскасы да, тілмаш аударған орысша нұсқасы да әлі күнге таптырмай жүр. Ал екінші — Абай Семей оязының көзінше табыс етілген хаттың орысша аударылған нұсқасы қолда. Оның қазақшага тәржімалагандағы мазмұны мына төмендегідей:

Жоғары мәртебелі, аса құрметті, жұрт ардақтайтын Ибрагим мырза.

Сізге Ақмола облысының барша 5 уезінің қадірмен адамдарының атынан өкілдік алып жазып отырымын.

Мұндағы қазақ халқының мұқтаждық хал-жағдаяты 15 майдан әрмен қарай маглұм болмақшы, өйткені жиналған малды сатуға тура келеді.

Халық қамқоршысы ретінде Сізден еш хабар-ошар ала алмадық, ал Сізден әлдеқайда шалғайды жатқандар хабар беріп тұр. Жетису облысында болатын кенесті құтуліміз, әмбес тері-терсек сатылатын Семей жәрмеңкесінің өтетін мерзімін күтіп жүрген жайымыз бар: мерзімі әлі бұрынғыдай, жәрмеңкеден қазаққа келер пайда да шамалы, бұл жағын жүрттый бәрінен де өзіңіз жаксы білсениз керек-ті.

Баяғы дәурен өтті де, өлегін заман жетті де.

Барлық жай-жапсарды айтып, ақылдасуға болар еді, амал не, қазақтың мұддесін шағып ойласуға кедергі жасап тұр ғой.

Хатты мына адреске: Қекшетау қаласы, қазақ мектебі, Абдулла Зиядуга тисін деп әденкі жолмен жіберсеніз аламыз. Хат жазушы мына мен пақыр әлі де көп нәрсе жазар едім, әзірше үндеместен осымен тәмам етейін.

1903 жылғы 6 март.

Бұл хаттан, сондай-ақ жоғарыда келтірілген құжаттардан туатын қортынды — Абай тұған өлкे төскейде болып жатқан өз заманындағы оқиғалардан әсте шет қала алмаған, қайта байтақ қазақ елінің алуан түкпірінде әрқылы топтың өкілдері оны ет қамын ойлайтын, қалың елге мұратты жол нұсқайтын сұңғыла ақылшы, ақ ниет қамқоршы есебінде қараған.

Еліміздің орталық архивтерінен соңғы кезеңде табылып жүрген Абайдың Сенатқа хаты («Қазақ әдебиеті», 1981 жылғы 24 сәуірдегі санын қараңыз), 1876—1878 жылдардағы орыс-түрік согысы кезінде жазған ашық хаты («Қазақ әдебиеті» 1963 жылғы 16 тамыз) тәрізді құжаттарды билай қойғанда, республикамыздын Орталық мемлекеттік архивінде әр түрлі істердің құрамында жүрген, жоғарыда келтірілген нақты деректерге қарағанда Абайға байланысты архив деректері қыруар да, ақын өмірін зерттеушілер үшін қызығылкты да мағыналы екенін көрсетеді. Сондықтан Абайға тікелей қатысты архив құжаттарының басы да, соңы да осы екен деп қаруға болмайды.

Абай шығармашылығын зерттеу, талдау, халыққа таңыту, тарату жөнінде қыруар іс тындырылғанын, Абай өмірбаянының ғылыми желісін түзу жөнінде кезінде Мұхтар Әуезов баға жеткісіз зор

енбек атқарғанын мойындай тұрсақ та, Абай өмірін ғылымн тұрғыдан нақты құжаттар негізінде түбекейлі зерттеу, шын мәніндегі ғылыми өмірбаянын тиянақтау ісі әлі күн тәртібінде тұрган борыш деп ұфуымыз ләзім.

Ниже публикуются отдельные архивные документы на русском языке о произведении представителями царской администрации обыске юрт Абая Кунанбаева в 1903 году.

Копия

ПРОТОКОЛ

1903 года апреля 11 дня И. Д. Семипалатинского Полицмейстера, вследствие предписания Г. Военного Губернатора Семипалатинской области от 10 апреля с. г. за № 97, в местной почтово-телефонной конторе наводим справку о заказном письме, отправленном из Акмолинской области на имя Кунанбаева 7 марта с. г., при чем оказалось: за № 802 из Кокчетава получено 14 марта заказное письмо на имя Кунанбаева Ибрагима и дослано 18 марта в Аркат по ближайшему (пункту — неразб.) выдачи. Других писем на имя адресата с такой фамилией не обнаружено. Постановлено: записать о сем в настоящем протоколе.

Подпись И. Д. Полицмейстера *Бухартовоский.*

Верно и сверено

Ст. чиновник особых поручений (подпись неразборчива)
№ 159

*Секретно
М. В. Д.*

*Семипалатинского
Уездного Начальника
апреля 27 дня 1903 г.*

№ 48

г. Семипалатинск

*Господину Военному Губернатору
Семипалатинской области*

РАПОРТ

В следствие предложения от 18 апреля 1903 года за № 111, имею честь донести Вашему Превосходительству, что по восстановлению переправы через Иртыш 23 апреля я тотчас отправился в Чингизскую волость. В аул Кунанбаева, где прибыл 25-го апреля в 12 часу дня, произвел тщательный обыск как в зимовке киргиза той же

волости Ибрагима Кунанбаева, так и трех юртах, принадлежащих ему и его сыновьям: Магабию и Турагулу Ибрагимовым, расположенных вблизи зимового стойбища. При обыске арестовал всю корреспонденцию, найденную в многочисленных сундуках и разных помещениях, принадлежащих Кунанбаеву и Ибрагимовым. Рукописи эти и корреспонденцию, опечатанную в особом, при сем прилагаемом пакете, за печатями: Семипалатинского Уездного Управления и Чингизского Волостного Управителя, приглашенного мною для присутствия при обыске в качестве понятого, вместе с секретным делом и моими по сему делу постановлениями — честь имею при сем представить на благоусмотрение Вашего Превосходительства.

В числе корреспонденции, находящейся в опечатанном пакете есть одно письмо из Кокчетава, адресованное неизвестным лицом Ибрагиму Кунанбаеву, с просьбою побудить киргиз Семипалатинского уезда присоединиться к ходатайству таковых же Акмолинской области перед Правительством, об учреждении особого для киргиз магометанского духовного собрания. Письмо это, по объяснению Кунанбаева, получено им заказным от неизвестного лица, с Аркадского почтового отделения, 2 месяца тому назад, за тем два дня тому назад, т. е. 23 апреля, Кунанбаев письмо это передал своему сыну Турагулу, который в свою очередь передал таковое Чингизскому волостному управителю «на цыгарки». На вопрос мой, обращенный тут же находившемуся Управителю Рызыкаю Худайбердину о том, получил ли он письмо от Турагула и если получил, то где оно теперь и пусть мне подаст таковое немедля, последний, повидимому растерявшись, притворился непонимающим вопроса и стал меня переспрашивать через переводчика словами: чего? какое письмо? зачем? и прекращая эту игру в непонимание, я произвел обыск у управителя и нашел в кармане нижнего, бывшего на нем, бешмета требуемое письмо. Нахождение этого письма у Худайбердина я объясню тем, что сын Кунанбаева — Турагул, не предвидя того, что отец его, поставленный мною в безвыходное положение, принужден будет сознаться в получении письма из Кокчетава, в начале самого обыска, пользуясь моментом, когда внимание мое было отвлечено на другой предмет, тайно передал таковое Управителю для прятания, в той надежде, что у должностного лица, приглашенного притом в качестве понятого, — я обыска делать не буду. В последствии и управитель подтвердил историю передачи ему 2 дня тому назад письма Турагула «на цыгарки», — но объяснение это, по моему мнению, не заслуживает никакого доверия.

В заключение докладываю Вашему Превосходительству, что письмо от 7 марта 1903 г. адресованное из Кокчетава на имя Ибрагима Кунанбаева.

Конфиденциально

M. B. D.
Семипалатинского
Уездного Начальника
августа 25 дня 1903 г.
№ 48

г. Семипалатинск
Господину Военному Губернатору
Семипалатинской области

РАПОРТ

На предложение от 22 августа 1903 г. за № 200, имею честь донести Вашему Превосходительству, что киргиз Чингизской волости Ибрагим Кунанбаев имеет от роду 60 лет, женат на 3 женах, от которых имеет около 20 человек детей, обладает состоянием 1000 лошадей и 2000 баранов, человек он весьма развитый и умный, служил 2 трехлетия бием и три трехлетия управителем Чингизской волости, затем одно 3-летие прослужил Управителем Нукурской волости по назначению от правительства. Служба Кунанбаева отличалась разумною исполнительностью и энергией, преданностью правительству и отсутствием фанатизма. Так, например, один из сыновей Кунанбаева по окончании курса Михайловского Артиллерийского училища, произведен был в офицеры, и будучи на службе в Туркестанской округе, умер, дочь обучает в Киргизском интернате, окончила курсы, ныне замужем*, сам Кунанбаев выписывает книги, газеты и журналы и интересуется русскою литературою. На прежнее время Кунанбаев пользовался громадным влиянием среди киргизов, как Семипалатинского, так и соседних уездов, неоднократно был выбирал от уездов «Тюбе-бием», т. е. примирителем в спорах между уездных, что считается между киргизами высшим почетом и доверием, к честности избираемого судьи. В настоящее время влияние Кунанбаева давно не то, что было прежде, он постарел, отяжелел и в дела не вмешивается, живет тихо и спокойно, и крайне осторожен в делах, к нему лично не относящихся, то есть никогда не принимает на себя руководитель-

* Все остальные сыновья говорят по-русски, учат их сам отец.

ство партиями, как в своей, так и в других соседних волостях, хотя главари партий и обращаются к нему за советами. В политическом отношении я его, как человека умного и не фанатика, считаю благонадежным и не способным вмешиваться в какие-либо интриги мусульманских заправил. В суждениях своих во время беседы Кунанбаев обнаруживает полное понимание государственных интересов и правильные взгляды на цивилизаторскую миссию России в Азиатских владениях и с негодованием осуждает попытки мусульман-фанатиков противодействовать правительству в его стремлениях. Вообще личность Кунанбаева не внушает никаких опасений в политическом смысле.

Уездный управитель *Навроцкий*.
Подпись Генерал-майор *Галкин*.

Секретно
Г. Военному Губернатору
Акмолинской области

Вследствие телеграммы Вашего Превосходительства от 9 апреля с. г., прилагая при сем копию с протокола Семипалатинского Полицмейстера от 10 апреля с. г., подлинное постановление (протокол) Семипалатинского Уездного Начальника от 25 апреля сего года о производстве обыска у киргиза Чингизской волости Ибрагима Кунанбаева и, в особом опечатанном пакете, арестованную при обыске корреспонденцию Кунанбаева, имею честь сообщить, что заказное письмо, адресованное на имя Ибрагима Кунанбаева, сданное на почту в г. Кокчетав под расписку от 7 марта, до настоящего времени находится на Аркатской почтово-телеграфной станции, куда оно было дослано из г. Семипалатинска.

На телеграмму Семипалатинского Уездного Начальника о том, выдано ли это письмо адресату, и если не выдано, то чтобы его задержать, Начальник названной почтово-телеграфной конторы ответил: «Обратитесь Начальнику округа, до получения распоря-

жения «адержу» На телеграмму мою Начальнику почтово-телефонного округа, коей я просил сделать распоряжение о выдаче Уездному Начальнику упомянутого письма, последней депешей от 25 янв. я с г сообщил. «Начальник Главного Управления телеграммой № 868 сообщил, что просьба Вашего Превосходительства удовлетворена быть не может, так как выемка корреспонденции производится по правилам 369, 1 и 7 пункта 1035 Уст. Угл. Судопр.»

Сообщая об изложении Вашему Превосходительству, имею честь присовокупить, что за отсутствием у меня данных к возбуждению следствия о выемке упомянутого письма, такого я не возбуждаю.

Что же касается обыска у Черманова и Кенчинова, то об этом сделано распоряжение, но сведений и исполнительных донесений от подлежащих Уездных Начальников еще не поступало.

И. д. Губернатора

Вице-Губернатор (подпись неразборчива)

Ст. чиновник особых поручений (подпись неразборчива)

Перевод с Татарского

Бог Всемогущ!

Высокостепеннейшему, высокоуважаемому, всеми чтимому Ибрагиму Мурзе!

Пишу к вам как уполномоченный доверием от всех почетных людей всех 5 уездов Акмолинской области.

Положение дела о нуждах здешнего киргизского народа выяснится с 15 мая, так как собранный скот предположено продать.

От вас — народного руководителя — никакого сведения не получили, между тем как гораздо отдаленное вас прибывающие посылают нам извещение. Ожидаем, какое состоится совещание в Семиреченской области, так же ожидаем сведения о времени Семипалатинской ярмарки, когда распродаются кожи, время, впрочем, не прежнее, ярмарки для киргизов не приносят пользы, впрочем, вы сами знаете лучше всех.

(Изречение в духе Ангела Рахметуллы) —

Былым жизнь прошла,
Время смерти наступает!

Возможно бы обсуждать всякое дело, но к обсуждению вопросов по нуждам киргизов поставляют препятствие.

Письмо посыпайте простым. Адресуем так: В город Кокчетав, в Киргизскую школу, вручить Абдулле Зиядун, там мы и получим.

Пишуший человек убогий, писал бы больше, но пока остаюсь в молчании.

Марта 6 дня 1903 года.

Переводил чиновник (Роспись неразборчива)

Переведено с письма, приложенного при отношении Семипалатинского Губернатора от 3 июня 1903 года за № 151.

Чиновник (Роспись неразборчива)

ЦГА РК. Фонд 369. Опись № 1. Дело № 938. Связка № 145

АБАЙ (ИБРАГИМ) КУНАНБАЕВ (Некролог)

23 июня 1904 года в Чингизской волости (в горах Чингис) Семипалатинского уезда скончался популярный в родной степи киргизский поэт Абай Кунанбаев. Книжное имя его Ибрагим (Авраам), но Киргизская степь, следуя матери поэта, укрепила за ним нежное, ласкательное имя Абай, которое и мы сохраним за ним.

Абай по отцу происходил из поколения известных вожаков и биев рода Тобыкты. Прадед поэта тобыктинский бий и батыр Ыргызбай, названный по названию р. Иргиз Тургайской области, где он родился в 50-х годах XVIII века, в числе немногих вожаков его привел род Тобыкты из Туркестана в Чингисские горы, представляющие превосходные пастища. Дед Абая Ускембай стяжал в родной степи славу справедливого бия, к нему обращались киргизы отдаленных родов, предлагая разрешать их споры. Отец Абая Кунанбай имел огромное влияние и на киргиз чужих родов, что подтвердилось избранием Кунанбая в старшие султаны Каркаралинского округа, когда должность их была монополизирована родовитыми султанами. Кунанбай под конец жизни первым съездил в Мекку и, вернувшись оттуда, удалился от мирских дел, что еще больше сделало популярным имя Кунанбая.

Мать Абая Ольжан происходила из поколения знаменитого в роде Бошан бия Бертыса, подобно Ыргызбаю, приведшего киргиз рода Каракесек в Каркаралинский уезд: в горы Кую, Эдрей, Мыржак. Популярнейшие в Киргизской степи братья — юмористы Контай и Тонтай приходились Ольжан, матери Абая, родными дядями.

Богатый Контай болел долго, муллы и хожи* собирались к нему, осведомляясь о его здоровье, и Контай, умирая, им сказал: «джазла-джазла, хожа мулладарданда уят болды, — энды ольмесе бол-

* Хожами называют себя выходцы из Средней Азии; они производят свой род от зятя пророка Мухаммеда-Али IV Халифа после него. Хожи — белая кость: «ак-сок». Хожи были первыми распространителями ислама в Киргизской степи. За хожаин до сих пор сохранилось право на обрезание мальчиков.

мас» («бессовестно, каждый раз выздоравливая, обманывать надежды бож-мулл, нужно умереть»).

Абай скончался на 60 году своей жизни. Он родился в год змеи (джыла джылы) в 1845 г. и умер в год зайца (кояна джылы) в 1904 г.

С 10 до 12 лет Абай учился киргизской грамоте в степи. Он в 12 лет поступил в медресе семипалатинского муллы Ахмед-Риза; Абай, находясь у него, посещал русскую приходскую школу в течение 3-х месяцев, когда ему было 14 лет. Этим четырехлетним обучением в медресе и трехмесячным обучением в русской школе закончилось школьное образование Абая. Он, вернувшись в степь, несмотря на свои 15 лет, сделался одним из помощников своего отца, игравшего роль влиятельного вожака киргизских родов, ведших борьбу за политическое первенство с султанскими родами, которым устав 1822 г. о сибирских киргизах предоставил монополию правителей Киргизской степи. Несмотря на свои юношеские годы, Абай занял выдающее место среди деятелей того времени: ему степь пророчила судьбу знаменитого бия, не понимая, что время биев прошло безвозвратно. К 20 годам своей жизни Абай стяжал славу первого оратора (чечень), первого знатока народной жизни, ее юридических обычаев, знал на память многочисленные решения разнообразных дел знаменитыми биями Киргизской степи и, благодаря своим стараниям знать и необычайной своей памяти, представлял ходячий сборник народных преданий, пословиц, сказок и афоризмов, созданных мудрецами Киргизской степи. Нет сомнения в том, что Абай в старое время оправдал бы пророчество родной степи: сделался бы бием, право судить которого создавалось не формальным избранием, а признанием его таланта, как устанавливается слава писателя и артиста. Новое время, характерное успехами и упрочнением в степи ислама, обратило внимание Абая на знания, заключающиеся в книгах на арабском, персидском и тюркском языках. Благодаря досугу и способностям, он самоучкою достиг того, что выучился арабскому и персидскому языкам, на которых свободно читал, и приобрел имя знатока священных книг. Муллы — ханжи, про которых степь сложила поговорку: «ангхау эльге, арамза мулла» (наивному народу и стяжатель священник), боялись встречи и разговора с Абаем, который разоблачал их духовную нищету. Здесь следует отметить отношение Абая к обрядностям ислама. Он, бичуя в своих стихах ханжество и лицемерие мулл, не соблюдал мусульманских постов и не исполнял пятикратных молитв в сутки. Этим поступком Абай шел против обрядового мнения настоящей Киргизской степи, поголовно соблюдающей посты, особенно 30-дневный рамазан, и исполняющей пятикратную в сутки молитву. Принимая во внимание силу обрядового мнения среды и традицию

благочестивой семьи Кунанбая, отца поэта, нельзя не видеть в указанном отношении Абая к обрядам ислама силу его характера. К 30 годам своей жизни Абай приобрел громкую известность влиятельного киргиза, табун которого облезжали конокрады, с которым богатые киргизы других родов искали родства и дружбы и вражды с которым избегали соседи. Абай во всеоружии своего таланта и знаний ушел в борьбу киргизских партий и играл в ней первую скрипку. Абай был самородком, вынесенный судьбою в безвременье его родины, не в чем, как в борьбе партий, было проявить ему свои силы.

С 14 лет Абай сочинял сатирические стихотворения, они заучивались молодожью, но автор не придавал им никакого значения. Вероятно, он стыдился унизить себя званием «ахына» (певца), которого степная аристократия презирает. Киргизские султаны гордились тем, что из них не вышло ни одного «баксы» (колдуна), ни одного «ахына». Впоследствии вступив на путь писательства, Абай клеймил киргизских «ахынов» за то, что они искусство превратили в средство выпрашивать у богатых деньги, и выделял себя от ремесленников «ахынов»: «Ахындары акылсыз надан келип: куржерды олeng кынты джоктан карман; Кобызын домбра алыш» топда зар-лап; Махтау олeng айттыпты маркымке арнан. Ар элден олengменен кайртлеп; Кетырген суз кадрын джурты шарлап. Мал ушын тлын бәзеп джакып джалдан; Мал сурап браеды алдан браеды арбан; Джат әледе кайршлык клынджурын; Оз элын банден махтан худай каргап. Кайда бай махтапшахха баркан тангдан; Джисада бай болматы канша малды ап...» (Вольный перевод прозою: «невежественные глупые певцы сочиняли песню из пустяков, — с балалайкою в руках, орали на сборищах, хваля встречного, побираясь в чужих родах, как нищий; золотое слово песни превратили в медаль; за чечевичную похлебку продали свою душу; одного обманывали, другого гипнотизировали; проклятые Богом, нищенствующие в чужом роде, хвалились богатством своего рода, искали хвастунов богатых; сколько ни собирали грошей, продавая слово, из них не составилось богатства»). Таковы характеристика, данная Абаевым киргизским «ахынам»-импровизаторам.

Абай, быть может, умер бы, не проявив своего поэтического дарования, если бы в 80-х годах он не пережил переворот в своих взглядах на деятельность певца. В это время Абай познакомился с политическими ссылочными г. Гросом, собиравшим в степи материалы для брошюры «Юридические обычаи киргиз», изданий под редакцией г. Маковецкого, и Михаэлисом, оказавшим огромное влияние на просвещение и образование Абая. Оба, как г. Грос, так и г. Михаэлис, гостили у Абая в степи, знакомили его с русской литературой. Благодаря им Абай познакомился с Пушкиным, Лер-

монтовым, Некрасовым, Толстым, Тургеневым, Салтыковым, Достоевским, Белинским, Добролюбовым, Писаревым. Абай до последней минуты своей жизни с трогательной благодарностью вспоминал г. Михаэлиса, приписывая ему все свое образование, и говорил: «дунъяга кузымды ашканга олькен сябябкер болган кеп — Михаэлис» (открыл мои глаза г. Михаэлис). Впоследствии Абай прочел «Опыты» Сенсера, «Позитивную философию» Льюиса, «Умственное развитие Европы» Дрепнера, статьи из старых книг «Современника» Чернышевского, знал о его судьбе. Особенно полюбил Абай сочинения Лермонтова, из которых любил делать переводы; между прочим Абай перевел превосходными киргизскими стихами «Думу», «Кинжал», «Парус», «Молитву» и др. Абай перевел много басен Крылова, находя, что для киргиза наиболее понятны басни и полезные нравоучения.

Абаем переведен на казахский язык «Евгений Онегин»; особенной в степи популярностью пользуется «письмо Татьяны», для которого тот же переводчик сочинил мотив. В 1899 году к Коканской волости киргизский певец Адылхан предложил нам послушать «письмо Татьяны» под аккомпанемент его скрипки. На наше удивление, откуда он знает «письмо Татьяны», Адылхан, не без гордости указав на себя, пояснил, что у русских был такой же, как он, певец — «ахын» Пушкин, который воспел, как Татьяна «слу» (красавица) полюбила джигита Онегина, которому и написала письмо. В тот же вечер Адылхан, знающий много оригинальных стихов Абая, спел нам несколько его переводов из Лермонтова, пояснив при этом, что Лермонтов был недоволен жизнью, а Пушкин относился к ней, как мудрец. Впоследствии автору этих строк пришлось убедиться в том, что в Киргизской степи в разных уездах «ахыны» зили и распевали на балалайке (домбре) переводы Абая из Пушкина и Лермонтова. Абай был поклонником Толстого Л. Н. и Салтыкова. Учащимся в русских школах киргизским детям посвятил особое стихотворение, в котором, бичуя злой сатирой стремление киргизских детей быть взяточником-писарем, подпольным адвокатом, полицейским чиновником, предлагает им почитать Л. Н. Толстого. Щедрица и стремиться быть такими, какими были они. Абай пожалел о том, что ему самому не удалось учиться в молодости, что выразил следующим прелестным четырехстишием:

«Джасымда глын бардең эскермәдым; файдасын куретурып тексермәдым; Эржеткенсонг туспеды уысыма; Қолымды мезғылнен кеш сермәдым» (вольный перевод прозой: «в молности не обратил внимания на знание, не знал об его существовании, не разобрался в пользе знания; в зрелом возрасте не мог поймать его; стал искать, ищущий время»).

Желая наверстать упущенное, о чем так жалел Абай, он стал

учить своих детей в русских школах, при этом хлопотал об их образовании, не имея в виду никаких утилитарных видов, как это преследовали другие киргизы, отдавая детей в русскую школу. Этот свой взгляд на образование сыновей Абай выразил в следующих стихах:

«Ладамң брекзыгы баға деген;
Баланы оқытуды жеккормедым;
Баламды медресеге блдең бердім;
Кызмет кылсын, чин алсындең бермедым»

Вольный перевод прозой:

«Одна из радостей человека — дети, старался я учить их: посыпал детям в школу не для того, чтобы они служили и получали чины, а чтобы учились и знали».

После окончания городского училища второго сына Габдрахмана Абай отдал его в тюменское реальное училище, что стоило ему несколько сот рублей ежегодного расхода. Абай был первый киргиз, решившийся так много жертвовать на обучение детей. Габдрахман, окончив реальное училище, поехал поступить в Петербургский технологический институт. Здесь по совету одного знакомого (г. Лосевского) поступил в Михайловское артиллерийское училище. К несчастью, подававший надежды быть полезным деятелем для родины, способный Габрахман умер от костоеда в 1895 году, готовясь поступить в артиллерийскую академию.

Знакомство с русской литературой оказало такое влияние на Абая, что он нашел в себе киргизского поэта и, удалившись от киргизских общественных дел, отдал свой досуг чтению и сочинению стихов, которых, к сожалению, не собирал. Каждое стихотворение, сказанное или написанное Абаем по слуху, на первом попавшемся лоскутке бумаги, разбиралось молодожью и заучивалось. Стихи Абая, особенно сатирические, встречаются во всех концах Киргизской степи. В сознании своего таланта Абай свысока относился к своим сородичам, по адресу которых писал:

«Джан-курынбес күзыме,
Аргын, Найман джилса,
Тангркакан сузме,
Кайран сузым хурболды,
Тобыктын эзне».

Вольный перевод прозой:

«Ни души я не вижу (все ничтожны), дивится моему слову сход Аргына и Наймана, и это слово я вынужден петь тобыктинским тяжкодумам».

Как было указано раньше, Абай за последнее время не принимал участия в общественных делах; хотя это не мешало его врагам

трепать его имя. Абай свой добровольный уход на задний план выразил в следующих строках:

«Озымде басха шауп, тоске орледым; казакха карасузге десбер-медым; энбещынды блерлык иш адам джок; тубынде тыныш джур-кенды терс курмедым».

Вольный перевод прозой: «нанося удары по голове врачу, поднимался выше, в словесном турнире не давал ни одному казаку (киргизу) приза; в конце концов, не найдя тех, кто бы оценил заслуги, пришел к заключению жить вдали от борьбы».

В 1904 г. 14 мая умер любимый сын Абая, Магауя, который в свое время по слабости здоровья был взят любящим отцом из городского училища. Эта потеря подействовала на Абая удручающе: он перестал говорить, избегал людского общества и через 40 дней после смерти Магауя сам последовал за ним. Оправдались глубоко прочувствованные строчки, написанные им еще в 1893 году:

«Джурекемды кумкылды.
Откенадам олкен джан;
Акыл ыздеп ызерлеп;
Барып сынап, сандалкан,
Брын табпай солардынг,
Энды ышимя ой салган,
Тулабойды улатты,
Бари алдагыш сум джалган,
Басынга тиды байкадынг,
Баринен басты шайхадынг,
Тагы барма айтарынг,
Нангыш болбсан гэнды нан».

Вольный перевод прозой: «обливается кровью сердце, как вспомнишь покойников; трудился, искал мудрости, думая найти в ней счастья, однако, не нашел ни мудрости, ни счастья, место которых застутили печальные думы. Обманщица судьба обманула не одного меня. Принял ее удары, оценил их. Неужели ты сохранишь еще веру в счастье?!»

Оригинальные сочинения Абая и его переводы из Пушкина (отрывок из «Евгения Онегина»), Лермонтова и Крылова собраны его сыном Туаркулом и в непродолжительном времени будут изданы Семипалатинским Подотделом Им. Р. Географ. Общества под редакцией А. Н. Букейханова.

Абай, как это покажут его стихи, представлял недюжинную поэтическую силу и составляет гордость киргизского народа. Еще не было киргизского поэта, так возвысившего духовное творчество народа, как Абай. Чудные его стихи, посвященные четырем време-

нам года (весна, лето, осень и зима) сделали бы честь знаменитым поэтам Европы.

Биографические данные для этого некролога доставил племянник Абая Какытай Скакович Кунанбаев.

А. Букейханов

АБАЙ КУНАНБАЕВ (1845—1904)

(Биография)¹

Происходивший из рода Тобыкты поэт Абай (Ибрагим) Кунанбаев родился в горах Чингиз (Семипалат. уезда). В нем ярко олицетворяется переломная пора в духовной жизни киргизского народа. Он впитал в себя аромат киргизских степей. Певец привольного кочевья, он был ходячий сборник устной народной словесности; но он видел, что разлагаются устои народного быта, и образно выразил щемящую тоску в словах: «ахыны» (народные певцы) золотое слово песни превратили в медь». Он ясно отдавал себе отчет в судьбе народа, потому что рано был захвачен русским влиянием. Первый же киргизов испытал на себе силу русской школы, а знакомство с политическими ссыльными в 80-х годах расширило его умственный горизонт, — он горячо полюбил русскую литературу². Он перевел «Евгения Онегина» Пушкина, и письмо Татьяны, переведенное на музыку, давно уже раздается в степях. Обличительный дух был ближе ему: он переводил басни Крылова, а в одном из своих стихотворений, ополчаясь против должностных переводчиков-киргизов, бессовестно обирающих народ, он говорит: «Видимо, они никогда не слыхали ни о Л. Н. Толстом, ни о Салтыкове». Еще в молодых годах Абай Кунанбаев, отличавшийся необыкновенным умом и красотой, становится в главе своих сородичей, тобыктиев. Никто лучше не знал старинных судебных обычаем, никто не умел, как он, решать легко трудные вопросы, часто возникающие между киргизами. Сородичи избрали его волостным управителем; но когда он в борьбе с невежеством народа начал беспощадно наказывать пороки, — против него образовалась партия. Разочаровавшись в народе, он добровольно отказался от должности.

¹ Источник для биографии Кунанбаева — статья А. Букейханова в Записках Семипалатинского подотдела западно-сибирского отдела и Русского Географического общества. Вып. III. Семипалатинск, 1907. С. 1—8 (с подголовком).

² Герасимов Б., Михаэлис Е. П. Записки Семипалатинского подотдела... Вып. VIII. С. 1—2.

В одном стихотворении он так говорит: «Несчастной судьбой мне предопределено быть мучеником невежественного народа. Дома я изнываю в одиночестве. Теперь я знаю, как подчиняются судьбе! Я удостоен звания «человек», а мой народ хочет стереть это достоинство. Ложь и сплетня — вот девиз моего народа. Я разочарован. Не ходи на их сборища, сиди дома, пока они не обращаются к тебе. О, Боже! Могу ли я сносить это и одиноко сидеть дома»³.

В своих стихотворениях он изображает отрицательные стороны жизни киргизского народа, задевает самолюбие соплеменников, чтобы таким образом искоренить в них дурные привычки.

Стихотворения Кунанбаева путем устной передачи или переписывания распространяются среди киргизов, живших за пределами его волости. Только не производят они никакого впечатления на его сородичей тобыктинцев. Абай горько жалуется: «О, Великий Боже, молю Тебя, укажи мне прямой путь! Когда враги меня хватают за горло, я не вижу ни единой существующей души. О, бедные мои слова, которыми восхищаются Аргын, Найман и Средняя Орда! Вы не имеете никакой цены в глазах невежественной толпы Тобыктинцев...»!

В последние годы Кунанбаев охотно входил в общение с молодежью. Собрав вокруг себя слушателей, он вел с ними беседы на темы: как жить, какие были на свете великие ученые, чему учили и т. д. Обо всем говорил он с жаром и увлечением.

Слово его не остались без влияния на молодое поколение. Он называл время, проведенное с молодежью в беседах, лучшими моментами своей жизни. Как же распространялись в степи стихотворения Кунанбаева?

В степях среди киргизов были профессиональные певцы-поэты. Они га́зжата́н по аулам и под аккомпанемент домбры пели панегирики в честь местных богачей. Богачи щедро дарили их. Тех, кто скучился на подарки, певцы остроумно высмеивали и долго на скрупца сыпались насмешки. Большею частью поэты были неграмотны, поэтому их стихи забывались, если только кто-нибудь не записывал их или не запоминал их. Пели экспромтом, вдохновляясь только домбрай. Хотя киргизы охотно слушали стихи, втайне однако презирали поэтов, называя их нищими; и вообще были о них невысокого мнения. Тем не менее, когда в ауле появлялся певец, вест... б этом быстро распространялась в окрестных аулах. Вечером киргизы вереницами шли к тому аулу, где гостил певец. Хозяин

³ Об этом вспоминал поэт в предсмертном стихотворении. «Пожалейте меня!», обращаясь к молодежи, он как бы предчувствует упреки, которые будут сыпаться на него

дома, как бы он ни был беден, закалывал ради певца барана: он гордился, что у него остановился певец. Юрта наполнялась слушателями. Хозяин вежливо намекал, что собравшиеся гости просят сыграть что-нибудь. Певец берет домбру, молча и долго настраивает ее, потом начинает петь.

Сначала он поет любовные песни, потом «кысса» или произведения какого-нибудь поэта. (Раньше киргизы увлекались «кыссой», особенно из истории завоевания арабов). После отъезда «ахына» песни распевались памятливой молодежью.

Так распространяли певцы и произведения Абая.

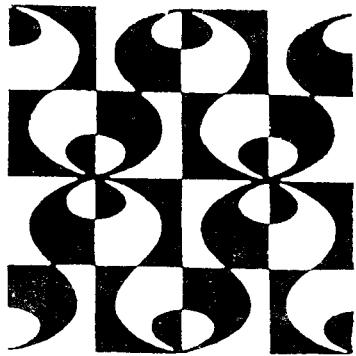
Стихи Абая особенно привлекали слушателей. По содержанию они взяты из жизни народа и художественны по форме. Когда певец начинает петь насмешливые стихи Абая, слушатели ожидают: они находят у себя или у другого те или другие недостатки, остроумно подмеченные Абаем. Постепенно веселый смех умолкает: слушатели задумываются. Наоборот, настроение слушателей поднимается, когда певец приступает к таким произведениям Абая, как например: «Охота с орлом на лисицу», «Красота женщины», стихи, посвященные природе, любви, и т. д. В стихах Абая нет лишних слов, как у других киргизских поэтов, которые в погоне за рифмой загромождают тему стихотворения вставочными эпизодами и мотивами. (Такие стихи Абай называет стихами в заплатках). У Абая слова на своем месте: каждое слово имеет свой глубокий смысл. Киргизы прекрасно понимают достоинства его произведений, поэтому слушают с интересом, хотя Абай беспощадно высмеивает и порицает их, иногда даже проклинает за беспечный образ жизни. Многие стихи Абая затерялись. Он имел обыкновение писать на первом попавшемся клочке бумаги, когда осеняло его вдохновение, и отдавал написанное тому, кто попросит, или кому-нибудь певцу.

После его смерти из собранных листов составилась небольшая книжка стихотворений. Возможно, однако, что многие листы пропали.

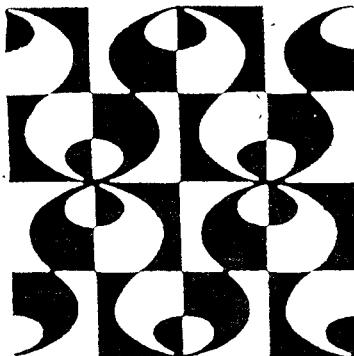
Н. РАМАЗАНОВ¹,
Абайдың қорық-мұражайы
қорынан даярланған.

---

¹ Нұқ Рамазанов — Кереку уезінің қазағы, Абай өмірбаянын алғаш рег орыс тілінде жазып, 1914 жылы «Әлшархиат» жинағында жариялаған Петроград қаласының студенті

Қ О С Ы М Ш А Л А Р

ТӨБЕБИ

(үш бөлімді, алуан көріністі тарихи-публицистік һәм мифтік драма)

Қатысушылар:

А б а й.

Т ө б е б и - т а р и х .

Ш ә к ә р і м .

А қ п е р і ш т е - А й д а н а .

О я з . Ж а п д а р а л .

Ж а л т а к - Ж а п п а с .

Ж ұ м а н - Ж у а н т а я қ .

Б ў қ а р а т о б ы р . Б а л а л а р .

БІРІНШІ БӨЛІМ

БІРІНШІ КӨРІНІС

Сахна ашилмас бұрын қазақтың кең тараған музыка сарыны естіліп тұрады. Мәселен, «Қараңғы тұнде тау қалғып, үйқыга кетер белбірап, тынышыгарсың сен-дағы сабыр етсең, азырақ» деген ән дүезі, осынау өлең жолдары алыстан еміс-еміс, талып естілгендей болады. Қараңғы тұнек сахна төріне биқтен, алыстан үйіріле жарық түскенде төрде киіз үй ішінде, ығына желең шапан жамылған Абай отырады. Алдында аласа үстел, қағаз-қалам. Әлдене ойланғанда күйде отырып, сойлейді. Қәдімгі қалың жұртқа таныс кейпі, егде шағы. Басында тақия.

А б а й (асықпай, сабырлы сөзбен, бірақ үні көтеріңкі). Адам деген ғажайып құдіретті жаратылыс!.. Ол бүкіл дүниенің сыр-құпияларын зерттеп, біліп қана қоймай, кілтін тауып, ерттеп мінеді... Сондықтан да ол бүкіл ғаламда адамнан тіршілік атаулының қояшсы мықты, оны қаңбақша қаңғалақтатып, үршықша үйіріп, қамырдай илең тастайтын бір ғана құдірет бар, ол — тәңірі. Адам — тәнірдің ғана құллы, соған ғана табынады, соған құлдық ұруға

мәжбүр... (маңдағын сүйеп, сәл тебірене) Ал, гәнірі де өзге, былайғы дүн-дүниенің бәріне, барша ғаламға мен қожа, мен патша деуіне де еркі бар!.. Нені ойға алады, не тілец, не көксейді — бәрін де істей алады! Тау мен тасты қопарып, теңіз бен мұхитты сапырып, дүниені қайта өзгерту де қолынан келеді. Қеремет емес пе?!.

Осы кезде сонадай тұста, қара тұнекті шамның жарығы түріп, қараңғылықты жарып Төбеби-тарих сұлбасы тұлғалана береді. Екеуі екі тұста бірі түрегеп түрган кейіпте, бірі отырган қалпында тіл қатысады.

Төбеби-тарих. Эй, Абай!.. Сен дүн-дүние, тірлік жайлыш көп нәрсе айтқан, жазған адамсың. Дәл мынадай пікірді ашып-жарып ешқашан айтпап едің гой... Есімде жоқ, менің...

А ба и (сelt ете, тіксіне қарап). Айтпасам, енді айтамын, енді айтып отырмын... Дүние тұнғыық, тұпсіз теңіз... Бәрін білем, білдім деп айта алар пенде болар ма, әсте...

Төбеби-тарих. Өмірде ондайлардың сан түрі, мың сан түрі боларын кәрі тарих мен ғана айта аламын. Әйтсе де...

А ба ий (серпіле, орнынан көтеріле, жүре сөйлен). Өзімді көп жүрттанды зор тұтқаным да рас. Бірақ, менің де білгенімнен білменім көп екеніне, жаңылған, жаза басқан тұстарым аз емес екеніне уақыт ұзаған сайын, замандар бірін бірі қуалап аунаған сайын көзім жетіп келеді емес пе?.. Мен жарық дүниемен баяғыда қоштасқан адаммын. Бірақ, бүгін де сендердің араларында жүрмін дей аламын. Бүгін де тілдессемін сендермен... Менің мынау фәни дүниедегі тірлігім сендермен тілдессем, жалғаса түсетіндей, ғұмырым ұзара түсетіндей, әсте таусылмайтындар, сарқылмайтындар сезінемін.. Рухым жаңғыра түлейді.

Төбеби-тарих. Сөйле, сөйле, Абай!.. Сарқылыш қалған ойларың бар секілді, сөйлес жұрағаттарыңмен. Ол саған да жақсы, ашыла түсесің, арыла түсесің ел-жұртыңың алдында, үрпағыңда да пайда аққаптал Алатаудай, асқар Алтайдай, айдынды шалқар Атырау мен Арқа атырабындар кенен деп білемін.

А ба ий (сәл тосыла). Үрпақтарым, кешірер, мен қайшылығым көп жанмын. Мен бір жұмбак адаммын оны да ойла деп кермиңкітанатындым содан. Менің қайшылығымды жаза басқан, жаңылышқан сәттерімді неғұрлым жете айыра үғынсандар, соларды түсіне отырып тірлік етсөндөр, соғұрлым өрістерің шұрайлы, тірліктерің миуалы, менің де арман мұратым өтеле бермек!

Төбеби-тарих.

Адам деген данқым бар
Адам қылмас халқым бар,—

деп халқынды жазғыра жыр жазған сен емес пе едің, Абай?..

А ба ий. Иә, мен... Осы сөзімді бүгін де бұлжытпай қайтаілай

аламын. Қылдай қисығы жоқ бүл айтқанымның. Әлде, бұған айтар дауыңыз бар ма, Тәбеби-тариҳ...

Алланың бүйрекімен тілдесіп қалған екенбіз, ашығын айтып, анық-акиқатқа келейік, қане!..

Төбе би-тариҳ. Айтартыңды сарқып айт, ірікпей айт.

А бай. Мұны айтқаным мені жұртыйның ұқпағанына, дегеніме ермегенни шағының айтқаным да! Жазғыру десендер, жазғырғаным дең біліндер. Әлі де қайталап айта аламын осыны. Кез-келген ер елімен бірге ғана көгеріп көктей алады, арман-мұратына жете алады. Жалғыз өзі ешқашан бақытты бола алмақ емес. Адам, Азамат, адад перзент бола алмақ емес. Ғұлама ойшыл да, қол бастаған хас батыр да оны халқы қолдамаса — дәрменсіз, мұсәпір, мұскін ҳал кешпек.

Сандалмамен күн кешкен тұспе 131
Өзі ермей, ерік бермей жұрт қор етті,—

деп күйзеле күніренетінім содан!

Жарық бірте-бірте сөніп, қараңғылық орнайды.

EКІНШІ КӨРІНІС

Жарық молынан түскен кең сахна төрінде қазақ ауылдының жазғы табиғаты мен тірлік тынысын көзге елестететіндей көрініс көлбей көсіледі. Қартинадан киіз үй, ерттеулі ат, желіде құлыштар көрінеді. Әріректе беткейде қантай жайылған мал, бір үйір жылқы бірді-екілі түйе көзге шалынады. «Сарыжайлау» секілді күй сарыны баяу естіледі. 10—11 жасар екі-үш бала асық ойнап жур. Бір жақ қанталда Жалтақ-Жаппас пен Жұман-Жуантаяқ және бірер адам бастарында бөрік пен тақия, устерінде сидамдау көрінетін бешпет, шапан киген бірі жантая қисайып, екіншісі бір тізерлей жүресінен отыра әңгіме көйітуде.

1-ші бала (ойнап жүрген асықты тастай сала, серігін тұртіп қалып, қоқылана, қодия). Шөкөр, бар ғой, сен Абай атаның мына өлеңін білесің бе?..

2-ші бала. Қай өлеңін?

1-ші бала (екі қолын денесіне сымпита қабыстыра тұрып шәңкілдей дауыстап).

Жаздықун шілде болғанда,
Қекорай шалғын, бәйшешек
Ұзарып, есіп толғанда,
Құркіреп жатқан өзенге
Қөшіп ауыл қонғанда;
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдал,
Ат, айғырлар, биелер

Бүйірі шығып, ыңқылдал
Суда тұрып шыбындал,
Күніретін шылдылдан,—

2-ші бала (*оны тұртқын қалып*). Өй-дөйт дегенің-ай... Бұл өлеңді кім білмейді деп тұрсын...

Арасында құлын-тан
Айнала шауып бұлтылдал
Жогары-төмен үирек-каз
Ұшып тұrsa, сымпылдан
Қызы-келішек үй тігер
Бұрала басып былқылдал

1-ші бала. Әй, сен, тоқта... «Ғылым таппай мақтанбаны» білесің бе?

2-ші бала. Білмегендеше.

Сен, «Болыс boldым мінекиді» білесің бе?

1-ші бала. Сен бар гой, сен, «Әсемпаз болма әр негені» білесің бе?».

2-ші бала. Білмегендеше?.. Мен Абай атанаң бақандай он өлеңін білемін.

1-ші бала. Ал, мен он бес өлеңін білемін.

2-ші бала. Әй, Илияс, мына сен бар гой, сен «Аш қарын жұбана ма, майлы ас жемейін» білесің бе?..

1-ші бала. А-а?.. Қандай-қандай, қайта айтшы?

2-ші бала. Ә, білмейді екенсін, мінеки. (*Екілене, тақпақтай жөнеледі*).

Аш қарын жұбана ма, майлы ас жемей?
Ток тұра алмас дәмдіден дәмді іздемей
«Бір тойған — шала байлық» деген қазак
Ет көрінсе, қайтеді күйсей бермей .

Өз үйінен тоярга қолың қысқа
Ас берер ауылды іздер онан да арман
Өз пұлыңмен халің жок күнде тояр
Құлдық үрүп асайсын асы бардан

Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып ке,
Малың болса, сыйламай тұра алмас өл.
Қаруынның бағында қайрат қылмай
Қанғып өткен өмірдің бәрі де -- жел

1-ші бала. Қайдан үйрениндін, ей?.. Кім үйретті?

2-ші бала (*мастана*). Рыскайша тәтем үйретті.

1-ші бала Жаңадан жазған ба екен? Маган үйретші, ағатай?

2-ші бала. Иә, саған!.. Үйретсем, не бересің? Жаңағы сақаңды бересің бе?

1-ші бала (*қинала, ернін бұртита*). Өзімде басқа сақа жоқ кой...

2-ші бала. Жарайды, бермей-ақ қой... Үйретемін...

1-ші бала (*қалайды есе жібергісі келмей*). Мен білсем бар ғой, сен Абай атанаң мына өлеңін қайтсөң де білмейсің, білдің бе?

2-ші бала. Қайсы, қандай?

1-ші бала (*бірден судырата, қатты саңқылдаи жөнелегді*).

Сабырсыз, арсыз, еріншек
Қөрсекызыар, жалмауыз
Сорлы қазак сол үшін
Алты бақан ала ауыз
Өзін өзі күндейді
Жақынын жалған жүндейді.
Өзі онбаган антурған
Кімге ойлайды берекет.
Ақылы бар кісіні
Файбаттайды, даттайды.
Расы жоқ сөзінің
Кеселді пысық көбейді...

Осы кезде бала тақпагын құлақ түре тыңдан отырған Жұман-Жуантаяқ өз-өзінен шабынып жүлқына едіреңдеп, балаларға қарай тұра ұмытылады. Олар зыта қашады.

Жұман-Жуантаяқ (балаларға қарай жұдырығын түзе). Өй, жүгермек, өзінен түйедей кісіні келемеж етуін, мұның. Қане, бері таман келші, қу жүгермек, тұп-тұра мұрныңды бұзайын...

Жалтақ-Жаппас. Баламен бала боп кеткенің не?.. Отарда нең бар? Ойнай берсің. Несіне қимаң қышыды?

Жұман-Жуантаяқ. Абайдың өлеңінің бәрі удай ғой, әдейі тәттіл, кездеп атады емес пе, өнменімнен шашшудай кадалады. Бір күні бауыздамай өлтіреді ғой, бұл Абай деген жатыптар. Тыныш неге жатпайды, қашан тыныштық береді, бізге, бұл жазған?..

Жалтақ-Жаппас. Өзіне әлің келмеген соң, енді өлеңімен алыспақпсының?.. О несі-ей, таз ашуын тырнадан алады дәмекші, жайынша жүрген балаларды бықпырт тигендей қуғаның қай сасқаның?..

Жұман-Жуантаяқ. Эй, Жаппас, өйтіп менің қытығыма тиме, білдің бе? Өзім де ұрынарға қара таппай жүрген қу мүйізбін. Осыдан бар ғой, көріп тұр, маңғазынып, жарты патшадай мардамсып жүрген Абайың дәл осы жолы аяғы аспаннан келіп, тырапай аспаса бар ғой, мына мұрнымды кесіп берейін. Қане, бәсің бар ма, осыған? (*алақанына түкіріп*.) Әкел колыңды?

Жалтақ-Жаппас. Сен әуелі, былай кәдімгідей айтсаңы, бәтір. Қалай, тырапай асырмақсың? Кол беру қашпайды.

Жұман-Жуантаяқ. Айтсам, былай... Ана Үзікбай молданың бес-алты жылдан бері маңғаз Абайының жағасынан алышп, іс қуып жүргенін білмеуші ме ең?..

Жалтақ-Жаппас. Е-ей, Үзікбайдың сандалбайынаң бірдеңе шығар деймісің?.. Онықінің бәрі жаптым жала, жақтым күйе қауесет кой.

Жұман-Жуантаяқ. Бұрынғы-бұрынғы ма, Абай мына Қоңыр Қөкше тобықты елінде болыстықтан алынарда ғана дырдай-дырдай отыз жылқы, үш нар түйе, танадай-танадай үш жүзден астам қой-ешкі, үш жүз сомнан астам шытырлаған қып-қызыяқ ашаны сусылдата сыпырып, қымқырып кеткенін айнытпай көрсетіп, шағымды бүршактай жаудырса керек.

Жалтақ-Жаппас (өңмендей үмсынып). Иә, содан? Содан?..

Жұман-Жуантаяқ. Бұрынғысы бар, кейінгісі бар, жеген жемтігінің бәрін жер-жебіріне жетіп, індете қуып, шым-шымдан сұыртпактау үшін Семейден сот, тергеуші, тілмаш, сақшы жасагы бар бір үйір ұлық шықпакшы дейді.

Жалтақ-Жаппас. Қашан?.. Қалай?.. Ішті кептірмей, тоқетерін айтнайсың ба? Кімнен естідің?..

Жұман-Жуантаяқ. Ұлықтардың қаһары жаман дейді... Қылыш-найзасын қайрап, жабамын да жайратамын деп жаңдаралдың өзі де келіп, сыяз ашатын көрінеді.

Жалтақ-Жаппас. Рас, па? Я, астапыралла екі піл сүйкенісіп кеткенде екі ортада қара шыбын шейіт болыпты демекші, мылтығының ұңғысына біз ілініп кетпейік?.. Әлдебір жаққа қашып кеткен макул ма?

Жұман-Жуантаяқ. Не дейді, мына шірік, малғұн? Бесс қаруын жалақтатып ұлықтар самсап ауылға келгенде суға салса батпайтын, отқа салса күймейтін мықтыны шырқырата шыжғырып үстап беруге ұялы бәріше жаппай жабылайық деп кеңесіп отырсам. Бұл, шірік, қайда көрдім бытпыштық-лысып қашып, зым-зия жортуды ойлауын-ай. Ойыр-ай, оныра-ай. Эй, асыраса адам болмассындар, сен шірік, тірі өлік, ез!

Жалтақ-Жаппас. Қажай берме мені, өйтіп босқа, қанша ақмақ болсам да, мен де өлер жерімді білермін. Мені айдал салып, біреудің қолымен от көсемексің гой... Тапқан екенсің торғайдың миын жеген есірікті. Қоңе алмаспыш, оныңа! Мені бөріктірме де, карадай ұрындырма бәтір. Ішсөң руыңмен бол, сұрқылтайым!.. Менсіз... менсіз... Аулақ, бәтір?..

Жұман-Жуантаяқ (көзін аларта, бағжия, әріптесін жеп

жібере жаздаі). Жесуге келгенде жылмақай жылмаңмын, шығысуга келгенде бұралан бұртаңмын десей. Өй, шірік, сені де үл таңтым деп қайран шешен қалжа жеді-ау?.. Эттең, мына кілмігеп көзінді ойып алсан обалың жоқ. (Жаппас жағасынан ала сілкілейді.) Тек өзім сottалмас үшін ғана. Қолымды былғамайын, әйтпесе, тап осы арада жанынды жаһаннамға жіберер едім... Бар бол Орныңа қурай шанышыдым, шірік...

Жұман-Жуантаяқ, Жалтақ-Жаппас төбелесермен болғанда үшінші ерек оларды арашалап:

Жә- жә, бұларың үят қой, түге? Айдалада өз-өздеріңнен отырып қырқыспақсындар ма?.. Абай аға нелерінді алды?.. (Жуантаяққа қарай сүқ саусағын шошайтып) Сезікті секірер ғой, сенікі... Хе-хе-хе, (сықылықтай құліп). Ұрының арты қуыс деуші ме еді? Құйрығың қылп ете түсті-ау. Өй, ішек-сілем-ай... «Кеселді пысық қебейді...» дегенді естігенде майлы көтеніне қызыл бұрыш сепкендей шоршып түстін ғой, бейбақ... Эй, данышпан Абай талай кеселдіні өстіп сеспей катыратыныңға кісінін айызы қанады-ау, айызы қанады. Өй, ішек-сілем-ай... (Кеңкілдей құледі.)

Осы кездे жарық сөніп, сахна қарағыланып кетеді. Ойнақы, жарқылдақ, сері музыка сарыны кеулейді.

УШІНШІ КӨРІНІС

Абай үйінде апыр да топыр. Аласа үстел. үстіндеңі қағаздар мен кітаптарға дейін шашылған. Орта тұста бойын тіктей үстап, шапаның желбегей жамылған күйде маңқылып, айналасына бедіріе қарап Абай тұр. Ояз бен оның екі-үш серіктері асай-мүсейлериң асынған жасауыл сақшылары үй ішінің ойран топырын шығара тінтіген. Бәрі әбігерлі, сұсты. Үйдің бұрыш-бұрышында үрніссе тұргандардың ішінде Әйгерім, азамат болған ұлдары Тұрагұл, Мағауия, болыс Рзықбайлар бар. Жасауылдар едіреңден «жоқ, еш жерде жоқ, қайда? қайда?» деп дігірлей түседі. Ешкімде үн жоқ. Абай да аңырулы.

О яз (жөткіріне, қақырып, ынырана). Ибрагим Құнанбаевич, өзіңіз көмектеспесеңіз, мыналар ештеңе таба алмады ғой?

А б а й (аңыра сөйлеп). Ваше превосходительство. Ғафу етіңіз, немене табылмады, іздеңдерініз не?.. Айтпайсыздар ма?..

О яз (басын шайқағансып). Мен ойлап тұрмың, сіз аса білімдар адамсыз, бәрін де біліп тұрсыз... Элде күнібұрын тығып тастадыңыздар яки өртеп жойып жібердіңіздер?..

А б а й (әлі де таңырқаған, сырбаз кейіппен). Тағы да ғафу етінуге мәжбүрмін, Ваше превосходительство! Түсіңсем бұйырмасын?

О я з (паңдана, иығын қиқаң еткізе мырс етіп). Ңе-е!.. Түсін-

сем бұйырмасын?! Сіздің қиырсыз өлкенің түпкір-түпкірімен байланысыңыз жайлы Петерборға дейін мағлұм екенін білмейсіз бс? Сіздің атыңызға кеткен алғашқы хаттың қайдан, қашан кеткені, Арқат телеграф-поштасына қашан келгені, иесіне табыс етілгені жайлы мағлұматтар қолымызда.

А б а й Солай екеніне еш күмәнім жоқ.

О я з. Танысқызыз келе ме, Ибрагим мырза?

А б а й. Ұқтиярыңыз білсін.

О я з (былғары, пәпкесінен қағаздарды сұрыпты шығарып, хұзырлана оқиды). Семей полицмейстерінің 1903-жылғы 11 сәуірдегі протоколы... Семей облысы әскери губернаторы мырзаның биылғы 10 сәуірдегі № 97 жолдамасына сәйкес жергілікті поштателеграф конторында Ақмола облысынан биылғы 7 наурызда Ибрагим Құнанбаевтың атына жіберілген заказды хат жайын анықтал білдім, анықталғаны: 14 наурызда Ибрагим Құнанбаевтың атына Қекшетаудан № 802 заказды хат келіп түсken де, иесіне табыс етуге 18-наурызда Арқатқа жеткізілген...

Кол койған полицмейстер істерін атқарушы Бухартовский».

Мінеки, көрдіңіз бе, бізге бәрі мәлім, Ибрагим мырза.

А б а й. Мәлім болғаны маған да жақсы. Оnda тұрған не бар?

О я з. Ендеше, неге көрсетпейсіз, сол қағазды?

А б а й. Ол, мінеки, менің қалтамда. (Бүктеулі қағазды қалта-сынан алғып, үсінан береді.)

О я з (бадырая қарап, қағазды дереу оқымақ кейіппен). Мәссаған, мынау арабша бірдене гой?

А б а й. Ал, сіз қалай ойлап едіңіз?

О я з (сұраулы кейіппен). Ым-м?

А б а й (сөл езу тарта). Ваше превосходительство, қажет дессіңіз, мен өзім оқып, сізге қысқаша түсіндіріп берейін.

О я з (селсоқтау үнмен). Кәне, көрейік... Ишінде ит өліп жатпаса болды?..

А б а й (қағазды қолына алғып, дауыстап оқиды). Ассалаумагаләйкүм, аса құрметті де қадірмен Ибрагим мырза.

Сізге Ақмола облысының барша бес уезінің қадірмен адамда-рының атынан өкілдік алып жазып отырмын. Биыл 19 сентябрь күні патша ұлығы біздің Қекшетау өңіріндегі жеті болыс елдің болыстары мен билерін съезге жинал алып, мынадай жарлық оқыды. Сендер, қазактар, бұрын мұсылман дінінің заңы — шарифат бойынша тірлік қурып келген едіңдер, бұл әбден ескірген устав .. Енді шарифат заңын уағыздаушы молдалар жауапқа тартылады. Бұдан былай билер бата береді, старшындар неке қияды.

Осыны хұзырыңызға мағлұм қыла отырып, Семей облысының құрметті қазагы есебінде сізден өкімет орындарының алдында қазақтардың мұсылман діні жиынын құру туралы мәселе сөз

теруге жәрдем өтінеді. Қазақ мұддесін шағып ойлауға ақыл-шара-
пат құтеміз...

Осы кезде саҳна қараңғыланып кетеді. Қүйзеліс, аңыру сазыч
білдіретіндей музыка үні көруші жанын шабақтайды.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

БІРІНШІ КӨРІНІС

Қазақ ортасындағы салтанатынан әбігері басым шақ. Нөкере-
лерімен жандарал келеді. Байлар, би, болыстар бастаған атқамі-
нерлер тобы бірімен бірі шықтаса қарындарын сипап, қаз-қатар
самсан тұр. Міне, оқалы киімі заһар шашып, еңгезердей еңсөлі
жандарал осқырынып кеп қалды. Тұргандар шетінен қоғадай
шіле, «іздірәсі-іздірәстилеп» бас шұлғысып жатыр. Жандарал өз
тұсина келгенде, алдыңғы шептің бірінде тұрган, өзгелерден
едәүір сидам, сәнді киінген Абай оған ілтипатпен қол ұсина тіл
қатаады.

А б а й (сәл шіле). Здравствуйте, Ваше превосходительство...
Ибрагим Кунанбаев.

Ж а н д а р а л (елең ете, жалт қарап, қалт кідіре). Кунанбаев,
А-а, әлгі ел бүлдіргіш Күнанбаев сіз бе?

А б а й (әдел-жедел). Иә, сол меммін, Ваше превосходитель-
ство.

Ж а н д а р а л (сәл ежіреіе). Ал, сіз неге ондай болдыны..?

А б а й. Мен алысамын. Себеп солай...

Ж а н д а р а л. Неге алысасыз?

А б а й. Алысу — тіршілік заңы. Дүниеде жанды, жансыз зат-
тын бәрі де алысумен тіршілік етпей ме? Мен ғана емес, тіпті сіз-
дің өзіңіз де алысасыз, Ваше превосходительство.

Ж а н д а р а л (шамдана, тұксие тіксініп). Сіз немен, кімге
карсыласасыз?

А б а й: Мен жауыздықпен алысамын.

Ж а н д а р а л (қабагын кере). Сізді неге көп жүрт жәман-
дайды?

А б а й. О да ғажап... Тірлікте жауыздық көп пе? Жақсылық
көп пе? Мениң білуімше, жауыздық пен жауыздар көп... Ендеши
олардың үні молырақ болуы заңды...

Аңырыса, құлақ түрген тобыр арасынан «Жауаптасып қалды
ғой», Ұлықтың түрі кәрлі емес қой», «Тілге келсе, тәсіл тауып ке-
тер ме?» дегендей сыйсың сөздер естіледі. «Ұрысп тұр ма?», «Тер-
геп тұр ма?» деп те бір-бірінен сыйырласа жөн сұрасады.

Ж а н д а р а л (Абайдың бас-аяғына байсал көз жүгірте). Сіз
солай дейсіз бе?

А б а й. Солай деймін, Ваше превосходительство.

Жандарал (қадала, айбаттана). Осы айтқандарыңыздың дұрыстығын сөзбен, іспен бекіте аласыз ба?

А б а й. Бекіте аламын деп, бек сенемін.

Жандарал. Ну... көрейік. Менің соңыма еріціз.

Абай ілгері адымдай түсіп, маңғаз басып, жандаралдың соңынан ереді. Желдірмелеу, әнтек-тәнтек сарынды музыка әуені құбылады. Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді де, жылжып келесі көрініске аудысады.

ЕКІНШІ ҚӨРІНІС

Жандарал киіз үй ішіндегі үстел басында алдында жайылған қағаздарды аударыстыра оқып, өзімен өзі оңаша отыр. Үстінде оқалы киімі. Тек жалаңбас, төбесінің дөп-дөңгелек жалтыры оқта-текте еңкейгенінде көрініп қалады.

Жандарал (төсін шалқита отырып). Элгі Құнанбаев дейтін қазақ... кіммен сөйлесіп тұрғанын білмейтін адам дей алмайсыз, қалай-қалай сөз таластырады? Талайды берліктіріп жүргені бекер емес-ау, сірә... (*Қағаздарға үңіле түсіп*.) Құжаттар қандай керегар сөйлейді... Қайсының сенерінді білмейсің?.. Бірін оқысаң жаңын тітіркенеді. Енді бірін қарасаң — дүрліктіретін де, шағынып-шабынатын да дәнене жоқ секілді... Вот, странный жағдай?.. (*Құбірлегендей бастап, соңынан дауыстай оқиды*.) Генерал-губернатор мырзага... Біз 160 жылқымызды даулаған шағымымыздан бұрынғы пристав Тихонов мырза түк шығармады. Төрт күн бұрын Ибрагим, болыс Дүтбай, сақшы Измайлов бастатқан 40 кісі ауылымызды шауып, мылтық атып, бес жұз жылқымызды қуыл әкетті. Оязға шағым білдірген әйелдерімізді сабатып Ибрагим тағы да бес түйені қоса әкетті. Дүйсек Қөпжасаров пен Шормақ Төлемісов жазықсыздан жазықсыз тұтқындалды. Малымыз әлі талануда. Бәріне де күә бар, өздеріңізге мәлім Ибрагим өте мықты адам, қолынан бәрі келеді, өлтірем десе өлтіреді. Тергеуге арнайы кісі жіберуді өтінеміз. Шұғыл жауап күтуші Жылысбай Үркімбаев, Қәнен Шилікбаев... Семейден Омбыға аттаандырылған № 506 телеграммадағы осындай жан айқайына қыжырың қалай қайнамасын... (*көзілдірігін ала, орнынан түрегеліп, қабагын түк-сите заңға қарап*) озбырларды табанда қаматып, итжеккенге айдатқың қеледі. Бұлікші кім, сонда?.. Тергей келсең мұлде қарама-қайшылық... Талайды қан қақсанатқан деп қаралған адамы озбыр да емес, залым да емес, қайта қадірменді адам ба дейсің? Әсеслен менің атыма жолданған бір құпия рапорт мынаны мағлұмдайды (*көзілдірігін күп тағы да бір қағазды оқиды*) Шыңғыс болысның қазагы Ибрагим Құнанбаев жасы 57-де, үш әйелі, 20-ға жуық балалары бар, 1000 жылқысы, 2 мың қойы бар, Шың-

ғыс және Мұқыр болыстарында үш рет үш жылдан болыс болған. Оның қызметінде үкіметке берілгендік пен жігерлілік және ұттынылдықтың жоқтығы көзге түседі. Құнанбаевтың бір ұлы Михайловск артиллерия училищесінің курсын бітіргеннен кейін әріптерлер қатарына қосылды, Түркістан округінде қызмет аткары, жүргенінде қайтыс болды, қызы қазақ интернатында оқып, оның курсын аяқтады, қазір қүйеуде. Қалған ұлдарының бәрі орысі: а сөйлем жаза алады, оларды әкесінің өзі оқытады. Құнанбаевтың өзі кітаптар, газеттер мен журналдар алдырады, орыс әдебиетіне ыштақояды. Өтө білімді және парасатты адам... Ал, мына бір докторға қарасаң, ол барып тұрган қиянагышыл, паракор қазактың бірі. Болыс болған кезінде әр съезге қыруар мал, ақшадай сыйсияп, пәре алған дала бөрісі ме дейсін?.. (Өзіне өзі.) Мұндаиді адаммен дұрыстап, табандап сөйлеспей болмайды?.. (дерек, қоңырауды шылдырлатып) Құнанбаев келсін... (Абай кіреді) Қапеки, Құнанбаев келініз... Отырыңыз. Мен үшін Сіз жұмбагы көс адамсыз? (бас-аяғына, қимылына тағы да тергей қарап, әкесін қаси.)

Абай (сәл аңтарыла). Ол не дегеніңіз?.. (Сәл ойланып қалып.) Бәлки, мен де сіз жөнінде солай деп айттыма болар? Жұмбак емес адам бар ма екен дүниеде?.. Бір-бірімен таныс емес адамдар, тіптен.

Жандарал (бірден тіксіне). Бұл жолы да сізге өшігушілер көп. Неге бұлай?..

Абай. Қазақтың мынандай мақалын естуіңіз бар ма? «Тура биде туған жок, туғанды биде иман жоқ». Шындықты бетке айтқанды, көзге шұқығанды кім жақтырушы еді.. Демек, менің әділетшіл іс-әрекеттерім көбіне жайсыз тиетін болғаны да...

Жандарал. Сіздің үстіңізден арыз берушілер, жамандаушылар көп қой.

Абай. Олар көп екен деп, соларды әділ деуге бола ма? Қоңтің де адасатын кезі екінің бірінде. Сократка у ішкізген, Жанна дё Аркти отқа өртеген, Файсаны дарға асқан, пайғамбарымызды үйенің жемтігіне көмген кім?.. Ол — көп, ендеше көpte ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал, міне, менің ұраным.

Жандарал (жисирыла, сұстана). Сөйленіз, сөйлеңіз... Тағы да не айтпақсыз?..

Абай. Тағы да мақалдасам айып етпеңіз, Ваше превосходительство. «Малдың аласы сыртында, адамның аласы ішінде» деген ұлы сөзде ғаламат шындық бар. Мен адамның ішіндегі әділет-сіздермен, қиянатшылдармен, жауыздармен алысамын, әділетсіздігін бетіне басамын. Әділет — барша ізгіліктің анасы деп білемін. Қімде-кімнің әділеті жоқ болса, оның үяты жоқ, кімнің үяты жоқ болса, оның иманы жоқ... Ваше превосходительство, мен ол

адамдармен сіздер, әкім қойғандықтан алыспаймын... Айттым гой олар жауыз болғандықтан алысамын.

Жандалар ал (орнынан атып тұрып). Әкім сайланға: «Дамдарды «жауыз» деуге қандай хақыныз бар?

А б а й. Олардың шынын білсөніз, мен ғана емес, есіңіз де жауыз демек түгіл, көбін жазага тартар едіңіз.

Жандалар ал (ақыра, дауыс көтеріп). Не сіз осы айтқандарыңызды дәлелдейсіз, не мен Сізді түрмеге жапқызыамын...

Осы кезде зал қарағыланып кетеді, наражай шатырлап, ышқынған музыка үні естіледі.

ҰШІНШІ ҚӨРІНІС

Алакөлеңке сахна төрінен Ақперіште-Айдана тұлғасын көрінеді. Ол бір басында адам мен періште мінез-құлқы егіз жаръса тоғысқан қияли бейне. Тұр-тұрпаты, киім күісі, әрекет-қим-шілдары бірде әйел ана, бірде сиқырлы періште кейпін елестеге». Аратұра қанатын қомдап, ұшатын құс секілденіп, екі қолын ербен-дете серпі, құғыта жүріп сөйлейді. Сондай мезеттерде музыка үні де шю-қио құйқылжы үйтқын кететіні бар.

Ақперіште-Айдана (басын сәл шалқақ ұстан, шашладай сөйлел). Аспандағы жұлдызымыздай, жагадағы құндызымыздай ардағымыз Абай ағаны әлті бір үстіңгі ерні көк тірең, зэтыңғы ерні жер тірең, әулиесінген әкімнің «қамаймын да қамайың» деп тепсіне, шынырау жарқабақта тықсырғандай әкірендерегенің көргенде жерден шықкандаі, алде көктен түскендей мениң де мұнқір-нәңкірім үдере жөңкіліп, шак-шақ өре түрегелгеніне таңърқамаңыздар, элеумет?.. (Олай-булай ойқастай үйіріліп). Есіл Абай? Асыл Абай... Құдай емес, құдайдан былай емес Абайымызды, абызымызды, асылымызды канаттыға қақтырмай, тұмсықтың ыңғыттырмай өзіміз, өз жұрттымыз жабыла жаппай қорғай-қоршай білмесек, желеп-жебеп әспеттей білмесек, қай-қайдағы, сач-сайдағы көлденең көк атты қажыр-қыңыр, әнтек-тәнтек, арамза-зияян жырынды құрдымдардан не үміт, не қайыр?.. (Серпіле, бойың тік-тей түсін.) Аяусыздық аз болмайды, бұл фәниде. Тағдыр не салса соны көрмесе, көнбеске лажы жок, пенденің. Әпербақаң, әнгіртаяқ әкімсұмақтардан аяушылық күтіп алжаса көрме, элеумет. Көрдіңдер ғой, ай жоқ, шай жоқ, ақты-қарасын айырмай қаһарын шашқан ұлықтар Абай үйін, ауыл-аймағын тінтумен қоймай, енді, әнеки, желкесі құдірейген жezмурт жандарал Абай ағаны түрмеге жабарман күйге үйіріп, кездігін кезеп қойғанын. Қатай ғана шыдарсың, тыныш үйықтарсың мұндайда. Беу, мұндар Абай... Іші тар корқаулар, етекbastы бақталастар қанаты қалбалактай апалақтаң, маңдайын жарға сокқанын, өлген-тірілгенін де білмейтін

жарғанат сынды жарбигаш, көрсөкүр дүлей-дүмшелер араларынан шырқау биік шындарға самғап ұшар қыранның канатын қылп, ұшарына мұрса бермей, қалай жер бауырлатып, жанұшыра тыптырлатып қойғанын өздері, сірә, сезер деймісің, бейбақтар.

Беу, бекзат Абай... Аруагынмен-ақ жайғайсың, мерт етесің талайды. Қара басқан, қанғыған қас надан нені ұға алсын.

Елің — ала,
Оты — шала
Тайса аяғың, кім көмек?
Күн жауганда қойнында
Күн ашықта мойнында..
Жат айбынар ісі жок
Жау айдынар күші жок,—

деген сынды семсердей серпінді, сөздеріңмен-ақ жайратасың, жауыз біткенді. Аруагындан айналайын, Абай ағаның, әруағы рұхсат етсе, ұзын шашты барша қазақ қыздары мен әйелдер, аналар атынан айттар дәтім бар, Төбеби-тариҳ. (*Караңғылық ішінен Төбеби-тариҳ тұлғасы көрінеді.*)

Төбеби-тариҳ (*куңғірлекен дауыспен*). Айт-айт, Ақперіште-Айдана.

Ақперіште-Айдана (*тебірене, толғана*). [Бұл сөздер айтылар сэтте саҳнага жарық молынан түседі. Айдана анық адам кейпіне түсे сара үнмен сөйлейді]. Адамшылықтың алды — маҳабbat, әділет, сезім... Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтінде жері жоқ, ол жаратқан тәнір ісі... (*Сәл ойланған, ілгері таман адымдай келіп*.) Ішпек, жемек, кимек, көніл көтермек, құшпак, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық — бәрі де керек адамға... Бұл сөздерді айтқан кім?.. Мен емес, әрине, қате ұғынып қалманыздар әлеумет, мен емес — асыл Абай, дана Абай айтқан бұларды... Сөйткен Абай баба бұралқы қаңқу мен шайпау шашуға шалысып жатса, қалай шыдасың?. Абай бабаның өзі түгіл, аруағына да еш көлеңке түспесін. Эрқилы, әрі-сәрі, әңгүдік, бәдік пігыл атаулыдан арашалагым келеді, оның әруақты асқақ есімін. Бәрінізді де, Төбеби-тариҳ сізді де осыған шақырамын, аналық әзиз жүрекпен жалбарына өтінемін бәріңіден. Өтінемін. Бибетима пірім сізден де, жиырма сегіз пайғамбар сіздерден де, гайып ерен қырық шілтен, Бабай түкті Шашты әзиз сізден де, Еңлік пен Қебек әруағы сенен де өтінерім осы. Абай ата атын да, әруағын да қылау-қылпық шалмасын. Меруерт ақыттай таза, асқақ ұстайық, арымыздай Абайымызды! Бәріміздің мойынымызға қарыз бен парыз осы болсын! Бір айттар дәтім, осы еді, Төбеби-тариҳ!..

Осы кезде тұңғиық ішінен түрегелгендей тұлғаланып Абай көріне береді. Алакөлеңке жарық аясынан үні жарқылдай естіледі.

А б а й. Айдана, үнің, әр айтқан сөзің жетіп жатыр құлаққа. Араша түспек әрекетіне, жанашыр лебізіне разылықтан, алғыстан өзге сезім болуы мүмкін бе?!. Жалғыз-ақ айтарым, ара түскеннің жөні осы еken деп әділдіктен аттамаған, аумаған абзal... (*Сәл ілгері адымдаіт түсін, дауысын кеней*) Мен қиянат көрсем, өзгеден емес, жаттан емес, өз айналамнан, қазағымнан көрдім. Жырактан, шалгайдан келіп жау тиген жоқ маған... (*Осы кезде саҳна жарығы молая береді. Кейіпкерлердің бәрі де тірі әруақтар емес, кәдімгі тірліктең адам кейпіне қошип, арлы-берлі жүргіштеп, бірбірімен тікелей жанаса пікірлескендей болады.*)

А б а й (*Ақперіште-Айдана жаққа еңсеріле бұрылып, оның білегінен үстай, ұмысина ілгері жетелегендей*). Айдана, байқап тұрмын, әлгінде сен, (*сәл езу тарта жымысып*) тілінің үшін Жандарал мен оязға қадай, оларды мұлде қаралай сөйлеп кеттің... Олар әзелде қаһар шаша, айбаттана сұс көрсететіні рас. Бірақ та, мен өз басым, маған салсан, оларды дәл сен айтқандай құстاناңай ғайбаттамас едім. (*Екі үйғын қомдағандаі, сәл ілгері ұмтыла.*) Неге?.. Неге десен, әуелде қашшама тіксіне, дігірлей келгенмен, қай-қайсысы да, жылқы кісінескенше, адам сөйлескенше демекші, біраз тәжіке, мәмледен кейін, едәуір ұғынысып, әділдік жолынан айнымағанын, таймағанын, қайта мені қолдау жағына ойысқанын баса айту әділдік болмақ, Айдана!

Жүргегім менің — қырық жамау
Киянатшыл дүниеден
Кайтып аман қылсын сау,
Кайтканиң соң әрнеден.
Өлді кейі, кейі — жау
Кімді сүйсе бұл жүрек.
Кімі қастық, кімі — дау
Сүйенерге жоқ тірек.
Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Кез жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, алланың хикметін сүй
Не қызық бар өмірде онан басқа?!.
Менің кеудем сендерге сандықпен тен
Мүмкін болса, қак жарып ашып көрсен...

Ақперіште-Айдана (*елжірей еміне*). Асыл аға, абзал аға! Кенсіз ғой!.. Кемелсіз ғой!.. Қылаудай кисық дәнене болмаса екен дейсіз ғой, баяғы... Біз әйел заты сезімге бой алдырмайтын кезіміз шамалы... Алды-артына үңіліп, ой жіберіп жатпаймыз кейде... Қайдан білейін?.. Білмеген у ішеді дегендейін, өзіміз көрмеген соң, білмеген соң қатты кеттік пе, жансақ айттық па, айтса айтсын, ақиқатын, мына Төбеби-тарих, бауырым!..

... б ү б и - т а р и х (*буларға қарай аңтарыла, жанаасыңқырап*). Элті сөт-тергеу барысы, Жандаралмен шарпысу, тәжіке аяғы немен

ғынгаңы жайлышты... Тоғызы ауыз сөздің тобықтайды түйінін айтсақ, Үзікбай Бөрібаев молданың шағымы бойынша Абай Құнанбаев үстінен қозғалған лан сегіз жылдай сергелденген созылып, Абай едәүір уақыт үй тұтқыны күйін де бастап кешіп, ұзын сәнін үш жүзден астам қуәлардан жауап алған, оған қоса бірнеше болыс пен ауылдардан жеті жүзге жуық адам және սұраққа тартылған. Ақыр аяғында, нақтырак айтсақ, Семей облысы әскери губернаторы 1885 жылғы 21 маусымда Дала губернаторы қенессінде Омбыға бұл іс бойынша Құнанбаев жөнінде арыз-шағымда айтылғандардың бері расталмады, жалған жала жабушы Үзікбай Бөрібаев заң жүзінде жауапқа тартылуы тиіс деген қорытынды жасалғанын хабарлаған. Жандарал мен Абай тікелей жолығысын, мәслихат құрған әйгілі Қарамоладағы шербешнай съезде, Жандарал Абай Құнанбаевты Төбеби етіп сайлау жөнінде қеңес берген. Сол съезде Абай Төбеби сайланып, бұл тарапта келелі іс тындырған.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде бұл жөнінде әлденеше жүздеген парап құпиды құжаттар, Абай қонымен жазылған қазақ топырагындағы түңғыш 74 баптан тұратын заң-Ереже, 1898-жылы Абай қонымен Петерборрга Сенатқа жазылған хат және басқа тәбәріктей қасиетті айғақтар күні бүгінге дейін сақтаулы.

Оғы кезде сахна қараңғыланып кетеді.

ҰШІНШІ БӨЛІМ БІРІНШІ КӨРІНІС

Сахна төрінде тағы да Бірінші бөлімдегі (екінші көрініс) сурет негізінен қайталанады деуге болады. Тек асық ойнап жүрген балалар орнына ошақ басында қазан қайнатқан, самауыр қойып жүрген бірді-екілі әйелдер қараңғайды. Жалтақ-Жаппас, Жұман-Жуантаяқ, Қиясбай-Қансемет және басқа бірер еркек дастархан басында қымыз сапыра ішіп отыр. Ақнеріште-Айдана ара-арасында қымызың құйып, келіп-кетіп жүреді. Қастарында домбыра сүйеуді тұрады.

Ки я с б а й-Қ а п с е м е т (қолындағы қымызы толы кеседен бір сіміріп қойып). Бәлем, көп ұрылар мен барынташылар көрер енді көресіні!.. Құнанбай балаларының пәрмені қоктегі айды алуға да жетеді, енді...

Жұмандан-Жуантаяқ. Арқа сүйегені ояз бен Жандарал болған соң, айды айтасың, Құн астындағы Құнікей қызды алудан да айбынбас, мынау жарты патша Абайын...

1-ші еркек. Малды көп ұрлатқан Уақ Қекен елі, Қызылмола елі неше жылдан бермен қолы жетпей жүрген малдарын төле-тіп алып қайтқанын естіген боларсың.

2-ші еркек. Анау олті Қөкен тауын қыстайтын Қаш, Қожа елінің атқамінер ақылгөйі Әлімқан Төрехан баласы Абаймен қоныстары жапсарлас көрші, бұрыннан сыйлас еken дейді. Дауды өз жағына шешкізіп, ауылдастарының есесін қайтартын жүрген сол Әлімқан Төрехан баласы болса керек. (*Қымыз сіміріп, құрт тістейді.*)

Жалтақ-Жаппас. Мырза ұрыларының тіпті тынысыз кеткен Қекберілері Қескінбай Жанкебекұлына, Қоқақ Бодайұлына, Баянды Алдабергенұлына үш айдан абақтыға жатуға жаза кесіп-ті дейді.

Жаман-Жуантақ (өңдеңдей өзеурей). Анау Сәрсен Келдібай баласы, Сасайдың ұрылары Қашқын, Қабыланбайлар баса көктеп, жәйлап алған Таймақ көлді Абай барлық он бес старшын елдің елу басыларын жиғызып, Мамайдың ақсақалдарын қосып алып сыйыра тексертіп, ақыр аяғында Байшора ұсындың сөзінің растиғын анықтап, Таймақ көлді Байшора пайдасына бекітіп, әкті жасап, мөр басқызып бергенін. Қайда қоясың?.. Бүйті берсе, мынау Абай Төбеби болған осы еken деп сипыра жайлап, жамсатар талаймызды.

Киясбай-Қапсемет. Е, неси бар?.. Сөйтіп ауыздықтамаса, қырық жылдан бері жүген-құрық көрмеген ел өздігінен оңала ма?

1-ші еркек. Иә, ел бұзығын бүйтіп тыймаса болушы ма еді?..

Киясбай-Қапсемет (*қымыз сіміре жан-жағына қарап отырып*). Оспан сайланбай қалып, Құнту болыс сайланғандағы шатакты естіп пе едіндер?

Жалтақ-Жаппас. Ол не шатақ?..

Киясбай-Қапсемет. Ояздың әйелі Семейден үш ат жеккен пәуескемен шалқақтап, Оспанды болыс сайлатып, олжана батамыз деп дәмеленіп келмей ме?..

1-ші еркек. Иә?..

Киясбай-Қапсемет (*түшкірініп алып*). Сөйтсе, дауыс беру аяқталғасын шарды санап кеп жібергенде Оспанның тасы жетпей, Құнту болыс болып сайланып шыға келмей ме?.. Сонда ояздың әйелі «кө-тек» деп шоршып түсіпті дейді.

Жалтақ-Жаппас. «Кө-тек» десе деген шығар, дегені болмай, санын соққанда мына Жұманнның тоқалы да «кө-тек» дер...

Киясбай-Қапсемет. Эй, Жалтай, тым болмаса, бірденені біліп ап сөйлесең етті?.. «Кө-тек» емес, орыстың «как так» деген сөзін аңқау қазак «кө-тек» деп естігени ғой... деп түсіндіріпті ғой Абай ағам. Міне, гәп қайда?..

Жалтақ-Жаппас. Қайдан білейін?.. Эйтпесе, «көтек» дегенді күнінде он естіп жүр емеспіз бе, құдайшылығынды айтшы, Айдана?..

Айдана. Айтатын несі бар?.. Көтекке негып таңданып, сөз бықсытып отырсындар... Ел-жүртүмбыздың Абайдай иғі жақсысы Төбеби болып қисықтық пен қиянат тезге салына бастағанына куанбаймысыздар, қайта?..

Киясбай-Қапсемет. Иә, Айдана қарағым, сөйдеші... (Айданага қарай сәл ұмына.) Бір білсен, сен білуге тиіссің, әлгі аузында аңыз боп жүрген Шөкей мен Олжайдың мәнақасын айтың берші, бізге?.. Қалай болып еді, өзі?

Ақперіште-Айдана (тегенедегі қымызды сапырғыштай отырып). Не қалайы бар?.. Жуантаяқ ішіндегі Пәзіл деген біреу Шөкей атты қызын Есболаттың бір жігітіне бермекші болып атастырса керек. Шөкей оны менсінбей, қаракесек Олжай деген жігіт-пен көңіл қосып қашпақшы болып, серт байласпай ма? Бұрын Шөкейге қырындал сөз айтып, көндіре алмай жүрген жігіттер Олжай мен Шөкейдің уәдесін сезіп, екеуін аңдиды. Ел жата Олжай ағалын келіп, Шөкейді мінгізіп жатқанда аңдып түрган бес жіргі ұстап алып, Олжайды сабап, Шөкей екеуінің аяғына бір кісен салып, съезге айдап келеді. Билердің алдына алып келгенде Олжай қорқып, кейін шегіншектегендеге, Шөкей қызы омыраулай ұмтылып, төрде отырған Абай ағаға өлеңмен арыз айтып, мұқын шағыпты дейді. Экесі атастырған күйеуі тен өмесіп, өзі Олжайды сүйгенін, мына ұстап алып, сабаған бесс жігіттің соңынан қалмай, мазасын алғанын, оларға көнбекенін, олар қолы жетпеген соң кек қуғанын, Олжай екеуінде бір кісен салып айдағанын айтады, енді Абайдан және басқа билерден әділет күтетінін зарлап айтпай ма?.. (Жанжагына көз сала, сәл кербездене.) Сонда Абай аға Пәзіл мен оның құрдасы Есболат адамдарын шақыртып алып, «Мына Шөкейдің басы бос болсын, өзі сүйген Олжайға барсын, сендер алыскан малдарыңды ауысындар» деп билік айттыпты. Сонда Есболат жағы «Абай мырза, мына Пәзілде мал жоқ, келінім кетсе де, малымды кетірепсіз бе, менің не жазығым бар» десе, Абай аға: «Олай болса, мына Олжай, Шөкейді жазықсыз ұрған, аяғына кісен салған бес жігіт сенің малыңды бөліп төлесін» деп билік шығарады. Бұл бұрын қазак ортасында болмаған билік, естімеген әділдік демей көріндерші, түге. Сонда Шөкей мен Олжай қатар тұрып Абай ағаға алғыс айтып, бір атқа мінгесіп жүріп кеткен екен!..

Мінеки, Шөкей мен Олжай әңгімесі... Абай ағаның алдынан әділдікке жеткен қыз берін жігіт бұлар ғана емес қой!. Загина — Зарауқа тағдыры мұнан да қызық!..

Жалтақ-Жаппас (шап ете қалып). Қызық болса, соны айтшы, күнім Айдана!..

1-ші еркек (жұлып алғандай). Естіген емеспіз. Айтшы, айтшы, Айдана.

Ақперіште-Айдана. Жандарал атына Загипаның ары-

зын Абай аға өзі жазып, Семейге өзі жіберткен гой... Загипа қызының
шабарман-поштабай Қамысбайды жарастында бұғып жатып, жолда үстап, мөр басылған қағаздарды тартып
алып, өртеп жіберген гой... Сонда да Загипа қызы ақыры Абай аға
арқасында бостандыққа жетіп, мынадай шығарған өлсі бар.

Жолбарыс тағдыр
тап беріп,
Шырмалғаныңда шаталып,
Ақ қанат құстай қалыктай үшши
Күтылған едім, Абай аға,
Бір өзіңден шарапат көріп,
бата альп
Үмытпай есте, әмәнда
Жұртыйма айтам,
Жұрагагыма айтам —
Бар дауысыммен,
Жан жүргіммен айтам,
Мынау тауқымет гүмірдүң
Күйіндай үйіткірган,
Бүлттай женкілгөн
Тұнғиғынан қанша
Тұншықсам да
мағалып.

Кайран да қайран өмір-ай
Әсте жасымас,
Еш картаймас көңіл-ай...
Армандай аскәк, есіл аға,
Асыл аға —
Шыңғыстың жайсаны,
Халқымның занғар Абайы

Жалтақ-Жаппас. Әңгімене, әніне тәңір жарылқасын, Айдана! ... Енді өзің Татьянаның әнін айтып жіберші?!

Ақперіште-Айдана (*жан-жағына күлімдей, еркелей назданып*). Мына Қиясбай ағаның бір әнін тыңдайык, сонсоң айтайын...

2-ші еркек. Иә-иә, арасында ән болсын, Қиясбайдың әнін де сағынып жүрміз!..

1-ші еркек. Қиясбай аға, мінеки, домбыраныз.

Қиясбай-Қапсамет (*домбыраның құлақ қүйін келтіріп алып*). Қай әнді айтайын?..

Жалтақ-Жаппас. Өзің қалаған біреуін бастай бермей-сің бе?

Қиясбай-Қапсамет. Абай аға әнін бастайын (*«Бойы бұлғаңды» айтады.*)

Бойы бұлған
Сөзі жылман

Кімді көрсем мен сонан
Бетті бастым,
Қатты састьм
Тұра қаштым жалма-жан.
Бас құрасып
Мал сұрасып
Бермегенмен кетісер
Адам аулап
Сыныра саулап
Байды жаулаш жетісер...
Ел қағынды
Мал сабылды
Ұрлық, өтірік гу де гу.
Байы баспақ
Біі саспақ
Әулекі аспақ, сыпыра ку...

1-ші еркек. Шіркін-ай, әр сөзі мірдің оғындай дөп түседі...
Абай ага, қандай тауып айтқан! Ел қағынды сыпыра қу дегені
тура мына Жұмандар ғой... (*Ыржалақтай құледі.*) Сеспей қатыр-
ған ғой, шіркін!..

Жұман-Жұантаяқ (*шамдана қызыарақтан*). Өй, байғұс,
сенің де, ағаңың да, әкенің... Жаман жаңындағысын қарақтай-
ды деген... Айналандағыларды мінемесендер іштерің ауыра ма?..

2-ші еркек. Сезікті секіреп деп, өлеңге бола неге шала бүлін-
дің, Жұман?.. Екі құлағың қалқайып, қарның қампайып көз ал-
дыңда отырғанда саған ұқсатса, ұқсатқан шығар... Қойши, әрі
текіркемеи!..

Жұман-Жұантаяқ (*өкіректей, орнынан атып түрегеліп*).
Атам қазактың, өзі су ішкен құдыққа түкірмес дегенің ұмытпаң-
дар, түге?!

Қиясбай-Қапсемет (*дауысын көтере, ол да түрегеліп*).
Әй, Жұман, өйтіп өкіркеме де өңештеме. Элті сөзді айтқан қа-
зак тағы да «Ауруын жасырган өледі» дегенді де айтқаның қайда
қоясың?!. Арам өлгің келмесе, ауруынды атап берген Абайға
рахметінді айтсан етті онаң да! Елірген, есірік!..

Жалтақ-Жаппас (*жантайып жатып*). Иә, солай-ау. Со-
лайы солай!..

1-ші срекек (*өз-өзінен жырқылдай мәз болып*). Өй, ішек-
сілем-ай!.. Өй, ішек-сілем-ай!.. Жанды жерінен шашып кеткен
соң, қайтсін!.. Өй, ішек-сілем-ай!..

Жұман-Жұантаяқ *не дерін білмей бұлан-талаң болған күйде,*
қолын бір-ақ сілтеп, зытып береді. Осы кездे сахна қараңғыланып
кетеді.

Сахна ашыларда Абайдың қалың көпке танымал «Сегіз аяқ» өлеңімен айтылатын әуені баяу есіле естіліп тұрады. Қараңғы тунек арасынан біртінде Абай тұлғасы көріне береді. Абайдың көпкө танымал едеге шағы, ишігина шапан жамылған, басында тақиясы. Тік түрган бойда сөйлейді. Жоғарыдан түскен шам жарығы тек Абай тұлғасына ғана түседі.

А б а й (әуелде ол да залды меңдеп түрган «Сегіз аяқ» ән сазын ерні жыбырлай, күбірлей әуендеткендей, қосыла айтқандай сыңай береді де, соңсоң сәл басын тіктей, жанарын алысқа, залға қадап). Иә, жәмігат, өздеріңіз көрдіңіздер, әлгінде, сіздермен бірге мен де көрдім, Төбеби-тарих та көрді.. Бұған байланысты не дейін?. (Сәл ілгері адымдай, оң қолымен шапанының шалғайын қымтай, сол қолын алға соза тұрып.) Жұртysma, үрлак-жұрағатым, сендерге не айтар ем, осы орайда?.. Көргендеріңің бір де бірін жоққа шығара алмаймын... Болғанының бәрі рас. Тек мен кешкен ғұмырдың, біз шеккен алыс пен арпалыстың тамшысындай ғана елес деп білгейсіз бұларды. Ешбір кино, ешбір роман мен дастан, ешбір сурет-картина сәт сайын, сағат сайын аунақши құйқылжып, буырқана шалқып жатқан ғұмырды тұтастай қамти алмайтының, тұтамын ғана уыстай алуға мүмкін екенін ұмытпаңыз... Бәрін білетін, ертең не болатынын, он жыл, жүз жылдан кейін не боларын алақаныңдағыдан болжай білетін пенде дүниеде болмайды, болмақ та емес!.. Мен де сондай өз ортаммен, елжүртиммен бірге жасасқан, өмірдің қызығын да, шыжығын да бірге көрген, рахаты мен махаббатын да еш өгейсімеген бабала-рының бірі екеніме шұбларың болмасын!..

Осы кезде қараңғылық тұңғылығын жарып, «Әй, Абай» деген дауыс жаңғырыға естіледі. Сахнаның бір шетінен Төбеби-тарих кейіп сұлбалана береді. Енді шам жарығы оған да ауып, тұлғасы, өні-түсі анық көрінеді

Төбеби-тарих (дауысын кенеп). Эй, Абай! Өмірге, тағдырыца еш өкінішің, зарың жоқ пендеше сөйлеп кеткен жоқпышың, осы арада?..

Тұла бойды улатты
Бәрі алдағыш сүм жалған!
Қаны қара бір жанмын, жаны жара...
Мен келмеске кетермін тук бітірмей,—

ден налыған, өксіген сөздерді айтқан сен емес пе едің? Айнығаның ба солардан?

А б а й (елеңдей тыңдал, сәл ойлана). Неге айниын? Екі сөйлеу, қазір айтып, қазір айну — қашап да зымиян мен ездің ісі. Айтқымнаң, жазғапымнаң ешқашан, ешбір заманда, қандай қиямет

болса да айнымаймын, жұрагатым, үрпак-ұландарым!.. Мына қазір Төбеби-тариҳ еске салған өлең жолдарын да жазған мен

Тұзетпек едім заманды
Өзімді тым-ақ зор тұтып,
Таппадым көмек өзіме
Көп нағанмен алышып... —

дегенді де айтқан мен. «Қазақ ортасында да үрлік, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан, түзу жолмен іздеп, өрістерлік күп болар ма екен?» деп армандал, көкжиеңке көз сүзген де мен. Бұл айтқандарымнан да айныман, еш өкінбел!. Тек, жалғыз ғана өкінішім, әлгіндей айналама налып, өксігендей кездерімде, кейде өмірден туңілгендей, бәрін мансұқтағандай дәрмен-сіздікке бой алдыраған шақтарым ушін өкінемін. «Қайран сөзім қор болды тобықтының езіне» деп күніренуден аса алмай, кейкенде пендешілікке салынғаным өкінемін. Қөрген-білгенімнен түйгенімді, жиған-тергенімді, бар білгенімді шаршамай да шаптық-пай қағазға түсіре бермегеніме, көп нәрсе, көп нәрлі ой көкейде, іште тұншығып кеткеніне ғана өкінетін секілдімін.

Төбеби-тариҳ. Бәсе, біздің пайымдауымызша да солай болса керек те!.. Қалың қазақ жұртыңыз, бүгінгі үрпак-жұрагатыңыз сізді әулиедей қасиет тұтатыны да рас. Бірақ та шындықтан ешкім, ешқашан ешқайда қашып құтыла алмақ емес. «Ешбір қазақ көрмедім, малды иттікпен тапса да, адамшылықпен жұмсаған. Бәрі де иттікпен табады, иттікпен айрылады» деп жұртыңыздан жерігендей болғаныңыз да бекер емес.

«Соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім
Мыңмен жалғыз алыштым, кінә қойма», —

деп өзіңіз айтпақшы, сіздің өз ғұмырыңызда тартыс пен қайшылық болмағаны шуббесіз. Ортаңыздан оқшаулау, кей-кейде байлаулы батыр сынды шарасызың күй кешкенінде де әмбеге аян. Ол заман емес; бүгінгі заманда тірлік кешкендей болсаңыз, қандай жолды тандар едіңіз мәселен?..

А бай (тебірене, толғана, байсал үнмен). Бір караганда, оңай емес сауал айттың, Төбеби-тариҳ. Бірақ та, сен білмейді деп эсте ойламаймын. Бір білсен, сен білесің, бәрін... Өткенді де, кешегіні де, бүгінгіні де... (Сәл ілгері, залға қараң жақындаған береді. Жарық молынан түседі. Абай тұлғасы да, Төбеби-тариҳ тұлғасы да апанаңық, өмірде өңімен көріп, сұхбаттасып тұрғандай еркін таныла көрінеді.) Бұл арада менің айттар кебім: аспан мен жер, о дүниене мен бұл дүние, ақиқат пен қиял-ғажайып әлемі — түптеп-түптеп келгенде бірінен бірі ажырағысыз, бірімен бірі жалғас, сабактас тұтас әлем. Керек десеніз — тірі мен әруақтың арасы да көзге

көрінбес, үзілмес талшықтар арқылы байланысып жатыр. Элем — тұтас, өмір — тұтас бірлікте. Откен мен бүгін, бүгін мен ертең де дәп солай тұтас деп қарауды жақтаймын мен... Демек, Төбебитарих мырза, мені де бүгінгі заманнан шегеріп, откенмен фана шектеп тастауынды мақұлдай қоймаймын. (*Сәл езу тарта, Төбебитарихты қолтығынан ала, бірге ымдаң*). Мені бүгінгі замандарынан, бүгінгі үрпақ-жұрагатымнан бөліп тастамауынды бек қалаймын, бек өтінемін!

Төбеби-тарих. Қелістік, мен де толық құлттаймын осы ки-
сыныңызды.

А б а й. Ендеше, откен-кеткен демей, бүгін жайлы, ел-жұрты-
мыздың бүгінгі мұддесі мен мұраты, арманы мен қиялы, бүгінгі ой
мен қисын тұрғысынан тәжікелесіп қарауға мен де мамақұл деп
есепте. (*Сәл ойланы, анадай жердегі орындыққа барып жайғаса-
ды. Енді екеуі де кәдімгі өмірде жүздескен пенделерше сөйлеседі.
Абай сұқ саусағын шекесіне қадай отырып, сөзін жалғастырады.*)
«Қандай жолды таңдар едініз» дедін-ау, Төбеби-тарих?.. Өзіңіз
қалай ойлайсыз, бүгінгі күні тірі болса, Абай, халқын тастап өзін-
ше, өзгеше бір жол таңдар еді деп санаганыңыз ба?!

Төбеби-тарих: Әйткенмен... Айтпақ ойыңызды ірікпеніз.
Түгел айтыңыз.

А б а й. Айтсам, қазақ дейтін халқынан өзге дәuletім жоқ
екенін, менің одан өзге барап жер, басар тауым да жоқ екенін
айтамын! Абай болсам, мен, тек қана қазақтың Абайымын!.. Қа-
зак жоқ жерде Абай да жоқ екенін бек сезінемін!.. Мен өз өлеңде-
рімде, қара сөздерімде қазақты сынап-мінеген болсам, жұртымды
жек көргеннен сынаған екен деп қателеспеулерінді өтінемін. Қаза-
ғым жетілсе екен, айналадағы алыс-жақын іргелі елдерден қалма-
са екен, терезесі тең, еңселі жұрттар санатына косылса екен деген-
нен өзге ештеңе қөксеген емеспін! Қазақ деген халқынан айна-
лайын!.. Қазақтан басқа таңдарым да, ансарым да жоқ екенін бар
даусыммен айта аламын!.. Қазағым бақытты болса, Абай да ба-
қытты, қазағым мың жасаса мен де мың жасайтынма сенімдімін!
Абайда бұдан өзге арман да жоқ, мұрат та жоқ деп біліндер, жұр-
тым, үрпағым, ұландарым!..

Осы кезде сахнаға Ақперіште-Айдана келе береді.

Ақперіште-Айдана. Өзіңнен де, сөзіңнен де айналым,
алтын аға, Абай аға!.. Өзім де солай ойлагам, аруғынан айна-
лайын, ағатай.

А б а й (*орнынан түрегеле, Айдананың маңдаіынан шіскен*).
Келші, өзінді көргеніме бек қуаныштымын!.. Сағындым гой, сағы-
нышым әсте сарқылар ма, әсте қанар ма?!. Сені көргенде Тоғжан-
ды, Әйгерімді көргендей жаным жадырайды десем, қазақтың өзге

қыздары қызганбасын... Өзінді де, әнінді де сагынғанымды қалай дәлелдесем екен?!. Армандал өткен Айданам!..

Әлде сен ғұлмісін,
Әлде сен құнбісін
Әлде сен әнбісін,
Ақперіште-Айдана!.

«Абайы бар елдің бағы бар!» деген сөзді жар сала айтып жүрге-нінді сан мәрте құлағым шалған. Жүрекжарды лебізіңең, үніңнен айналдым, тіліңнең сүйдім, Айданаш!.. Алланың мұнысына да, жұз жылдан кейін жүздесуге жазғанына да мың қатта шүкір!.. Қазақ қыздарының бақытын аңсаудан, олардың сұлулығына, қылығына құмарлықтан өткен қызық бар ма, сірә, арғы-бергі тірлікте?!. «Бар!» деп дәлелдеушілер де табылар, Төбеби-тарих мырза. Ал, мен «махаббатсыз дүние бос — ҳайуанға оны қосындар!» деп жар салудан ешқашан айныман. Жұрт не десе о десін, бойтұмардай осы ұранымды қайталаудан жазбаймын, жұрттым, үрпақ-ұланда-рым!..

Ақперіште-Айдана (*еркелей, наздана*). Абай аға, бір қызық норсе айтайын ба?..

А б а й м е н Төбеби-тарих косарлана. Айт, айт, Айдана?..

Ақперіште-Айдана. Абай аға, сіздің әлгі «махаббатсыз — дүние бос» деген сөзіңізді қазакта екінің бірі біледі де, айтып та жүреді. Ал, сіздің отыз сегізінші сөзіңіздегі «кім өзіне махаббат қылса, сен де оған махаббат қылмағын қарыз емес пе?.. Кім сені сүйсे, оны сүймектік қарыз емес пе?» деген лұғатыңызды ешкім пәлендей ауызға ала бермейтіні қызық?!. «Құдай залымдарды сүймейді... Егер сен алланы сүйсен, о да сені сүйеді» деген лұға-тыңызды көп пендे үмыта береді.

Төбеби-тарих. Айдана пікірі құні бүгін тіpten расқа шығып жүргеніне мен де күәлік бере аламын.

А б а й. Өзімді ғана емес әрбір сөзімді де үмытпай еске алып жүргеніңе ризалықтан өзге не айта аламын, Айданаш... Қазақтың бүгінгі үл-қыздары ақ махаббат туын биікке көтергеннен, оны ластамай, таза сақтағаннан, әлпештегеннен, әсте үтпаса, еш үтылмайтынын баса ескертуді жөн көремін... Шын асыл, таза махаббат бар жерде ғана өмір миуалы, көрікті, магыналы болмағын, еліміз есейе түспегін қадай айтсам, иланармысыздар?!. (*Сөлден соң, Айданаға еміне қарап*). Айданаш, ағанды әдемі бір әніңмен жарылкар ма екенсің?!. Өтінемін, жаным ...сағыныш тарқамаса да бір жарылқансыныш!.. Төбеби-тарих қарсы болмасына мен кепіл!..

Осы кезде Ақперіште-Айдана әсем бір ән бастап кетеді.

Ақперіште-Айдана (*тербеле толықсын, баяу қоңырлата*).

Домбыранда күй тұнған,
Көкірегімде сыр тұнған,—
Бір өлең айтып берейін
Ояншы, аға, үйқыннан.

Балқисың кімнін күйіне
Күлкінде сенің кім ие?
Ояншы, аға, үйқыннан
Жарқ ете қалсып дүніе! .

А б а й (елжірей, елти сөйлеп). Мынау бір сирек айтылатын, әсем ән болды-ау!.. Қөніл сандығымды күмбірлете оятып, әлдилеп өткенін көрдің бе, Айданаш!?.

Адамды сүй, алланың хикметін сүй,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!

Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық, мол жылдар
Ақырын, ақырын шегініл
Алыстап кетті құрғылар.

Ерекше естен кетпес қызық қайда?
Жолығатын қыз қайда терең сайды?..
Бұл өмірдің қызығы махаббатпен
Қөрге кірсөн ұлтіл жақсы атақпен,
Арттағыга сөзің мен ісің қалса —
Өлсөң де өлмегенмен боласың тәң .

Есерлер жас катынды тұтады екен
Жас қайысын білдірмей жұтады екен.
Ортасында бұлардың махаббат жок
Тұсал қойыл қашырап бұка ма екен?..

Айданаш-ай, қөніл сандығында қордаланған қай-қайдағы от шоғын түртпектеп, маздатып кетті-ау, мына әнің?..

Дүние ойдан шығады
Өзімді өзім ұмытып
Қөнілім әнді үгады
Жүргегім бойды жылтыып

Құлактан кіріп бойды алар
Жақсы ән мен тәтті күй.
Қөнілге түрлі ой салар
Әнді сүйсен, меншे сүй!..

Және бір қайталап айтшы, әлгі әнінді, сағынышым, Айданаш?!.
(Айдана қайталап айтады. Абай қолына домбыра алып, құлағын сала тыңдай отырып, бебеулеп қосылады.) Маган деген бұл жолғы ең үлкен сыйын, осы әнің болды, жаным! Жүргегімде жатталып қалады!..

Ояншы, аға үйқынан — жарқ ете қалсын дүние!..
Бұдан өруақты сезім болуга мүмкін бе?!

Осы кезде саҳнаға Шәкәрім келеді.

Шәкәрім (бірден сөйлей кіре). Мынадай әсем ән әлдилеген сұхбат болып жатқанда тыныш жата алмадым... Шетіне мен де ілінуге асықтым... Әсем сазды әдемі әнің менің де құлагымда калды, Айданаш!

Ақперіштегі Айдана (жан-жағына жайраңдай қарап). Шәкәрім аға, жақсы келдіңіз... Орталарыңызға тастар бірер сұрагын бар... Рұқсат етсөнідер!

Абай. Рұқсат-руқсат!.. Неге, рұқсат болмасын.

Ақперіштегі Айдана. Абай аға!.. Отыз сегізінші сөзіңізде сіз пайғамбарлар, әулиелер, хакімдер, кәміл мұсылмандар жайлар ой тербейтін жеріңіз бар... Пайғамбарлар мен әулиелердің айрымасы жөнінде өз аузыңыздан сөл де болса мәслихаттыңдауға құштармын. Шәкәрім аға да өз көзқарасын айтсын. (Шәкәрімге бұрылып). Қалай қарайсыз?

Шәкәрім. Қатынасуға бақұлмын.

Абай (басын төмен сала, аз-кем ойланып). Иә, Айдана, үлкен тұғырлы мәселе тұтқасына қол созып тұрсың?..

Айдана (наздана езу тартып). Өзіме түйткіл нәрсе болған соң?..

Абай. Бас-басыңа би болсан,

Манар тауға сыймассың,

Басалқаныз бар болса,

Жаңған отка күймессің!..

Басалқа дегендер сол сен айтқан пайғамбар, әулие, хакімдер жасағын құрамақ керек... Замана көшін солар бастамаққа керек. Қоңбысы тұлғалар, елбасылар, хакімдер, ғұлама ойшылдар ел мерейі мен бақ-тәләйінің бағандары болмаққа керек!.. Осылайша ой сараптауға бола ма, Шәкәрім, сен де қазақ топырағындағы ғұлама ойшылдың бірісің фой!..

Шәкәрім. Сөзіңізге құлдық, Абай аға!.. Болғанда қаңдай!.. Әбден болады деп қараймын.

Абай (арлы-берлі жүре сөйлене). Әулие мен пайғамбардың арасында айрмана бар ма? Әулие деп кімді айтамыз? — дедің-ау, Айдана. Бұған айтарым: әулие жерде жүреді, жерде туады, өседі, пендешілік тірлік кешеді. Қысқасы, ол дана болғанмен, әулие болғанмен, адам. Ал, пайғамбар — ол да адам, бірақ та пендешіліктен ада, өйткені ол — алланың өкілі, жердегі адам атаулының бәрінен алланың сөзін, өсіетін, аманатын жеткізуши, таратушы. Сондықтан да ол — данагөй, күнә атаулыдан аулақ, пәк... Әулиелік пен ұлылық ағайындас, тектес. Екеуінің ұшар үясы да, барад тиянағы да — кеменгерлік! Екеуі де пендешіліктен ада, арда қасиет бол-

мақ керек, сірә. Екеуі де бақылық, мәңгілік өлкесіне барып байыр-кала мақ, халық жүргінен тиянақ таппак!..

Шәкәрім. Абай аға, бұл уәждеріңізге илануга да болар. Сіз айтқан кеменгерлік, менше — ақыл тек әділетке ат басын тіреуін жақтаймын.

Пайғамбар, әулие айты деседағы
Ақыл қабыл алмас, ол — маған жат,
«Ақылға билетпеген пенде айуан»
Десем де бола қоймас сезім ағат,
Қиянатың бар болса — иманың жок,
Маған десе мың жылдай қыл ғибадат..

Тәнірі жолы — ак жүрек. Қиянат деген сайтан... Өз басым, барғылымның тұп атасы — ақыл деп ғибадат етем. Дін де, иман да — ақылдан тиянақ гапса керек... Әулиелік, пайғамбарлық та — ақыл дариясынан сусындал, нәр алса керек!..

А б а й (*Шәкәрінің тұлабойына барлай қарап*). Екеуміздің қызынымыздан алшақтық көріп тұрған мен жок. Жалғыз ғана қосқаның әділет пен қиянат дейтін тиянақтар ғой... Ендеше әділлеттің мәнісі не болмақ?.. Адам алдауга салыну, адам аулауга салыну — ессіз, есер қауым тірлігі, ол әділетпен әсте қоңсы қонбақ емес. Әулиелік пен әділдік ағайындас...

А қ п е р і ш т е-А й д а н а. Әділет деген көптің, халықтың қамы болар-ау?..

А б а й. Әбден дұрыс айтасың, Айданаш!..

Көптің қамын әуелден тәнірі ойлаган
Мен сүйгенді сүйдім деп иең сүйсін..

Алланың пендеге аманаты, өмірдің мәнісі сол әділет деген соләне! Елім деп енірекен, өзін, ағайынын, керек десен, әйелі мен баласын үмита жүріп, ел бақтыы үшін жан пида тірлік кешер адам екінің бірінен шықпайды. Тек әулиелерден ғана шықпақ!.. Ондай әулиелікті әркімге жазбаған, әрбір пендениң қолынан келмейді ол... Адамның ішінде адамы, әулиесі ғана көтерілер шынар, аскар шын ол!.. (*Сәл ойланған, ілгері адымдағы түсін*). Дүниеде тұпкі мақсатын — сз пайдаң болса, өзін өлшеуілсің, ол жол құдайдың ак жолы емес. Ғаламнан жиылсын, маған құйылсын, отырған орныма ағылыш келе берсін деген ол не деген ынсан?.. Ондай пендеден әулиелік күтуге болмайды. Өзімшілдік — әрбір адамды бұзатын пигыл... Тоқтық пен боктық оның қиялар беткейі, жестер жері...

Шәкәрім. Барлық ізгілік ак жүректен шықса керек. Ак жүректік «ұждан» — әмма жаңға маҳаббат, шапағат, ғаділет, демек тәмам адам баласын бауырындай көріп, жаңы ашып, әділет куу... Осы айтылғандай ак жүрек көбеймей тұрып, адамшылық жеңе алмас!.. Менің ойымша осы XX гасырдың өркениет елдерінің білімі қылған ісінен, біле тұра нәпсісіне құлдығы зор сықылды.

Ақперіште-Айдана. Нәпсіге, құлқынға бой алдырмайтын би, әкім, мансап иесі бар ма екен? Қолында билігі бар зорлар мен қалталылардың нәпсісі де зор, араны да ашқарақ келетініне не дейсіздер?

Абай. Қазақ деген халықтың қасіреті қалың ғой. Сансап бітірғісіз жоқшылығы, мұны қөп. Сол сорлының бірі — өзін билеп отырған өңшен зоры емес пе? Атқамінері, болысы, бек пен биі, хан мен төресі емес пе? Ойда ұлық қорласа, аяздай боп әкім қысса, үйден үрген итке үқсан ел ішінен бәлеқор, паракор неше алуан мансапкоры шығады.

Төбеби-тарих. Абай, Шәкәрім, екеуің де туган ел тірлігінің қазанында қайнастар өстіндер, қызығын да, тотанағын да белшесінен кешпедім дей алмайсындар. Мансап иесі де болдындар... Сөйті тұра, мансап иелерін кустаналай сөйлеулеріңе жол болсын?!. Мансап атаулыдан безінуді аманат еткендерің бе?

Абай (*сәл одырая, тіксіне қарап*). Ә-ә, Төбеби-тарих, жанды жерден кезендің... Оған да айтар кебім барышылық.. «Биік мансап — биік жартас, оның басына екпіндеп ұшып қыран да шығады, ермелеп жылжып жылан да шығады» деп бұрын да айтқам, қазір де айтам... (*Алысқа көз жібере сөйлен.*) Мансаптың бәрі қорлық емес. Игілік үшін өзін құрбан еткен мансап — адамға қашат бітірсе керек. Ондай мансапты ақ жүрек адам болсаң, ит қорлықпен, ұлықтың табанын жалап жүріп таппас боларсың. Халқыңа қадірің асқан жақсы болсаң, биік мансап өзінді ізделеп кеп тапса болар... Мансап иесін жарылқаса зор қылып, қарғаса жер қылатын да — халқы. Биік мансап иесі қыран ба яки жылан ба — ісіне, тірлігіне қарап халқы айтпа!

Ақперіште-Айдана (*сәл жымыя*). Бұл сұрағымды, Төбеби-тарих, сізге де арнаймын... Өз басының ата тегі мен ағайынының барлығы, байлығы, әмір құдіреті аумағынан аса алмайтын әкімдер неге қөп ұшырасады? Екіншілік жағымпаздық, жылтыр-жыллос жорғалық, айлакес пайдакүнемдік қалатын кез бола ма екен?

Абай. Екі түрлі нақылды алдарыңа тартайын: Бірі — заманға бақпай ер онбайды. Екіншісі, ханы тұра болмаса — халқы онбайды. Өздерін ойланып, мәнісіне бойланадар...

Шектім. Нәпсі көзін байлаған адамзаттан
Айуан артық біледі әмір жайын!

Абай. Құллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Әуелі— надандық, екіншісі — еріншектік, үшіншісі — залымдық. Соңан қашпак керек... Құдай залымдарды сүймейді... Сендер ғана емес, менің өзім де жетпеген жер, жазбаған зар бар, шер бар көкіректе. Ол бүгінде, дәл бүгінгі касында, қалың елдің басында тұрған күй. Қараңғы, масқара надандық, қаскөй, озбыр зұлымдық. Қөпті күңіренткен жоқшылық, қорлық... Біз болсақ от басында, пүшпақ-

та жайшылықта сайраған көңілашармыз. Алысушы емесін!.. Алыспақ түгілі бұл қалай, осының өзі әділдік, адалдық жолы мен деген ун көтеруші, док көрсетуші дәрмен де танытпай, момақан, жайбасар, майбасар қалыптан да оянғымыз келмей, марғау, бұкпа күйден өсте серпілмейміз!.. Тауна қарай — қыраны, жеріне қарай — құланы, ұлысына қарай — ұраны, ұранына қарай — ұланы, сабасына қарай — піспегі, мұртына қарай — іскегі деген Энет баба сөзін еске салуды хош көреді көңілім!..

Төбеби-тарих. Ақперіште-Айдана сұрағына мен де үнсіз қалмайын. Би, әкім, хан-дәрежесіне қарай бәрі де билік тұтқасындағы ұлықтар. Қандай өкімет, мемлекет болса — олар соның сойылын соғады, демек сол мемлекеттің заңын жүзеге асырады. Бұқара халық неғұрлым надан болмай, сауатты болса, ұлық атаулылар да заңға, әділетке көбірек жүргінуге мәжбүр. Демек, ұлықтар өз қамын көбірек күйттемей, әділеттің жолына жан пида ету үшін халық неғұрлым еселеі керек, надан, бассыз-көсіз тобыр азаюы керек!..

Ақперіште-Айдана. Ұлық біткен, хан біткен әділеттен айнымайтын заман ел есейгенде ғана келеді десеңіш! Абай аға, Сіз де осы уәжге тоқтайсыз ба?

Абай. Әбден, әбден-ак!..

Халқым надан болған соң

Қайда барып онайын,—

деп жүргенім сол емес пе?!

Ақперіште-Айдана. Сөздеріңізге құлдық агалар! Ақыл-кенестеріңізге иландым! (*Енді Шәкәрім қасына тақап келіп, қолтырынан ала, еркелей.*) Ақыл жайында Сіз де қадай айттыңыз той, Шәкәрім аға. Тілімнің ұшына келіп тұрған пікірді тым болмаса, Сізге айтпасам, обалдағы... Біздер әйел заты еркектің қандай қасиетін ұнатамыз демейсіз бе?.. Әйелдер онаша қалғанда бұл жөнінде дауласып та жатамыз, Біреулер — еркектің сымбатты, көрікті болғанын ұнатса, енді бір әйелдер — ерекекке күш-қайрат жарасатынын, енді бірі — өнерлі болғанын жарататынын айтып жатады. Ал, маған салсаңыз — Абай ағадай сырбаз, ақылды еркекті сүймей мүмкін емес деп қараймын!..

Шәкәрім. Эй, алтын Айданаш, қазақтың Қыз Жібеті мен Ақ-Баяны сендей-ақ болған шығар?! Сендей қазақ қыздары кімге арман болмасын? Өзің де гул, жаның да гүл ак періште десе Ақперіштесің-ау! Жаса, жасай бер!

Осы кездे сахна караңғыланып кетеді. Жылжып келесі көрініс келеді.

Сахнада мартебелі мәжіліс залының көрінісі. Сахна төрінде жоғарыда «Халықаралық Абай қоры» деген жарнама ұзыннан ұзақ керілген. Төраға үстелінің басында Төбеби-тарих және бірді-екілі ресми адамдар. Төрағалар үстелінен былай таман мінбер. Залдағы орындықтарда яки әңгелек үстел басы мен төңірегінде бірсыныра әр жастағы, көшілігі егде тартқан еркек-әйел зиялы қауым өкілдері, жерегілікті және шетелдік кино, телепрограммалар мен фототілшілер, аудармашылар жарық түсіруші, дауыс күшеткіш қазіргі заманғы әртүрлі әбзелдер самсан көрінеді. Сахна ашилғанда төраға үстелінің басында түрекелген бойда Төбеби-тарих сөйлем тұрады.

Төбеби-тарих (көзілдірігін күп, қолына қағазын ала үңіліп). Мырзалар, ханымдар мен бикелер! Құн тәртібінің келесі мәселе сіне көшеміз. Қазак өлкесінің асқан ойшыл қайраткері, ұлы ақыны, ғұлама-философ һәм зангер, әрі композитор Ибрагим (Абай) Құнанбаевтың туганына 150 жыл толуына байланысты ЮНЕСКО тарапынан өткізілетін шаралар төңірегінде пікір алыспақшымыз. Қыскаша мағлұматнама баяндама жасау үшін сөз аты әйгілі қазак оқымыстысы Ахмет Байтұрсыновқа беріледі. (Залдан Ахмет Байтұрсынов мінберге көтеріледі) Fafu етіңіз, Байтұрсынов мырза, баяндаманы қай тілде жасайсыз?

Байтұрсынов (омырауына «А. Байтұрсынов — Қазақстан» деген жарнама іліп алған. Пенснесін түзей беріп). Әлбетте, қазак тілінде!..

Төбеби-тарих (залға қарап). Қазақ тілінде... Қазақ тілінен аударма кнопкасын басуларыңыз сұралады...

Байтұрсынов (пенсне үстінен залға қарап). Баяндаманың ағылшын, француз, қытай, неміс, испан тіліндегі аудармасы көбейтіліп, таратылып берілген. Сондыктan қыскаша тоқстерін гана құзырларынызға мағлұм етуге рұқсат етіңіздер!. (Залда қозғалыс. Бірсынырасы папкаларын ашип, қағаз аударыстырады). Қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибрагим) Құнанбаев 1845 жылы Шыңғыс тауының бөктерінде дүниеге келген, 1904-жылы алпыска қараған жасында қайтыс болған... Үш-ақ түйін айтамын: бірінші, бүрынғы-соңғы заманда қазак баласында онан асқан ақын болған жоқ. Оның қаламынан туган шығармалар, өлеңдер мен карасөздер қазақ өмірінің энциклопедиясы, қазақ психологиясының, қазақ жанының таптырмас шежіресі...

Залда фото-кинорепортерлар баяндамашыны да, сұрақ қоюышыны да, отырғандарды да жалма-жан жарқ-жүрк суретке тартып, сөздерін үнтастаға жазып, жүгіргіштеп жүреді. Әрқиыл шет тілде сөздер естіледі.

З алдан сарапқ. Құнанбаевтың қаша кітабы шыққан? Америкада, Жапонияда неге жоқ? Ағылшын және басқа шет тілдерге толық аударылмаған ба?

Б айтұрсынов (едел-жедел). Бар әділетсіздік, парадокс, керек десеңіз, жабайылық сондағой!.. Әлденеше мың жол өлеңдер мен дастандар, қарасөздер яғни бірнеше том боларлық асыл меруерт туындылар жазған үлы жазушы көзінің тірісінде бірде бір кітабын көре алмай кеткен. Тұңғыш кітабы 1909-жылы жарық көргеніне қарамастан, әлі күнгө дейін әлем халықтары кітапханасынан лайықты орын алмай отырғанына өкініштен өзге не айтуға болады?!

З алдан сұрапқ. Экесі Құнанбай үлкен діндар, шонжар болған деген рас па?

Б айтұрсынов (сұрауышыға қарап). Еш өтірігі жоқ! Экесі Құнанбай қазақты төрелер билеп, сұлтанандар төрелерден қойылып тұрған заманда, солармен таласып, қарадан сұлтан болған адам. Заман бұрынғыдай болса, Абай алаштың атақты билерінің бірі болуы да шуббесіз... Абай білімі көптер жүрт билемей, малы көптер жүрт билейтін заманға қарсы туған!.. Білімінің қызығын жалғыз тобықтылар көріп, басқаларға пайдасы тимей, болыстыққа құмар көп қазақтың бірі болып, бәлки, сол күйімен өліп те кетуі ықтимал еді. Қазақтың бағына ондай болудан құдай сақтаған!..

Т өбеби-тарих (қоңырауды шылдырлатып). Мырзалар, сұрақты соңынан қояйық!. . Баяндамасын бітірсін... Байтұрсынов мырза, жалғастыра беріңіз!..

Б айтұрсынов. Әділетсіздік аз ба өмірде?.. Әсіреле, біздің қазақ жүртты оның әдебиеті мен мәдениеті тек осы жынырмасыншығасырда небір сұрапыл сорақы озбырлықтар мен қаубеттерді бастаң кешті. Егер, ЮНЕСКО тәрізді халықаралық мәртебелі үйым деңгейінде бүгінгі замандағыдай қолға алынса, Құнанбаев шығармалары әлдеқашан әлемдік алтын қорға қосылып, Нобель сыйлығына баяғыда ие болар еді-ау!.. Планеталық, әлемдік деңгейде казақ жүртты талай сыйбага мен қошеметтен изумез қалың жүргені де сол бодандық, кіріптарлық, әділетсіздік дейтін індет экелген сор, бақытсызың демеске лаж жоқ!.. (Әр түстен сатыр-сатыр қолшапалақталады).

З алдан дауыс. Мәртебелі тәрага, сұрапқ қоюға рұқсат етсөніз?

Т өбеби-тарих. Рұқсат! Рұқсат!

З алдан сұрапқ. Қазақ Құнанбаевтың орыс Лермонтовты, неміс Гетеңі аударғаны, орыс достары болғаны рас па?

Б айтұрсынов (едел-жедел). Әбден рас. Тоқетерін айтсам: Абай өз заманында Семей атырабына Ресейдің орталық аймақта-рынан жер аударылып барған Евгений Петрович Михаэлис, Севе-

рин Северинович Гросс, Михаил Долгополов секілді өз заманың озық ойлы оқымыстыларымен дос болған, оның дүниетанымына, ақындық өнер ұстартуына олардың көп ықпалы болған. Олардың бірі поляк, екіншісі еврей, үшіншісі — орыс... Қыскасы, Абай Құнанбаев ісі қазақ жұртының ұлы ақыны, біртуар ақылгөйі. Абай сөздері дүниеде қалғаны — қазаққа зор бақ!.. Ал, ендігі жерде байтақ әлем, бүкіл планета Абай арқылы қазақ жапын, қазақ халқын, қазақ мемлекетін танымак. Абай — біздің халқының паспорты, Абайдың біз осылайша дәріптесек бек жарасар!..

Төбеби-тарих. Баяндама бітті. Кім сөз сұрайды?.. (Залдан Міржақып Дулатов қол көтерді.) Міржақып Дулатов — Қазақстан...

Міржақып Дулатов (кеудесінде «М. Дулатов — Қазақстан» деген жарнама ілулі). Зәредей шұбә етпейміз, Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ, рухына сонша жақындаі тусерміз. Заман үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарап, өнер-білімге қанар, сол күндерде Абай мерейі күннен күнге артылар. Халық пен Абай арасы күшті маҳаббатпен жалғасар.

Төбеби-тарих. Келесі сөйлеу什і — қазақтың дүлдүл ақыны — Мағжан Жұмабаев.

Магжан (кеудесінде «М. Жұмабаев — Қазақстан» ілулі).

Ай, жыл өтер, дүние көшін тартар
Өлтіріп талай жанды, жүгін артар
Көз ашып, жұртың ояу болған сайын
Хакім ата, тыныш бол, қадірің артар .
Шын хакім, сөзің асыл — баға жетпес
Бір сөзің мың жыл жүрсе, дәмі кетпес...

Төбеби-тарих. Ендігі сөз — қазақ ойшылы Үйдірыс Мұстағамбайұлына.

Мұстамбайұлы (мұның да омырауында жарнама). Абай өзінің заманында жалмауыз жуанды мазақтады. Кесір, сотқар болыстарды жерледі. Арамтамақ, ізdegені айт пен той жалқаударды, не тыртақ, жыртақ босбелбеу бозбаланы сықақ етті, талапсыз, намыссыз кедейді сөкті. Заманына қарай бұл үлкен батылдық, данышпандық еді.

Төбеби-тарих. Ендігі сөз Өзбекстан өкілі Абдрахман Сағдига.

Сағди (кеудесінде «А. Сағди — Өзбекстан» деген жазу ілінген). Абай барлығы 5313 жол шамасында өлең жазған, қарасөздері мен дастандарын қоспағанда. Орысшадан тәржіма қылғаны 1700 шамасында... Абай — XIX ғасырдың кейінгі жартысының адамы. Ресей патша үкіметінің қазақ елінің үстіне түрлі жақтан құрық салған колонизаторлық, миссионерлік саясаты да сол заман-

дарда күшейген... Қазақ елінде өзара талас, өзара дұшпандық, қастық, қараңғылық, өсекшілдік күшейген... Қісіге сол ел, сол тұрмыс қандай әсер, қандай ғибрат бере алса, Абай да бізге өз елеңдерімен соны береді.

Төбеби-тарих Қазақ әдебиетшісі Тәкен Әлімқұлов сөз алады.

Тәкен Әлімқұлов. Басында саңлау, жүргегінде сезім бар қазақ Абайды пір тұтады... Сахарада аяңшыл атпен су желші, биікке шығып, алысқа қараши, немесе шаһардың сәнді көшесінде алишақ басшы, жоқ болмаса, кітапханада көнетоз томдарды актаршы — әміссе Абай көз алдыңа елестейді... Абай ұлық, Абай кішік, Абай сері, Абай шаруақор, Абай пайғамбар, Абай пенде... Байдай тәкаппарлан, қайырышыдай қораштан, салдай шалқы, жарышыдай зарлан, бақыттыдай балқы, бейбақтай бебеуле, күл, күнірен, мақта да мақтан, датта да даттан — соның бәрінде Абай кешкен өмір, Абай кешкен мемнат, Абай түйген түйін жатады. Құллі қазақтың болмысын, табиғатын, тағдырын бойына сінірген кеменгердің ішкі әлемі жатады... Шыншыл, сыршыл суреткердің қаяусыз білімі, аяусыз тілі біреудің қыбын қандырып, жаңын байытса, енді біреудің шымбайына батып, құтын қашырады. Абай ой-қиялышың, сезім-түйсігінің мәнгі жасайтынында осындағы тәуелсіз сыр бар!..

Осы арада өзбек, қыргыз т. б. шет жүрттар өкілдері Ш. Айтматов, Төбеби-тарих нешеме шет елдер атынан келген жазбаша пікірлерден бірнеше ой үзіктерін оқып береді.

Төбеби-тарих (*қоңырауын шылдырлата залға қарап*). Ендігі сөз халықаралық Абай коры атынан ЮНЕСКО және басқа халықаралық ұйымдарға жолданатын қарап жобасын ұсынуға халықаралық Абай қорының тәрағасына беріледі.

Абай қорының тәрағасы. Тарихтан өткен әділ төреші жок. Әділдік ерте ме, кеш пе бәрібір жеңбей қоймайды. Біз бүгін жасағалы отырған ұсыныс осыдан елу жыл бұрын жүзеге асуына да болар еді... Эйтсе де, иғліктің ерте-кеші жоқ. Әділдік енді иғі шешімін тапса да ел арманының өтелгені деп өзімізді бақытты санаар едік... Осындағ ғана кіріспеден соң тоқетер ұсыныстарды мағлұм етуге рұқсат еткейсіздер. (Залда қозғалыс, репортерлер мінбер төңірегіне жапырлап ентелесіп, сәл дабыр күшейді.) Бірінші ұсыныс — Абай Құнанбаев шығармалары орыс, ағылшын, француз, неміс, китай, испан тілдерінде толық аударылып, ЮНЕСКО-ға мүше елдердің бәріне ЮНЕСКО тарапынан таратылуы сұралса. Бұған кетер шығынды халықаралық Абай қоры мен ЮНЕСКО және Қазақстан республикасы бірлесіп кетерсе. Екінші — Абай Құнанбаев шығармаларын ЮНЕСКО мен Абай қоры атынан халықаралық Нобель сыйлығына ұсыну жөнінде шешім қабылданса... (Әр түстен сатыр-сатыр қолишапалақталады). Халықаралық

Абай қорының атынаң өтіп отырған мәжіліс қарагының қазақ, орыс, ағылшын, қытай, неміс, француз, испан тілдеріндегі қысқаша жобасы қолдарыңызға таратылып берілген... Төбеби-тарих мырза, дауысқа қоюды өтінемін!..

Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді.

ТӨРТІНШІ КӨРІНІС

Каратұнек сахнаға төбеден үйіріле шам жарығы шанишила түскендегі Абай әз-бастағыдағы тағы да киіз үйі ішінде, үстіне желең шапан жамылған күйде отырады. Алдында аласа үстел, қағазқалам. Қозін алысқа сүзе толғана отырып сөйлейді.

А б а й. Уа, жұртый!.. Бұл дүние кімнен өтпеген?.. Армансыз кегкен кім бар, бұл фәниден?.. Менде де арман аз болмаған шығар... Эйтсе де, мен, адалымды айтсам, атақ та, мансап та тілемеймін!.. Сыйлық та керек емес маған. Бәрін де біліп, көріп отырмын... Тек менің жүрек сандығынан себеп боп шашылған ойларым қоңілдеріңе қонақтап, халқыммен бірге жасап келе жатқанына разылықтан, мың-мың алғыстан өзге не болуға мүмкін?.. Пенде үшін, адам үшін бұдан артық арман да, мұрат та болмасқа тиіс!.. Шынымды айтайын, мен дүниеден өткен сон, ерте ме, кеш пе, дәл осылай боларын білсем, кезінде соншалық күнірене, қамығып жазбас та едім!..

Осы тұста қараңғы тұнек тұңғиығынан «Әй, Абай!» деген дауыс жаңғырығып естіледі. Іле-шала алакөлеңке ішінен Төбеби-тарих тұлғасы сұлбалана береді, төбеден үйірілген жарық енді Төбеби-тарих кейпін анық көрсетеді.

Төбеби-тарих (даусы көтеріңкі). Әй, Абай!.. Немене сонда бұл дүниеде менде еш арман да жок, үрпақ-жұрагатыма айтарым да жок демекшімісін?.. Ойлансаң қайтеді?..

А б а й (орнында отырған бойда, Төбеби жаққа сәл аңтарыла). Ә-ә, Төбеби-тарих, менен әлі де болса, пікір саумалау максұтың болғаны-ау... Айтарым неге болмасын?.. Адамда ешқашан арман түгесілер ме? Ойланып өзім айтайын ба? Әлде, бірді-екілі сауалың болса, сол төңіректе ой шабақтаймыз ба?..

Төбеби-тарих. Бір-екі сұрақ қоюыма болады.

А б а й. Оған да келістік.

Төбеби-тарих. Ендеше, бірінші сауал. Қазақ өлкесінде соңғы жетпіс жыл бойына дін атаулы едәүір қысымға ұшырап, дімкәс, мүшкіл хал кешкені шындық. Ал, соңғы бірнеше жылда, қазақ елі егемендік алғаннан бергі мезгілде дін мен шаригатқа, құранға көзқарас мұлде өзгеріп, қалың ел құдайға құлшылық етуге, имандылыққа бет бұра бастады. Ал, сіздің дін мен молдаға көзқарастарыңызда бірсызыра қайшылықтарды байқаймыз.

А б а й (*сәл зілді көзқараспен*). Мәселенки... Атап-атап айта зласыз ба?..

Гөбеби-тарих. Неге айта алмайын? Айта аламын... (*есінегүсіргісі келгендей, ойланан*).

Көптің қамын әуелден тәнірі ойлаған
Мен сүйгенді сүйдім деп нең сүйсін,—

деген өлең жолдары да сіздікті. Отыз сегізінші қара сөзінізде (*қағазға үңіле*) «бұл замананың ишандарынан бек сақ болыңдар... Бұлардың сүйенгені — надандар, сейлегені — жалған, дәлелдері — ғасибы мен шалмалары, одан өзге бұларда ешиэрсе жоқ» деп казғансыз. «Қітапты молда теріс оқыр, дағарадай болып сәлдесі» сықылды молда ишан атаулыны келемеждей жазған өлеңдерінің де барышылық... Демек, адамды аллаға табындыруға келгенде дінге, шаригатқа талассыз жүгінді жақтай тұра, кей реттерде дін жолын үағызыдаушыларды мінеп-шенеп, жұртты діннен безіндіретіндегі көрінесіз. Осы кепке не дейсіз?

А б а й. Сөзіңде құлдық, Төбеби-тарих!.. Сұрагыңа қарсы сұрақ қоюға бола ма?..

Төбеби-тарих. Иә, қойыңыз, қойыңыз!

А б а й (*ойланана жанарын алысқа қадай*). Бұл дүниеде қайшылықсыз нәрсе болады деп ойлайсыз ба? Күн мен түн, ақ пен қара, ыстық пен суық дегендегі дүние түгел қайшылықтан тұрмай ма?.. Іздей берсе әрбір сөз берін сөйлемнің ішінен де қайшылық табу киын емес. Гәп — айтылар ойдаң тұп төркінінде болмаққа керек!.. Осы уәжге келісесіз бе?!

Төбеби-тарих (*мырс ете*). Қелісейін... Эйткенмен...

А б а й. Эйткенмен... Азын-аулақ сөз тарқатайын... Адам біткен-ін бір қасиеті — өзін беймәлім, жұмбақ сырлы, бәріне құдікпен қарайтынын бекер дей алармыз ба. Айналасында не нәрсе тылсым сырлы болса, соған тіptен оңайлау табынып, сиынатын секілді. (*Сәл ілгері адымдай түсін, оң қолын соза.*) Мәселен, қазақ тірлігінде дін, құран сөздерінің көбі өздері үшін мұлде қараң, беймәлім жұмбақ сынды көрінетіні — міне, олардың сол бұлдыр сөздерге үйіғансып, алақанын жая мөлие қалатыны бекер мә?.. (*Төбеби-тарихқа бұрыла.*) Ал, мен кейде молда да, тыңдаушы жұрт та сол оқылып отырған құран аяттарының мәнін сөзбе-сөз үғар болса, білер болса, онда мұншалық мөлие үйіп, тыңдамас па еді, табынбас па еді деп шуббәланатын сәттерім де жоқ емес... (*Сәл аңтарыла, тіксіне.*) Ал, осы қисындарымда қайшылық жоқ па?.. Іздесек, бұлардан қайшылық табамыз!.. Бұл да ақиқат пен таным, тіршілік пен білім арасындағы қайшылық тылсымына барып, ат басын тіреп, адамды әлдебір бұлдыр үмітпен өзін алдарқатуға мәжбүр етеді десем, айтар дауыңыз бар ма?..

Төбеби-тарих. Сонымен қайшылық екенінде дауыңыз жоқ деп білеміз гой.

А б а й. Элбетте... Тағы бір ой ұшығына шығып қараңыз... Ал, егер біліп тұрса, мәнісі мен сыр-сипатын, сиқын, күш ауанын сезіп, біліп тұрса, мұлде керісінше қылық пен мінез көрсетуі иық теңестіріп, сөз таластыруы, иық қағыстыруы, күш сынасып, тіресіп байқары анық екеніне күмәнданбағайсыз. «Үйреніскен жау — атысқанға жақсы» дегендегенде содаи айтқан болар. «Ит үйір болса — жолбарысқа үреді» дегендегенде де осы шындыққа мегзеп айтқан болар, қазак... Міне, бұл бір таяқтың екінші басы...

Төбеби-тарих. Пікірімізді бір тиянаққа әкелсек, егер?.. Мәселен, қазіргі егемен қазақ елі имандылыққа тек қана осы дін жолымен ғана жетеді деген тиянаққа сіз өзіңіз тірі болсаныз тоқтар ма едініз?..

А б а й. Ә-ә?.. Мынауың ойланатындағы сұрақ?.. Улкен сұрақ?!.. (басын тәмен сала, арлы-берлі жүргіштеп, оң қолын сәл сермеғіштей, толғана).

Төбеби-тарих. Дәп қазір біздің қауымда біраз жұрт дін жолы — есу жолы, өркениет жолы дегенге оншалық илана қоймайтын да сықылды. Жұрттымыздың көсегесін көгертер, өркениетке жеткізер қандай жол бар?.. Нарық, жекешелендіру, қалай байысаң солай байы, жеке меншік тірлік қана миуалы, ең оңды жол деген уағыздарға ден қоя қоймаған топтар, өсіптің артын бағушы, ел басқарушы хакімдер әрекетіне кейде үмітінен, кейде күмәнмен қарап, екі үдай күй кешуші тобыр аз емес... Осы тұста сіздей абыздың аузынан қандай кеп шығар еді, дейді жұрағаттарыңыз?..

А б а й (тебірене толқын, бас шайқап). Қинап тұрың, Төбеби-тарих!.. Мандайымнан тер шығып та кетті білем. (Сәл серпіле басын көтере, езу тартқандаі кейіппен.) «Былай тартсан өгіз өледі, былай тартсан — арба сынадының» кері... Десе-дағы, бірінші айтарым — қазақ баласын имандылыққа, аллаға адалдыққа бұру елдік қасиетімізді сақтаудың, егемендікті баянды етудің ана тіліміздің туын жықпаудан кейінгі тұғырлы бір кепілі сынды десем де жаңыламаспын!..

Төбеби-тарих. Маған керегі де осы сез!.. Көкірек сандығыңыздың түпкірінен суыртпақтағандай мөлдек сыр ғой, бұныңыз!.. Faғы өтінемін. (Күлімдей жынысып.) Екінші айтарыңыз...

А б а й (сәл аңтарыла мойын бұрып). Тым тақымдап, барасың ау, Төбеби?..

Төбеби-тарих. «Айран сұрай келіп, шелегінді жасырма» деген емес пе, атам қазақ.

А б а й. Бұл арада да тауып кеттің, Төбеби!.. Мен де тауып кете алсам, жаарар?..

Төбеби-тарих. Табасыз ғой, сіз таппасаңыз, кім табар?..

Осы тұста сахнаға Ақперіште-Айдана келеді.

Ақперіште-Айдана (келе бере). Әңгімелеріңізге бөгет болғамын жоқ па?..

Абай мен Төбеби-тарих қосарлана. Кел-кел, Айдана!

Төбеби-тарих. Еш бөгет болмайсың... Құпия әңгіме жоқ біздің арамызда. Қайта сен де атсалыс ой белісуге.

Абай (Айданаға қарап). Айданаш, асығыс болмасан, сен де қулақ сал... Сөзімді жалғастырайын... (Сәл ойланы, залға бұрыла) Екінші айтпағым — дін жолын ақиқат пен әділет жолы есебінде тандаған күнде — оны бүгінгідей долбармен домбайламай, ислам дінінің қағидалары мен сүре-аяттарын түп тамырынан тартып, бақайшағына шейін шағып, үрпақ бойына сіңіру ләзім. Эйтпесе, шала молда — дін бұзармен көмескі дүниені қөз жұмбай уағызы даудан пайда келмек емес. Онсыз өзімізді де, алланы да алдаймыз!..

Төбеби-тарих. Екінші сұрағыма көшейін... Ел ішінде бүгін тіл төңірегінде қылыштырылғаның қыжыл саябырысмай келеді. Ана тілі мен орыс тілінің ара-қатынасы абыржытады кей топтарды. Осы арнада ой шабактауға қалай қарайсыз, абыз Абай?

Ақперіште-Айдана (іле-шала). Бұл тарапта ана мен бала аңсары да аз емес, Абай аға.

Абай (тагы да басын төмен сала, сәл қамыққандай). Осындай сұрақтармен мені қинамасандар деп едім... (Оңашалай барып, бірде бұларға, бірде залға қарап). Бұл дүниеде бәрін білетін, бәрін көріп тұрган бір алладан өзге құдірет жоқ. Құдайдан өзгенін бәрі өлшеулі, өткінші... Эйтсе де, қарап тұрсаң, әулиелер аз ба дүниеде, керек десен, пайғамбар да аз емес... Бірақ та ешбірі барлық заманға дәп келер кесім-пішім айта алмайды. Құдай жолынан өзгенін бәрі бұлдыр-бұлан, бүгін тұра дегенін ертең-ақ кисық, қигаш болып шығары әжел емес... Демек, мен бірдеңе айтсам, сендер (сәл езу тарта) екеулеп қинаң бара жатқан соңғана, алда-жалда ойлану үшінғана айта аламын..

Төбеби-тарих. Біз соған-ақ мамақұлмыз. Солай гой, ә-ә, Айдана!..

Ақперіште-Айдана. Солай, бір ауыз лебізіңіз де тәбәрік біз үшін...

Абай. Тұған ана тілін қасиеттемей тәуелсіз, Егемен Ел болам деудің өзі құпіршілік екені Ай мен Күндей ақиқат болмаққа керек!.. (Сәл ілгері адымдай.) Ал, орыс ғылымы, оқуы жеңінде бұрын да айтқандарым баршылық, қазір де айттарым жоқ емес... «Балаңа қатын әперме, енші берме, барынды салсан да орыстың ғылымын үйрет!» деген екенмін. Дүниенің кілті бүгін тек орыста емес екенін де көріп, біліп жүрсіндер... Эйтсе де, маған салсандар Ресейден

мұлде безінү, орыс атаулыға қара күйе жаға беру ақыл болмайды. Төңіректегі алыс-жақың елдерден іргені аулақ салып, кектесуден, жауласудан ешқашан опа таппаймыз... Бүгінгі нәсілде қазакты орысқа өшіктіруші қазақ халқына достық етпейді, үрпактарым, үландарым!..

Төбеби-тарих. Әй, Абай, мен бірер мысал келтіре сауал қойып көрсем бола ма?

А б а й (*елен өте, қалт тоқтан*). Болсын, қанеки?

Төбеби-тарих. Мынау шығыс түстіктері көршілес үнді халқының өзінізге тетелес ғұмыр кешкен ғұлама жазушысы Рабинранат Тагор дегенді естуйініз бар болар?

А б а й. Иә, иә, айта бер, Төбеби...

Төбеби-тарих. Сол ұлы жазушы Рабинранат Тагор әуелде шығармаларын ағылшын тілінде жазып әлемді тамсандырып, ғасырдың бас кезінде-Лондонда зор қошемет, даңққа бөленген шағында әлемге аты әйгілі екінші заңгар жазушы Джек Лондон оған: «Сізді сонда үнді жазушысы деп танимыз ба, әлде ағылшын жазушысы деп танимыз ба? Тұған жұртыңыз оқымаған шығармаларыңыз қайырысыз аққаи судан несі артық?» дегендей төтен сұрақ қойғаны мәлім. Сонда Тагор бармағын тістеп еліне оралған соң шығармаларын енді тек ана тілінде жазуга қошкен, өз қаражатына үнді тілінде оқытатын мектеп салдырады, кейін келе үлттық университет ашады, Тагордың өзі окулықтар жазады. Содан соң ғана өзін мен үнді жазушысымын деген арда сезіммен дүниеден өткен... Егемен Қазақстанда бүгін қазақ тілі мен орыс тілі егіз жарыса, тайталасып тұрған шақта осы мысалға орай не түйін айттар едіңіз, жұртыңызға?

А б а й (*төмен қарай, толғана, желкесін қасиды, сонсоң барып*). Ғұлама хакімдер үшін ғана емес, елім деп соққан жүрегі бар, әрбір нағызқой азаматқа ғибраты мол мысал айттың, Төбеби-тарих. «Мың сіз-бізден бір шыж-быж артық» дей ме, қазақ. Елім, қазағым деп өзеуреген мың қызыл сөзден, әлгіндей өлмес, өшпес бірер кенеулі істің берері де кенен, өнегесі де мәңгілік екеніне дау бар ма?!. Қанша ақылдымын десек те біз шықпаған шыңды қөзедің, Төбеби-тарих!.. Мен емес, бүгінгі шақта ел тізгінін ұстаған хакімдер мен әкімдер серпіле ояиса, ойланса құба-құп. Сіз бен біздің кебіміз желге кетпегені... Солай емес пе, алтын, Айданаш! Эйел ғана емес, анасың ғой, аналар атынан төрелік айтармысын, осы арада?!

Ақперіште-Айдана (*сөл тебірене, толқи*). Ойым он саққа, санам сан саққа жүгіріп тұр, сенсөніздер!.. Заманың тар болса, көңілің дал болады екен, дымың құриды екен, итіңе дейін ұлиды екен, Абай аға... Әшейінде әркім ақылды, жайшылықта әркім батыр екенін көріп жүрміз. Қалың елің қазағың қайырысыз, бұлдыр

күн кешсе, қарапан басының бақ-мерейінен, мансабы мен даңқы-наң не үміт, не қайыр?!. Аңырып, түйыққа тірелгенде ел-жұртың үшін қой бастаған серкедей біртуар сардар кімім бар деп әулие-ән-биенді, қолbastар көсемінді іздейді екенсің!?.

А б а й. Артынан ерген мың сан нөкері, жасағы болмаса, қолбасшы батырың да дәрменсіз, қалың халқы қолдамаса ғұлама хакім мен ханың да дәрменсіз десем не дер едің?!. Бес саусақ — жұмсан жұдырық, ашсаң — қылдырық» дегенді қазақ осындайдан айтқан! Елің ермеді ме, қолдамады ма — еңбегің еш, тұзың сор, диуанадай далбаса күй кешпексің... Сөзіңің төркінің ұғып тұрмын, Айданаш!.. Надан ел — қуанбас нәрсеге қуанады... ұялғандары ұялмас нәрсеге ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды... Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетіні де болады... Надандыққа жоқшылық кеп қосақтасқан тығырықты ешбір елдің басына бермесін, Айданаш!.. Шала мейір — шала байқайды... Ұялмас бетке — талмас жақ бітеді... Жұртты ызаландырмақ — шаригатқа харам, шаруаға залал, ақылға теріс... Мал мен дәүлетті не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек!.. Адалға сенсең — мұрттай үшасың!..

Осы сәтте Тәбеби-тарих сахнаның орта тұсына таман келеді. Абай мен Ақперіште-Айдана екеудің екі жағында, одан сәл кейіндеу қалады. Сахнаға жарық молынан түседі.

Төбеби-тарих (*даусы сәл көтеріңкі*). Елсіз, жолсыз сардалада жалғыз түп бәйтерек өсіпті. Айлар, жылдар жасапты. Эр жылының ғұлдері мен дәндері байтак атыrapқа ұшып, тараپ кетіп жатыпты. Күндердің күні сол ағашқа жай түсіпті де жайрапты... Сонда қуара, шошайып қалған ағаш көк аспанға тіл қатыпты. Сорымның да, көгере гүл атқан шағымның да қуесі сен едің, көк аспан!.. Сенен ғана сұраймын... Сен айтши, бір... Мен өлейін, дүниеден өтейін, бірақ сол жылдарда сенің желдерің қуып әкеткен ғұлдерім, дәндерімнен ұрпақ, нәсіл қалар ма? Жас жапырагын көкке созып, гүл жемісін кең атыrapқа шашар ма, мәуелі бак өсер ме?!. СаясЫнда жас өмір, жаңа дәурен мекендер мей?.. Бұтақтарында өскен-әнгенді мадақтап құмыр бұлбұл сайрап ма?— деп арманың әлдилей сөйлепті, ерен бәйтерек, Нулы да дұлы қазақ сахара-сына ғасырлар бойына гүл шашқан, асыл ұрықтар таратқан бәйт-

рекше ғұмыр кешкен асыл көкірек абызымыз, қазак өлінің бір әулиесі — Абай еді десек артық-кемі бола қоймас, әлеумет! . Мен бұл арада қазақ жерінің екінші бір заңдары, Абай атын әлемге таныткан данагөй жазушымыз Мұхтар Әуезов қолданған тәмсілге табан тіреп тұрмын. Қазақ жерінің әулиелері Абайдан ғана басталмаган, Абаймен түгесілмейді де!.. Әлі де әулиелер туады. Елжүрткышызды ізгілік армандарға бастаушы әулие ұл-қыздарымыз көбейсін! Соларды әспеттейік! Әулиеден жұтамайык!..

Келгендеріңізге, ықыластарыңызға мың алғыс, қалың қауым көрermen!..

Шымылдық.

ЗАР-ЗАПЫРАН
немесе
ҚҰДАЙДАН ҚОРЫҚ ПЕНДЕДЕН ҰЯЛ
(Публицистік хроника-драма тәжірибесі)

Абай Құнанбаевтың 150 жылдығына орай

Шымылдық ашылар алдында театр өкілі саҳнага көтерілгенде де, беташар есебінде мынандай сөз айтады:

«Хош келіпсіздер, қадірменді халайық...

Бәріміз туған Қазақстанымыздың, қалың жүртімыздың өміріндегі айтулы мерекеде — қазақ елінің арғы-бергі тарихындағы даңғайыр ұлдарының бірі Абай Құнанбаевтың 150 жылдық тойы қарсаңында отырмыз. Абай — қазақ халқының данышпан ақыны, ұлы ойшыл, әлденеше әндөр шығарған сазгер, өз өлкесінің, өз заманының белгілі қайраткері, философ, заңгер...

Абай — байтақ қазақ жерінің мақтанышына айналған заңғар тұлға. Бүгінде оны туған халқы ғана емес, көршілес, іргелес жатқан қырғыз, өзбек, түркімен, татар, башқұрт, қарақалпақ, ноғай секілді талай-талай тағдырлас, бауырлас халықтар да танып, құрметтеп, Абай есімі Абай даңқы әлемнің түкпір-түкпіріне шығандап бара жатқанына бәріміз күәміз. Тарих күә...

Бірақ та бүгінгі спектакль бұл жайында емес. «Зар-запыран» немесе «Құдайдан қорық, пендеден ұял» деп түр спектакльдің аты. Бүгінгі кеш сол дана бабамыз Абай ғұмырының кейбір, қалың көпке беймәлім шырғаландарына үңіле отырып, өзіміз жайлы, халқымыздың бойындағы қайбір қасиеттер жайлы сыр толғау болмақ...

Дана Абайымыз әйгілі кара сөздерінің бірінде «Қазактың қазактан өзге жауы жоқ» деген екен. Бұл пікірге қалай қараймыз?.. Бірге ойласайық!

Кане, саҳна ашылсын!..»

БІРІНШІ БӨЛІМ
БІРІНШІ КӨРІНІС

Саҳна ашылғанда Абай устінде шолақ етек шапан, басында тақия, қолында бүктеулі қағаз яки жүқалтаң кітапша, ерсілі-қарсылы адымдал, тықырышып ұлық есігінің слдында шақыру күтіп

жур. Іштей ойланулы, толғанулы. Жоғарыдан радио арқылы саң-қылдарап, әлгінде беташар сөз сөйлеген артист даусы естіледі.

Артист Бұдан аттай жұз он жыл бұрынғы яғни 1876—1883 жылдар. Абай бұл кезде отызың жуан ішіндегі кезі. Бұған дейін ол бірнеше жыл Қоңыр көкше тобықты елінде болыс болған. Ел ішіндегі қылыш-қылыш хикмет пен әртүрлі дау-шарғыға әраласып, ысылып қалған шағы. Соңғы төрт-бес жылдан бері Үзікбай Бөрібаев дейтін молданың арыз-шағымдарына ұшырап, басы істі болып, тергеу-сот есігін тоздыруға ділгер болып жүр.

Алай-дүлей үйтқыған, күңірене толқыған музыка сарыны ой-нап кетеді. Музыка үні сәл саябырлағанда А ба ѹ (желкесін қаси, күйзеле).

«Ауруда шаншу жаман, сөзде қаңқу жаман». Қазағым қандай тауып айтады?.. Меніңше, сол баяғы қаңқу. Тағы да не дақпырт шығарды екен такуа молдекен?.. Мешкей деген жақсы ат емес, қайтседе!.. Бәрінен де естіген жұрттан ұят екен. (Пауза.) Тергеуге, сотқа шақыртыпты деген аты қандай жаман! Қараптан қарап жүріп қүйінесің!.. (Іштей қубірлен, толғана жүріп, өзіне-өзі дабыстай сөйлем кетеді.)

Құйрығы шаян, бегі адам,
Байқамай сенбे құрбыға!
Бейілі шики
Ақылы қүйкі
Осы жұрт па тапқаның?..

Жау жабылса,
Бұзылмас жан көрмедім
Тұла бойды улатты
Бәрі алдағыш сүм жалған...

(Осы кезде іштен қоңырау шылдыры естіледі, Абай жәй басып ішке кіреді).

Тергеуші (устел басынан көтеріле, дауыстан). Иә, Ибраһим Құнанбаевич, келіңіз, келіңіз... Faуу етесіз, үстінізден арыз-шағым басылмай тұр.

Абай (сәл қабағын кере). Сол баяғы Үзікбай Бөрібаев молда шығар, тағы не жазыпты? Жаңылмасам, жетінші арызы ғой, бұл. Біреудің үстінен арыз жазбаса, іші кебе ме, бұл қазактың?! Жаңадан қосқаны бар ма? Әлде ескі әуені ме?..

Тергеуші. Қосқаны да бар-ау...

Абай (сұраулы кейіппен). Мәселенки...

Тергеуші (қағазға үңіле отырып). Мәселенки, 1876 жылы болыстық қызыметтен ауысар кезде Ибраһим Құнанбаев бұрынғы жегендеріне қосымша ел үстінен өз пайдасына 30 жылқы, 300 сом

ақша, бір түйе және 300 қой-ешкі жеп кетті деп көрсетеді. Бұған не айтасыз?

А б а й (*мырс етіп*). Біреу болыстықтан түсіп жатады — оған жұрт неғылмайсын деп мал-пұл жинап бермекші? Осының өзі ақылға сиятын нәрсе ме? Ойлаңызы, өзіңіз?!

Тергеуші. Арыз иесі жазып отырган соң — сұрау, анықтау менің міндетім.

А б а й. Жұрт ақымақ емес қой ай-шай жоқ, беталды мал бере салатын.

Тергеуші. Дегенмен, ешкімнен ештеңе алғаныңызды айта алмайсыз фой?

А б а й. Алсам, дәлелдеп айтсын.

Тергеуші. Мәселен, Нұкеш Құдесбаев — үш жасар жорға ат берген, құны елу сомдық, Қожекбай Жамантаев 45 сом тұратын бір түйе және 40 сом тұратын ат берген, Лаубай Шагырбаев бие берген, Боран Биболовтан құны 60 сом тұратын бесті ат алған деп көрсетеді.

А б а й. Бағасына дейін атап жазған екен, ә?.. Қандай ыжда-ннаттылық?! Әй, қазағым-ай! Бұларға не айта аламын?.. Менің жалаң сөздерімнің сіз үшін, әлбетте құны бола қоймас. Менен арыз иесі тізіп берген адамдардың өздерімен беттестіріп отырып, жауап алушы сұраймын.

Тергеуші (*Абайдың бет-жузіне тағы да барлай қарап*). Осылай деріңізді өзім де білгенмін, Ибраһим мырза! Құткенмін солай болар деп... Қуәлар осы маңда болмаққа керек. Казір бір-бірлеп шақырам. Сіз былай шетке таман жылжып отырыңыз, Ибраһим Құнанбаевич.

(*Абай іргеге қараң жылжып жайғасады. Тергеуші жез қоңырауды шылдырлатады. Қылыш-қару асынған жасауыл осқырына жетіп келеді.*)

Тергеуші. Құдесбаевты кіргіз!..

(*Қазандай бөрік, сөлбірейген шекпен киген Құдесбаев келеді*) Қанеки, Құдесбаев, тек қана шындықты айтуға ант-су ішіңіз!.. Жалған қуәлік үшін жауапқа тартылатыныңыз ескертіледі... Мына кісіні (*Абайды көрсетіп*) танисыз ба?

Құдесбаев. Танимын, әбден танимын... Абайды кім таны-масын, тақсыр-ау?

Тергеуші. Ендеше, менде мылжыңдауға уақыт жоқ. Тура-сын айтыңыз — осы кісіге құны елу сомдық жорға ат бергеніңіз рас па?..

Құдесбаев (*көзі жыпылықтан тергеушігө бір қарап, Абайға бір қарап*). Құны елу сомдық жорға ат?.. Елу сомы несі, құдайым-ау?.. Оны кім саудалапты?.. Ешқандай жорға атты білсем

бүйірмасын. Қөрсем көгермей кетейін... Тақсыр-ау, Абайда жорға ат аз дейсіз бе?..

Тергеуші (*орнынан атып түрегеліп*). Құдесбаев, түсінесің бе?.. Мен сенен бұл кісінің қанша жорға аты бар деп сұрамадым, сен оған жорға ат бердің бе, жоқ па, соны айт!.. Тоқ етерін айт, тездетіп!

Кұдесбаев. Мен бермесем де малы жетеді бұл кісінің. Құдай ақында, тақсыр, жорға ат берсем, оңбай кетейін. Сестрекатайын! Тіпті менде жорға ат деген өмірде болған емес!

Тергеуші. Жә, жарайды, Құдесбаев. Мына қағазға қол кой. Сұрау бітті. (*Қоңырауды шылдыратады. Қіріп келген жисауылға бүйірлып*). Мынаны әкет. Шағырбаевты кіргіз. (*Басында тақия, белінде белбей, қияқ мұрт жуан кіреді.*) Шағырбаев сен бе?

Шағырбаев. Иә, тақсыр, мен Шағырбаев.

Тергеуші. Шағырбаев, жалған айтсаң жауапқа тартылатыныңды ескертемін. Бір-ак сөзben айт. Бердің бе, жоқ па? Бермесең, бермедім де. Қөп сөз керек жоқ.

Шағырбаев (*кумілжіп*). Тақсыр, үқладым?.. Не бермедім? Кімге бермедім?.. Түк үқсан бүйірмасын?..

Тергеуші (*Абай жақты нұсқан*). Мына кісіні танисың ба?..

Шағырбаев (*мол денесімен бурыла*). А-а, Абайжан, салаумаликүм, есен-саумысың, қарғам (*ұмтыла келіп, қол үсінады*) Ғафу ет, сасып-сабдырап, байқамай қалғаныма.

Тергеуші. Бұл кісіні танитын boldыңыз фой, сонымен?

Шағырбаев. Неге танымаймын? Абайды танымай не көрініп-ті? Ақыл-есіміз дұрыс, құдайға шүкір!.. Анау-мынау емес, Үрғызбай, Құнанбайдың Абайы фой ол... Я, раббым, тілден жаңылдыра көрме, мұдірте көрме, тәңірім, (*өз жағасына өзі түкіріп қояды*) ... Танимын, әбден танимын, Ибраһим Құнанбай ұлы осы кісі екенін, раста десеніз, растай аламын, тақсыр.

Тергеуші. Жетер, жетер, көп сөйлейтін кісі екенсі. Танысаныз, осы кісіге бие бергенініз рас па?

Шағырбаев. Қашан беріппін?.. Неге берем?.. Бие өзіме де керек... Жуан тұқым, бай тұқым, қайта бұл кісі берсін мәған, бие беремін десе. Біреуге беретін билем жоқ менің!.. Бермеймін де, ешкімдікін алмаймын да. Мен сондай адаммын, тақсыр. Тұрасын айт дедіңіз, тақсыр, тұрасын айтсам — Абайда алты аласы, бес бересім жоқ кісімін...

Тергеуші. Басқа айтарыңыз жоқ қой?

Шағырбаев. Өзге ештеңе білмеймін де, айтпаймын да. Шалтай-балтай жоқ кісімін.

Тергеуші (*қағазын үсінә беріп*). Ендеше, мына жерге қол қойыныз.

Шағырбаев (*басын кегжитіш*). Қол қойғанды білсем, бүйтіп жүрем бе, бармагымды басамын!

Гергеші (қоңырауды шылдыратады, жасауыл кіреді). Биболовты кіргіз! (Жасы қырықтар шамасы, қолында қамшысы, тақырбас қазақ кіреді.) Иә, Биболов келініз. Ибраһим Құнанбаевичті, әлбетте танисыз. Тек шындықты ғана айтатыныңызға сенемін. Ибраһим мырзага бесті ат бергеніңіз рас па?

Биболов (мырс етіп, Абайдың жүзіне енді ғана тіктең қарал). Абай мырза, тар жерде ұшырастық, тәнірі жаръ қасын дейік. (Абай жәй ғана басын изейді.)

Тергеші (сал тіксіне). Ток етерін айтсаныз.

Биболов. Ток етері ме, жоқ па — айтайын. Бай байга құяды, сай сайға құяды дейді қазакта. Бесті ат берсем берген шыгармын. Абайдай азыу алты қарыс айбарлыға кім не бермейді. Мен де берем, басқа да береді.

Тергеші. Биболов мырза, мен сізді үқпай тұрмын. Не айттыңыз, бердіңіз бе, жоқ па?

Биболов. Не үқпайтыны бар? Бердім. Бермесең — жакпайсың ешкімге.

Абай (сөзге араласып). Эй, Бораш, бесті атты қашан беріп ен, маган.

Биболов (бет-аузын тыржита). Эй, Абай, алмадым деп антетші, қане. Менен алмасаң өзгеден алып жатыр емессің бе?

Абай (басын шайқап). Бораш, құран-кәрімді аттама, құдайға қарап сойлесең етті?!

Биболов. Алмайтын ауызы бітеу ұлық бола ма, соны айтшы, беу Абай. Сен де ұлықтың бірі емессің бе? Соны айтам. Сен де сау емессің, ендеши. Саумын деші, қане? (Екі саусағынен екі езуін кере, ырсита бажырайып.)

Абай (басын шайқап). Сендейлерге дауа жоқ екен, «өзі ұры ұры дейді, өзі қары қары дейді». Туу, бәтшағар.

Биболов (безере). «Бөрінің ауызы жесе де қан, жемесе де қан» дейді біздің қазак.

Тергеші. Биболов, сонымен бердім дейсіз гой.

Биболов. Бердім, бірақ қашан бергенім есімде жоқ. (Жы-мысықылана.) Баланың қай жылағаны есімде қапты дегендей...

Тергеші. Сонда «ат бергенмін, қашан бергенім есімдс жоқ» деп жазамыз гой.

Биболов (шімірікпестен). Иә, солай деп жазыңыз.

Тергеші. Жарайды. Биболов, мына араға қол койып бара беріңіз. (Биболов кетеді.)

Тергеші (Абайға бұрылып). Соңғы шағымында Бөрібаев сіздің жүрттап алған пәрелерініздің жалпы сомасын 3511 сом 74 тиын деп нақпа-нақ көрсетеді. Ибраһим Құнанбаевич, бұған не дейсіз?

Абай. Айғактары бар ма екен?

Тергеуші (күмәнді кейіппен). Болуға керек.

Абай (тіксіне). Рафу өтінемін, құзырыңызға құлдық, осындаи сұрақтарға жауап бере шаршадым мына мен... Көрсеткен куэларымен яки болмаса арыз иесінің өзімен беттестіре сұрамайсыздар ма немесе тікелей ел ішіне, жергілікті жерге барып тергемейсіздер мег?.. Қашанғы сабылып, аяғымыздан таусыла береміз?.. Жеті жылға созылды, не қылған басылмайтын, бітпейтін тергеу?..

Тергеуші. Құрметті Ибраһим Құнанбаевич, осы уәждеріңізді түгелдей арыз иесіне айтсаныз етті?.. Ол қойса, біз де қоямыз...

Абай. Мен сонда ешқандай жазығым болмаса да, арызқойга барып «қоя қөр молдакелеп» аяғына жығылуым керек болғаным ба, сіздіңше... Бола қоймас?.. Жалақор арызқойға барып жалбарыну әділдік бола ма, әлде жалақор атаулыны есірту бола ма?

Тергеуші. Ол жағын өзіңіз білесіз, Ибраһим Құнанбаевич!.. Дегенмен, сіз мына арыздағыларды растайсыз ба, әлде жоқка шығарасыз ба? Тоқ етерін айтсаныз?

Абай. Тоқ етері... Тоқ етері дейтіндей ештеңе жоқ қой мұнда. Бәрі шылғи өтірік, ойдан шығарылған қауесет!.. Жала күйдірмесе де күйелейді деп істеп отыр ғой, жалақорлар! Жалақор сұмдардың тыбым, жаза қөретін кезі қашан болады?.. Осыны айта аласыз ба мәртебелі таксыр?..

Тергеуші. Қадірменді Ибраһим Құнанбаевич, мен сізді түсінмелін. Сіздің орныңызда болсам, мен де сондай сұрақтар қояр едім. Амал нешік, бұл біздің қолдағы шаруа емес (алақанын жаяды.)

Абай (іштен тына, таусыла). Ендеше, кімнің қолында?.. (Орнынан атып тұрып, дегерсіздене.) Енді кімге баруым керек?..

Тергеуші. Білмеймін! Менің айтар кеңесім жоқ, Ибраһим мырза!

Абай. Сіздің айтар кеңесіңіз жоқ болса, менің айтар кеңесім бар. Қанша жыл болды, тергел жатырсыздар, жүздеген кісіден жауап алдыңыздар... Хош деніз!..

Тергеуші. Айта беріңіз, айта беріңіз, Ибраһим Құнанбаевич!

Абай. Арыз иесінің көрсеткені расталса, сөз жоқ, мен жауапта тартыламын, солай емес пе?

Тергеуші. Солайы солай.

Абай. Демек, бұл ойнауға болмайтын шаруа! Ертеңгі күні кімнің қайда, қандай халде боларын құдай біледі деген сөз. Ал, егер арызқойдің жалғанға шықса — кімді үстайсыздар?

Тергеуші. Кімді үстаймыз? Рас-ау?!

Абай. Міне, менің айтар кеңесім, арызы өтірікке шықса — арызқой сазайын тарту керек, жазалануы керек. 1868 жылы қа-

былданған Империя заңының 169 статьясында осылай көрсетілген. Орындалмайтын Заңда қаспі қала ма?!. Өзінен өрге тарта Ресей ішкі істер министріне дейін осы галабымды жеткізуіді бек етінемін!

Тергеуші (сол ежіреіе). Мұның өзі ойланатын, әбден акылдасатын жәйт екен?..

Абай. Ендеше, осы уәжімізді протоколға көрсете жазып, қол қойсақ деген тілегім бар.

Тергеуші. Болады, құп болады... Мінеки, (қаламын алып, сүйкесте бастайды.)

Лбай. Кәнеки... (Колын қояды.) Осымен болдық па?..

Тергеуші. Болдық деуге болады. Тек мына жерге, мына қазаға қол қойсаңыз...

Абай (қағазды алып, көз жүргірте оқып шығады да). Арыз-көйдің көрсеткенінің бәрі бекер, қауесет екенін айтып қол қоюға қарсылық жок (қолын қояды.) Құзырыңызға құлдық, кетуге болатын болар.

Тергеуші. Болады, неге болмасын?..

(Абай шығып кетеді. Есіктен шыға бере Узіkbай Бөрібаевқа көзігө кетеді. Ол шоқша сақалы селтиген, ұзын шапанды, қазан берікті шілпік қазақ.)

Узікбай (жалма-жан жалбақтай). Э-э, Абайжан!.. салаумәликум!

Абай (жалт бұрыла, қалт тоқтай, оны ала көзімен ата). Салаумәликум?! Салаумәликум?.. (Жағасынан ала бере.) Эй, Узіkbай, қанымда қарайып келе жатқанымда, онтайлы кезіктің, жатып атар қызылкөз! (Жағасынан сілкілей.) Кенірдегінді жұлдып алайын ба, найсан?!

Узікбай (бажалақтай қалтаңдап). Эй-эй, Абайжан! Не жаздым, қарғам-ау?

Абай. Анау бықсық, сандырақ бәтпарактарынды қашан қоясың?..

Узікбай. Өй-өй, Абайжан-ай... Мен емес қой оны айтқан?..

Абай. Енді кім айтқан?.. Жазып отырған сен ғой, сотқа арыз сенің атынан ғой.

Узікбай (бет-ауызы бір уыс болып). Иә, менің атымнан... Мен жазғаным рас еді, Абайжан.

Абай. Неге қайдағы жоқты жазасың?

Узікбай. Жұрттың айтқаны ғой...

Абай. Жұрттың кім, жазған-ау?.. Өстіл адамды босқа күйді-руге бола ма? Құдайдан қорку, пендеден ұялу деген қайда, имансыз-ау?!

Узікбай (міңгірлеп, жыламсырай). Мен емес, жұрттың айтқаны ғой, қарғам-ау...

А б а й. Сөйтіп жүріп, тағы да молдамын дейсің. Өй, молда де-ген аттан садаға кет, лағиет жауғыр!.. Құдайды ұмыту ауырға соғарын молдаға ескертіп жатудың өзі ерсі-ау!..

Осы кезде сахна бірте-бірте алакөлеңке тартып, қараңғылана береді. Жоғарыдан манағы артист дауысы тағы да саңқылдай естіледі.

Артист. Молда Үзікбай Бөрібаевтың зан орындарына усті-усті жазған арыздары бойынша жүргізілген тергеу сергелдеңі та-бандатқан тогыз жылға тақау созылып, Абай бірнеше жыл үй тұт-қыны болып отырып, ақыры жала-пәленің бәрі расталмай, жоқ-қа шыңады. Абай бүтіндей ақталады. Біреуге нақақ жала жап-қашы және тергеу барысында жалған жауапқа тарту жөнінде де үйғарым шығарылған. Архив коймаларындағы өткен ғасырдың 80-жылда-рындағы Семей облысы әскери губернаторының, Семей уездік со-тының кат-қат құжаттары осыны дәлелдейді.

Алайда, Абай басына табандатқан тогыз жыл бойы қара бүлт бол шүйілген шырғалаң із-түссіз кетті, біртуар азамат, абзал ақын жанын мұқалтпады деп ешкім айта алмасы кәміл.

ЕКІНШІ КӨРІНІС

Киіз үй іші. Абай ишінше шапанын желбегей жамыла, қо-лында қалалы, алдында жаюлы кітаптар мен қағаздар, біресе қағазға үңіліп әлдене жазып, бірде жанарын алысқа қадай тол-ғанулы кейінте отыр. Жүзі бозарыңқы. Окта-текте «үйілеп» қоя-ды. Касында кіріп-шиғып Әйгерім ғана жүр. Сонадайда іргеде қалақ домбырасы сүйеули.

А б а й (жаңаңын алысқа қадай, іштей күбірлеген сыйайда отырады да, сөйлем кетеді).

Ызалы жүрек, долы қол,
Ұлы сия, ашы тіл
Не жазып кетсе, жайы сол —
Жек көрсөндер, өзің біл...
Жек көрсөндер — өзің біл... (Пауза)
Сагаттың өзі үры шықылдаған
Өмірді білдірмеген, күнде үрлаған.
Тиянак жоқ, тұrlау жоқ, келді-кетті,
Қайта айналмас, бұрылмас бұлдыр заман...

Осы кезде жоғарыдан саңқылдан артист дауысы естіледі.

Артист. Арада он шақты жыл өтті. Абай бүл кезде болыс-тық секілді ел ішіндегі шен-шекпенді қызметті койған. Қебіне от басында, ауыл-аймак төнірегінде, кейде Семей кітапханасына ба-рып түрлі әдебиеттер оқуға, өлеңдер жазуға ден койған. Әйтсе де,

әртүрлі қашқу мен шапшы тұртшектер кейде жанаң, кейде үшсіләй сөгүн өтуін қоймайды. Мінеки, архив қойнауында іркілген сол гоқсанының жылдарда Семейден Омбыға жөнелтілген № 506 телеграмма былайша жан айқай салады.

«... Осыдан төрт күн бұрын Ибрагим (*Абайды айтып әгыр*) болыс Дұтбай мен стражник Измайлор басатқан 40 адам дұзытынды шапты, талады, мылтық атқылап, бес жұз жылқымызды айдан әкетті. Оязға шағым жолдаған әйелдерді сабады, Ибрагим (*Тағы да Абайды қадай айтып отыр*) бұрынғының үстіне бес түйсізді және тартып әкетті. Дүйсен Мыңжасаров пен Шормақ Төлемісовты жазықсыздан жазықсыз қамауға алды. Мұрындықтар малмызды талап алуда. Бәріне де куә бар. Жазықсыз жапа шеккендерге араша түсіп, талауға ұшыраған малмыздың кайтарылуына, қамауға алынғандардың босатылуына жәрдем ете көріндер. Тергеу жүргізуге өз шенеуніктерінді жібермесендер, Ибрагим, өздеріңе мәлім ете құдіретті адам, қолынан бәрі келетін, өлтірем десе өлтіре де алатын адам... Жауабын бүтін күтеміз. Мұқыр қазақтары Жылысбай Үркімбаев, Әбіленбай Шилібаев» деп қол қойған телеграммаға.

А б а й.

Жайынша жатқан
Ақылы бар кісіні
Гайбаттайды, даттайды,
Ауқаты бар тұғанды
Қайырсыз деп қарғайды...
Жалыруды пәледен
Жұрт ұмытты біржола
Шыныменен тәмам ел
Кете ме екен ит бола?..

(*Жүргегінің түсын қолымен баса, бүкшишіңкірей береді. Әйгерім жалма-жан ұшып тұрып, оның қеудесін сүйейді. Кос жастық қойып басын қисайта жатқызады.*)

Әйгерім. Абай, әрнені ойлай берменізші... Ой деген теңіз, батасың да кетесің. Жақсылықты ойланызышы шуакты, миуалы күндерімізді ойланызышы одан да...

Расы жоқ сөзінің
Ырысы жоқ өзінің
Өзі онбаган антүрган
Кімге ойлайды берекет! . —

деп жазбап па едің өзің...

А б а й (сәл көзін аша).

Патша, құдай сиындым —
Тура баста өзіңе.

Жау жаягадан алғанда
Жан көрінбес көзіме.
Ұлықпен мал табам деп,
Егессе ауыл шабам деп
Сұйтіп құдай атады
Бұл иең десе, біреуге
Жоқ нәрсөн шатады.

Әйгерім. Ойламаңызы оларды дедім гой. Отінемін, асылым, ардағым! Қара ниеттері өздеріне көрінсін!.. Бар болсаң көре алмайтын, жоқ болсаң — бере алмайтын қуыс кеуде қорқаулардан берекет пен опа күтүге бола ма.. Қойшы, біржола ұмытынызышы, пасық қоркеуделерді... Шәй ішемісіз, әлде бірер кесе қымыз ұрттаймысыз?.. Ақ ешкінің сүтін ысытайдын ба?

А бай. Шәй дұрыс болар ма екен... (*Әйгерім шіліп, шәй ұсына береді.*) Жүзіңді көрсө батыр малай болғандай, тал бойыңыздан пәктік те, парасат та нұр шашады. Қозім де, көнілім де әсте тоймайды...

.. Піскен алма секілді тәтті қызды,
Боламын да тұрамын көргендей-ак!

(*сәл серпіле, емірене Әйгерім білегінен ұстай беріп*)

Егер де қолың тисе білегіне
Лұпілден қан согады жүрегіңе.
Бетіңді таяп барсаң тамагына
Шынырлап бу енеді сүнегін...

Әйгерім (*наздана жынысып, еңкейе бере тамырын ұстап*). Тамырыңыздың соғысы жиілеген бе?.. Лұпілі үдемелі секілді?..

А бай (*толғана*). Неге өйтеді екен? Неден үйітқуы мүмкін?..

Әйгерім (*иек қага, сәл желтіне*). Байлықтан басыр болған анау Оразбайдай думкеуделдерден гөрі, атқа тақым, адамға лыпа боларлық қамсауы жоқ, жылаулары көп момын жүртінген қайғы бұлты алдымен сіздің басынызды тортап, осы халге жетіп отырғаныңызды қай қазак бағалар екен?!. Жалғыз-ақ жарық көлеңке-сіз, жақсы қундеусіз болмайтынына тіреліп, соған ғана жұбансаның болады. Сіздің атақ-абыроныңызды көре алмай, өз үйіндө жатып ықылдап ауыратындар бар. Олар бұлғауыш басты, надан катын-қаштарына шейін сізге сыртыңыздан күйікбас қесеулерін шошайтын отырған жоқ па? «Қасиын десен қан шығады, қасымайын десен жан шығады». Мұндайда жүрек өрекпи лұпілдемей қайтсін?!. (*Күлімсіреп.*) Сіз түгіл менің де жүрегім алып-ұшып, алқына лұпілдеп тұрғанын сезбегеніңіз бе?

А бай. Неге сезбейін?.. Сезгенде қандай!!

Көзің жатқа карамас,
Жат та маган жарамас.
Қылышында жок оғат,
Қарсы тойман жұз қабат —
Ыстық тартып барасын,
Бір сағаттан бір сағат...
Сіз қырғауыл жез канат,
Аш бетінді бер қарат,
Жақындай бер жуыкта,
Тамағынан айқалат!..
Қайғың болар шермен тен
Кара қоңілің жермен тен
Сенсіз маган жат тесек,
Болар бейне көрмен тен...

Әйгерім (толқына). Қуаныш пең жұбаныш, үміт пең құдік
коса қабыт айқаса келетіні қалай екен? Таңталаса шарпыскан, ке-
зек жығысқан тірлік шіркінге не дауа?..

А б а й. Дауа жоқ па?.. Бәріне де дауа бар!.. Жерік талғамай-
тыны ғашық алдамайтыны рас болса, өмірді шын сүйгендер бәріне
де дауа табатынына сен, ак гүл Әйгер. Ешкімге ешқашан көңіл
бастырмайтынына сенгін, Ақ құсым Әйгерім. Хас арғымақ қамы-
ғып тұяғын тасқа ілдірмес, хас жақсы адам қамығып, қайғысын
жұртқа білдірмес!.. Анау әлгі қотыр тайын қасқыр жесе, малы
үшін малайын сабайтын, тайын тәніріндей, құнанын құдайындаі
санайтын зорлық-зомбылықтың көркеуделері өзі өлген күні аты
өшіп бітеді. Ал адамдықты ту етіп, ел-жұрты үшін, үрпақ үшін
жапинда, адад тірлік кешкендер ғұмыры олай емес, сірә да өзге-
ше, өркешті құзарларға үя салса керек. Көңілге медет, жанға дауа,
сол әне!..

Әйгерім. Назары аш, сұғы өткір күншілдер сонда да ішқұса,
шерменде күйден айыға алмас ешқашан?!?. Біреудің бағына, малы-
на қүндестік қылыш, көз алартушылар қайда қалады екен?..

А б а й. Кімде кімнің әділеті жоқ болса, оның үтібы жоқ. Қім-
нің үтібы жоқ болса, оның иманы жоқ деген. Құдай залымдарды
сүймейді... (*Колына домбырасын ала бебеулен*)

Алланың өзі де рас, сөзі те рас
Рас сөз ешуакытта жалған болмас.
Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер
Күллі маклұқ өзгерер, алла өзгермес.

*Осы кездे сау етіп, екі-үш кісі кіріп ғоледі. Іштерінде Үзікбай
молда бар. Келе жалбақтай, жапырласа сөлем береді.*

Үзікбай (басындағы бөркін Абайдың аяғына тастап, қос
тізерлей, шіле бүгіліп). Иә, алдияр Абайжан-ай, қарабет болғаным-
ай, алжасқаным-ай... Бетім күйіп, тілім күрмеліп, аузыма сөз

түспей тұрганын қарашы... Кешіре гөр, Абайжан, мен бейбакты. Кешіре гөр, кеше гөр... Не істен не қоғанымды өзім де білсем бұйырмасын... Пері қакты ма, сайтан ұрды ма білмей қалдым-ау. Қеудесіне өзәзіл кірсе адам деген диуана бол кетеді екен... Ін, алдияр, жантым жала, жактым күйе, қылығым есіме түссе, өзімнен өзім шошынамын...

А б а й (сәл аңыра). Жә, жә, Үзікбай!.. Неге шошының? Неден шошиның? Түс көрдің бс, не болды?..

У з і к б а й (бір қолымен көзін үқалаі, бір қолымен бәркін үшіндеңдай, кемсендей). Өндім бе, түсім бе, өзім де қайранымын дегениміне нана гөр, Абайжан?! Қаңғалақтатып қай құлай айдан барғанын, Семейдің көзі шегір, қуаяқ каптесер песіріне таң болсаң керек, мен мақаупесте оған жеткізіп айттар тіл бар ма, қасымдағылар не айтса, соның бәрін бытпыратып тізе берсе керек, әлті кәпірстан, шегір, қазір мен жазды деген арызымиң өзім тітіркенем. Құдды сүр иттің артын сүқи ит жалайдының кебі. Өйбүй, бетім-ай, қай көзімді жырттитайын-ай... Эттен-ай. Бетім-ай, өзіме де сол керек... Құритын болдым, су тубіне кеттім... Мұндай боларын кайдан білейін?!. Өтірік көрсектенің үшін өзінді жауапқа тартамыз деген пәлесін шыгарды ғой, Абайжан-ай, мына мылтық асыған алдамышыла... Ажалимнан си жыл бұрын өлеңтін түрім бар... Абайжан-ай, есіл бауырым-ай!? Бір Шыңғыстың тұяғы едік қой... Жаздым, жаңылдым... Өзін қол ұшынды бер. Абайжан... Кешіргін мен пакырды. Аңдамай сөйлеген ауырмай өледінің керіне ұшырады, мына бейбақ, Үзікбай!..

А б а й. Уа, Үзікбай!.. Бәсе, жатыптар бөрібасардың не жанына зор келді десем?!. Біреуге ешбір дәлелсіз жауыздықлен күмән қылу, біреудің бойынан айып іздеу харам екендігі жайында құраның «нұр» сүресіндегі хажырат аяты алдыңа келгенде ғана үққан екенсін-ау, молдеке?!. Тәуба, тәуба! Сұбіхан...

У з і к б а й (күмілжи міңгірлеп). Я, Сұбіхан... Қафірлер тілімді қәлимага келтірмеді-бит... Я, алдияр, раббым Сұбіхан.

А б а й. Жә, Үзікбай... Мен кешуін кешіремін, кештім-ақ!.. Хадис Шәрифтегі «әркәзат әд ғадуалла» деген біреудің байлығын көпсінбек — ҳаскөйлік, ол алланың да, адамның да дұшпаны... Пайғамбар ғалайиссаламның «әлхад ля ядкул жәнәд» — қаскөй жаннатқа кірмес, жауыз қылықты адам — әлфәзат — «қансызы», менде ешкімнің хақы жок деу — әлману, харам қасиет дегенінен қалай құтылар екенсін...

Үзікбай бет-ауызы жыбырлай күмілжіп, маңдайын жерге тигізе береді. Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді.

Абай үйінде аныр да топыр. Аласа үстел үсгіндегі қағаздар мен кітаптарға дейін шашылған. Орта тұста бойын тіктей ұстан, шапаның желбекей жамылған күйде маңызып айналасына бедіреіле қарап Абай тұр. Ояз бен оның екі-үш серіктепі асай-мұсейлерін асын; ан жасауыл сақшылары үй ішінің ойран топырын шығара тінген. Бәрі әбігерлі сұсту. Үздің бұрыш-бұрышында үрпіссе тұрғандардың ішінде Әйгерім, азамат болған үлдары Тұрагүл, Магаяу-я бөліс Ырзықбайлар бар. Жасауылдар едіреңдеп «жоқ, еш жерде жоқ, қайды, қайды?» деп дігірлей түседі. Ешкімде үн жоқ. Абай да азырулы.

О яз (жәнікіріне, қақыроқнып, ыңыран). Ибрагим Құнанбаев, веңізіз көмектесссеніз, мыналар ештеңе таба алмады гой?

А б а й (таңыра сойлен). Ғафу стіңіз, Ваше превосходительство, немене таба алмады? Іздегендеріңіз не?.. Айтпайсыздар ма?..

О яз (басын шайқагансын). Мен ойлап тұрмын, сіз аса білімдер адамсыз, бәрін де біліп тұрсыз... Әлде құні бұрын тығын тастадыңызда, яки өртсін, жойып жібердіңіздор?..

А б а й (әлі де таңырқаған, сырбаз кейіппен). Тағы да ғафу етінүгे мәжбүрмін, мәртебелі тақсыр! Түсінесем бұйырмасын?

О яз (паңдана, иығын қиқаң еткізе мырс етін). Не-е!. Түсінесем бұйырмасын?! Сіздің қызырыз олксің түнкір-түнкірімен байланысынан жайы Пітерборга дейін мағлұм екеңін білмейсіз бе? Сіздің атыңызға кеткен алғашкы хаттың қайдан, қашан кеткені Арқат телеграф-поинтасына қашан келгені, иесіне табыс етілгені жайлы мағлұматтар колымында.

А б а й. Олай екенінен еш күнәнім жоқ. Құрықтарының ұзын рой..

О яз. Танысқызы келе мс, Ибрагим мырза?

А б а й. Үкітнярыңыз білсін.

О яз (былғары пәпкесінен қағаздарды сұрырып шығарып, хұ-зырлана оқиды). Семей полицмейстерінің 1903 жылғы 11-сәуірдегі протоколы.

«Семей облысы әскери-губернаторы мырзаның биылғы 10-сәуірдегі № 97 жолдамасына сәйкес жергілікті пошта-телеграф конторында Ақмола облысынан биылғы 7-наурызда Ибрагим Құнанбаевтың атына жіберілген заказды хат жайын анықтап білдім, анықталғаны: 14 наурызда Ибрагим Құнанбаевтың атына Қекшетаудан № 802 заказной хат келіп түсken де, иесіне табыс етуге 18-наурызда Арқатқа жеткізілген..

Қол қойған полицмейстер істерін атқарушы Бухартовский».

Мінеки, көрдіңіз бе, бізге бәрі мәлім, Ибрагим мырза.

А б а й. Мәлім болғаны маған да жақсы. Онда тұрған не бар?

О я з. Ендеше, неге көрсетиейсіз, сол қағазды?

А б а й. Ол, мінеки, менің қалтамда (*бұктеули қағазды қалта-сынан алып, үсіна береді.*)

О я з (*бадырая қарап, қағазды дереу оқымақ кейіппен үніле.*)

Мәс-саған, мынау арабша бірдене ғой?

А б а й. Ал, сіз қалай ойлап едіңіз?

О я з (*тамағын кеней*). Үм-м!?

А б а й (*сәл езу тарта*). Ваше превосходительство, қажет десеңіз, мен өзім оқып, сізге қысқаша түсіндіріп берейін...

О я з (*селсоқтау үнмен*). Қәне, көрейік... Ішінде ит өлің үагаса болды?..

А б а й (*қағазды қолына алып, дауыстап оқиды*). Ассалаум-агалейкүм, аса құрметті де қадірмен Ибрагим мырза.

Сізге Ақмола облысының барша бас уезінің қадірмен адамда-рының атынан өкілдік алып жазып отырмын. Был 19-қыркүйек күні патша ұлығы біздің Қекшетау өніріндегі жеті болыс елдің болыстары мен билерін съезге жинап алып, мынадай жарлық оқыды. Сендер, қазактар, бұрын мұсылман дінінің заңы — шаригаі бой-бынша тірлік құрып келген едіңдер, бұл әбден ескірген устав... Енді шаригат заңын уағыздаушы молдалар жауапқа тартылады. Бұдан былай билер бата береді, старшындар неке қияды.

Осыны хұзырынызға маглұм қыла отырың, Семей облысының құрметті қазагы есебінде сізден өкімет орындарының алдында қазактардың мұсылман діні мәслихатын құру туралы мәселе көтеру-ге жәрдем өтінеді. Қазақ мұддесін шағып, ойласуға ақыл-шарағағ құтеміз...

Осы мезетте жоғарыдан Артист дауысы саңқылдан естіледі.

А р т и с т. Абай ауылын дүрліктірген осы оқиғаға байланысты архив қоймаларында талай-талай құжаттар бар. Солардың бірі Семей облыстық әскери губернаторы атына Семей оязы Навроцкий-дің қолы қойылып жолданған № 48 құпия рапортында былай дейлінген:

Сіздің хұзырыңыз бойынша 1903-жылғы 25 апельде күндізгі сағат 12-де Шыңғыс болысының қазагы Ибрагим Құнанбаевтың қыстауында және оның өзінің һәм балаларының Мағауия мен Тұра-гүл Ибрагимовтардың үш бірдей киіз үйінде мұқият тінту жүргі-зілді. Тінту кезінде олардың толып жатқан сандықтарынан, үй-жайларынан табылған барлық хат-қағаздарды тартып алып әкет-тім.

Тінту соңынан жазылған Акт оларға оқылды және бәрі қол қойды, тартып алынған хат-қағаздар салынған пакет бұлардың көзінше мөрлеп, сүргіштеліп жабылды.

Осы кезде сахна қараңыланып кетеді. Қүйзеліс, ақыру сазын білдіретіндей музыка үні көруші жанын шабақтайды.

Сахна жылжып келесі көрініске ауысады. Күй үй іші. Дастархан басы. Абай жастыққа жантайыңқырап отыр. Қасында Әйгерім отыр. Анадай жерде домбыра жатыр. Абай сәл жөтегіл, демі қызылғандай. Әйгерім жалма-жан сүйемелдең басын жастыққа қисайта жатқызады.

Әйгерім (жанұшыра ебелектен). Жүргегіз қысылды ма? Ә-ә.. Шоқбатар тәуіпті шақыртайын ба?.. А-а?..

Абай (кеудесін сәл қомдай тыныстан). Ү-ү-ү!.. Тәуіл шақыртсам дедің бе? Әйгер?.. (Саусақтарын уысына ала, жанарын қадаң тәудірей қарап.) Үктиярың білсін!.. Ауру құйғып келеді, ілбін. 15 йтады деген... Қайтуы да әжеп емес... (Сәл серпіле.)

Есіткендей болады,
Кұлағым есқи сыйбырды.
Есқи ойға көнілім толады
Тірілтіп, өткен құрғырды...

Ерекше естен кетпес қызық қайда?
Жұлығатын қызық қайда терең сайдар?
Сұлулығын қояйын, мінезі артық,
Ақылды, асыл жүрек, сөзі майда

Әйгерім. Кімдерді еске алдыңыз, осы сәт?.. Іркілмей айта алласыз ба?

Абай. Айттар да едім?! Айтсам сенбестей күмәнмен сұрап тұрғанын бекер ме?.. Әйгерден өзге кім болушы еді десем, әлбетте сенбесте?.. Бұл өмірдің қызығы мен миуасы күмән мен күдіктен аулақ болса ғана опалы, шын бойға қуат, жанға дауа екеніне шәк бар ма?!

Әйгерім (бойын жинаї). Өзіме қарсы сұрақ қойдыңыз ба?

Абай. Сұрақ десен сұрақ, сұрақ емес десен сұрақ емес...

Сенімнен айыра көрмесін, тәнірім!.. Одан өтер бақытты кім көксер?!

Әйгерім. Ендеше, менің сұрағым бар?

Абай. Сұрағың көбейді гой, Әйгер. Әлденеге алаң емессің бе?

Әйгерім. Жо-ға, тәйірі. Тілім ұшына келіп тұрған соң, сұрағым келгені де.

Абай. Сұра-сұра.

Әйгерім. Сұрасам — жүрек қартая ма, осы? Қалай ойлайсыз?

Абай (сәл ойланып, домбырага қолын соза беріп). Жүрек пен көңілді қартайтпасын, тәнірім. Жүрек қартайса, ол жалын атып, деміл-деміл от шаша лапылдан, лупіл қағып, алаулап тұрмаса — ар жағында не қызық қалар, құр сұлдер, ондай тірлік кімге дәрі?.. Достық, қастық бар қызық жүрек ісі...

Жүрек теңіз, қызықтың бәрі — асыл тас
Сол қызықсыз өмірде жүрек қалмас.

Жүректен қызу-қызба кете қалса —
Өзге тәннен еш қызық іс табылмас.

Жалғыз-ақ, қызғаныш өргі шалса, қызықтың құты қашпак, жүректі жарымжан етпек. Содан сақтанса, әр пенде!

Әйгерім (*кулімсірей наздана*). Осылай дерінізді өзім де күткем. Қызғаныш пен күдік емес сұратқан. Сұрасам, қызық көріп, не дер екен деп сұрадым. Қызығудан, құмартудан қалсақ — не болғаны?.. Өлсе өлер табиғат адам өлмес дейтүғын өзіңіз емес пе, әзелде?!. (*Жақындаған келіп ишігина асыла, мойнын аймалай иіске лейді.*)

А б а й (*елжірей, елтіп*). Жүректің оты маздай бергенін жаным қалайды дедің-ау, Эйгер!.. Қандай әдемі айттың! Өмірге шын құштар, іңкәр жүректер ғана осылай сөйлесе керек.

(*Домбырасын бебеулей қагып*)

Картан тартқан адамнан от азаймак,
От азайса, әр істің бәрі тайғақ ..
Адамзат бүгін адам, ерген топырақ
Бүгінгі өмір жарқылдаپ, алдар бірак.

Махаббат пен ғадаут майдандасқан
Айлаға, ашуға да жақтый шырак...
Қайран мәнің жүреім мұз болмай ма?
Өткір тіл бір үялшак қызы болмай мә?

Эйгер, дәл осы арада мен өзіңе бір сауал қойғым келіп тұрғаны. Сурайын ба?

Әйгерім. Сураңыз. Жауап бере алсам, тек?

А б а й. Тілдің де қызы мінезді болғанын жаратар ма едің? Тілдің де үялшак қыздай болғанына қалай қараисын?

Әйгерім (*аңыра, сәл ойланып*). Не десем екен?

А б а й. Не болса да шыныңды айт.

Әйгерім (*бойын тіктей, батылдана*). Шынымды айтсам, тілдің де жанға жағымды, бипаз болғанына не жетсін!.. Түйеден түскендей дәрекі, дүнк-дүнк еткеннің несі жақсы?! Ашының дәмін татқанда білетініміз рас қой!

Осы кезде тыстан Шоқбатар тәүіп келеді. Сәлемнен соң Абайдың маңдайын, аяқ-қолын сипап, тамырын ұстап, ем-дом істеген болады, ішірткі береді, үшкіреді. Абай тәүіп үшкірген сайын селк ете, діріл қағады.

Шоқбатар. Алла жазса, әлі-ақ айығып кетеді. Зертең ғой, зертең... Тіл-көз тиді ме, күшәлә қосып қымыз бере бер, тамақты күштеп бер, қарағым, ақ ешкінің сүтін ысытып бер...

Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

БІРІНШІ ҚӨРІНІС

Қазақ ортасындағы салтанатынан әбігері басым шақ. Нөкерлерімен жандарал келеді. Байлар, би, болыстар бастаған атқамінерлер тобы бірімен бірі ишкітаса қарындарын сипап, қаз-қатар самсан тұр. Міне, оқалы қиімі заңар шашып, еңгезердей сұсели жандарал осқырынып кеп қалды. Тұрғандар шетінен қоғадай шіле, «іздірәсти-іздірәстилеп» бас шүлғысып жатыр. Жандарал өз тусына келгенде алдыңғы шептің бірінде тұрған, өзгелерден едәүір сидам, сәнді қиінген Абай оған ілтиратпен қол ұсына, тіл қатады.

А б а й (сәл шіле). Здравствуйте, Ваше превосходительство!..
Ибрагим Құнанбаев!

Жандарал (елең етеге, жалт қарап, кілт кідіре). Құнанбаев!
А-а, әлгі ел бұлдіргіш Құнанбаев сіз бе?

А б а й (бойын тіктей). Иә, сол меммін, Ваше превосходительство...

Жандарал (сал ежірейе). Ал, сіз неге ондай болдыңыз?

А б а й. Мен алысамын! Себеп солай...

Жандарал. Неге алысасыз?

А б а й. Алысу — тіршілік заны. Дүниеде жанды, жансыз заттың бәрі де алысумен тіршілік етпей мे? Мен гана емес, тіпті сіздің өзіңіз де алысасыз, Ваше превосходительство.

Жандарал (шамдана, тұксие тіксініп). Сіз немен, кімге қарыласасыз?

А б а й. Мен жауыздықпен алысамын.

Жандарал (қабагын кере). Сізді неге көп жұрт жамандайды?

А б а й. О да гажап емес... Тірлікте жауыздық көп пе? Жақсылық көп пе? Менін білуімше, жауыздық пен жауыздар көп... Ендеше, олардың үні молырак болуы занды...

Аңырыса, құлақ түрген тобыр арасынан «Жауаптасып қалдығой!», «Ұлықтың түрі кәрлі емес қой!», «Тілге келсе, тәсіл тауып кетер меге?» дегендегі сыпсың сөздер естіледі. «Ұрсып тұр ма?», «Тер-геп тұр ма?», деп те бір-бірінен сыйырласа жөн сұрасады.

Жандарал (Абайдың бас-аяғына байсал көз жүгірте). Сіз солай дейсіз бе?

А б а й. Солай деймін. Ваше превосходительство!

Жандарал (қадала-айбаттана). Осы айтқандарыңыздың дұрыстырының сөзбен, іспен бекіте аласыз ба?

А б а й. Бекіте аламын деп бек сенемін!

Жандарал. Ну... көрейік! Менің соңыма еріңіз

Абай ілгері адымдай түсіп, маңғаз басып, жандаралдың соңы-

нан ереді. Сахна жылжып келесі көрініске ауысады.

Жандарал сол бойда киіз үй ішіндегі устел басына келіп алдында жайылған қағаздарды аударыстыра оқып, өзімен өзі оңаша жалаңбас отыр. Оқта-текте еңкейгенінде төбесінің дөп-дөңгелек жалтыры көрініп қалады.

Жандарал (төсін шалқита отырып). Әлгі Құнанбаев дейтін қазақ... кіммен сөйлесіп тұрғанын білмейтін адам дей алмайсыз, қалай-қалай сөз таластырады? Талайды бөрліктіріп жүргені бекер емес-ау, сірә... (*Қағаздарға үңіле түсіп*). Құжаттар қандай керегар сөйлейді... Қайсысына сенерінді білмейсін?.. Бірін оқысан жаңың тітіркенеді. Енді бірін карасаң — дүрліктіретін де, шағынып-шабынатын да дәнепе жоқ секілді... Вот, странный жағдай?.. Бұлікші, кім, соңда?.. Тергеі қелсең мұлде қарама-қайшылық... Талайды қан қақсатты деп қаралаған адамы озбыр да емес, залым да емес, қайта қадірменді адам ба дейсін?.. Мәселен менің атыма жолданған құпия рапорт мынаны маглұмдайды. (*Көзілдірігін күп, тағы да бір қағазды оқиды*.) Шыңғыс болысының қазагы Ибрағим Құнанбаев жасы 57-де, үш эйелі, 20-ға жуық балалары бар, 1000 жылкысы, 2 мың қойы бар. Шыңғыс және Мұқыр болыстарында үш рет үш жылдан болыс болған. Оның қызметінде үкіметке берілгендей пен жігерлілік және ұлтшылдықтың жоқтығы көзге түсті. Құнанбаевтың бір ұлы Михайловск артиллерия училищесінің курсын бітіргеннен кейін офицерлер қатарына қосылды, Түркістан округінде қызмет атқарып жүргенінде қайтыс болған, қызы қазақ интернатында оқып, оның курсын аяқтады, қазір күйеуде. Қалған ұлдарының бәрі орысша сөйлеп, жаза алады, оларды әкесінің өзі оқытады. Құнанбаевтың өзі кітаптар, газеттер мен журналдар алдырады, орыс әдебиетіне ынта қояды. Өте білімді және парасатты адам... Ал, мына бір документтерге қарасаң, ол барып тұрған киянатшыл, парапор қазактың бірі. Болыс болған кезінде әр съезге қыруар мал, ақшадай сый-сияпат, пәре алған дала бөрісі ме дейсін? (*Өзіне өзі*.) Мұндай адаммен дұрыстап, табандап сейлеспей болмайды?.. (*Дерег қоңырауды шылдырлатып*) Құнанбаев келсін!.. (*Абай кіреді*.) Қанеки, Құнанбаев келініз... Отрыңыз. Мен үшін Сіз жұмбабы көп адамсыз? (*Бас-аяғына, қимылына тағы да тергей қарап, желкесін қасиды*.)

Абай (сәл аңтарыла). Ол не дегенініз?.. (*Сәл ойланып қалып*.) Бәлки, мен де сіз жөнінде солай деп айтуды болар? Жұмбабақ емес адам бар ма екен дүниеде?.. Бір-бірімен таныс емес адамдар, тіп-тен...

Жандарал (бірден тіксіне). Бұл жолы да сізге өшігушілер көп. Неге бұлай?..

Абай. Қазақтың мынадай мақалын естуініз бар ма? «Тура биде тұған жоқ, тұғанды биде иман жоқ». Шындықты бетке айтқанды,

көзге шұқығанды кім жақтыруши еді... Демек, менің әділетшіл іс-әрекеттерім көбіне жайсыз тиетін болғаны да...

Жандарал. Сіздің үстіңізден арыз берушілер, жамандаушылар көп қой?..

Абай. Олар көп екен деп, олар әділ деуге бола ма?.. Қоңтіңде адасатын кезі екінің бірінде. Сократка у ішкізген, Жанна д'Аркти отқа өртеген, Гайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмгөн кім?.. Ол — көп, ендеше көпте ақыл жоқ. Ебін таң та, жөнге сал, міне, менің ұраным!

Жандарал (*жырыла, сұстана*). Сөйленіз, сөйленіз... Тағы да не айтпақсызы?

Абай. Тағы да мақалдасам айыл етпеніз, Ваше превосходительство. «Малдың аласы сыртында, адамның аласы ішінде» деген ұлы сөзде ғаламат шындық бар. Мен адамның ішіндегі әділетсіздермен, киянатшылдармен, жауыздармен алысамын, әділетсіздігін бетіне басамын. Әділет — барша ізгіліктің анасы деп білемін! Қімде-кімнің әділеті жоқ болса, оның үяты жоқ, кімнің үяты жоқ болса, оның иманы жоқ!.. Ваше превосходительство, мен ол адамдармен сіздер, әкім қойғандықтан алыспаймын... Айттым гой, олар жауыз болғандықтан алысамын.

Жандарал (*орнынан атып тұрып*). Әкім сайланған адамдарды «жауыз» деуге қандай хақыныз бар?

Абай. Олардың шынын білсеңіз, мен ғана емес, өзіңіз де жауыз демек түгіл, көбін жазага тартар едіңіз.

Жандарал (*ақыра, дауыс көтеріп*). Не сіз осы айтқандарынызды дәлелдейсіз, не мей Сізді тұрмеге жапқызамын!..

(Осы кезде зал қараңғыланып кетеді, наражай шатырлай ышқынған музыка үні күмбірлейді. Сахна жылжып, келесі көрініске ауысады).

ЕКІНШІ КӨРІНІС

Сахна төрінде жазғы жайлай қорінісін бейнелейтін түрлі-түсті картина. Қекорай шалғынға малынған дала төсінде қатарласа тігілген ақшаңқан киіз үйлер, маяда байланған аттар қорінеді. Абай киіз үй сыртына тақау төсөлген текемет, кілем үстінде екі-үш кісімен әңгіме дүкен құрып отыр. Шақшадан насыбай атысып, әредікте қымыз сіміріседі.

Абай. Өскемен, Зайсан жақтан кімдер келген екен?

1-е р к е к. Ақшал Қожабергенов, Қисықов, Елемесов, Нокаев деген би-болыстардың есімін құлағым шалды. Басқаларын біле алмадым-ау...

Абай. Қарқаралы, Шұбартау маңынан ше?

2-е р к е к. Әкім Құдаймендин, Бегеш Сабанов, Елеу Қашқын-

баев деген билер үй тіkkізген десіп жұр. Анау ақшаңқан үйлер Павлодар, Бесқарағай билері Бәділғазы Қарабайтықов, Молдабай Сәрсеновтікі дейді ғой.

А б а й. Ояз келіп не? Білдиңдер ме?

1-с р к е к. Пәуескесімен, нөкерлерімен Семейден ертемен шыныпты дескец. Эне-міне кеп қалады деп дүрлігісіп жұр ғой, сегіз қанат үйлері тігулі тұр.

А б а й. Жә, қымыз алындар.

Осы кезде басына тақия, үстіне шолақ етек бешпет киген, жылтыр қары жігіт келіп, отыргандарға жапатармағай сәлем береді.

А б а й. Е, Дәүлетияр, ауылын аман ба? Әкең сау ма?

Дәүлетияр. Әкем сау, бірақ Жігітектің ұрылары Дүйсенбай, Қараала астындағы жалғыз атын, бір тайын ұрлап әкетіп, қайтар деп барсақ, бет бақтырмай әкемді боқтап қуып жіберіпті. Соナン сіз осында келді деген соң, әкем жіберіп еді.

А б а й (өңі ғұзылып). Ана Баймағамбетті шақыртындаршы осында. (*Отыргандардың біреуі барып, дереу Баймағамбетті ертін келеді.*)

А б а й (қатқылдау дауыспен). Эй, Баймағамбет, қазір екі ат әкең, іәүір біреуіне мына Дәүлетиярды мінгіз де Ақылбайдықіне ертіп бар, Бітімбайдың жалғыз атын Дүйсенбай, Қараала ұрлапты, сол малын үш күннен қалдырмай тапқызып алып берсін. Өзің осыны орындамай қайтпа!

Осы кезде киімі көнетоздау, шіні көрінген арық қара кісі келеді. Именіп, қымыз құйып бір тізірлей отырган Әйгерімнің қасына қонжия кетеді.

Л б а й (тесіріе қаралған бойда). Әйгерім, мынау кім?

Әйгерім. Бұл менің жуырда алған қойшым, өзі Қекше, қыстай қой жаюа жалдап алып едім.

А б а й. Эй, Әйгерім, өзің қойды жақсы көресің, қой баққан кісіні жалаңаш қоясың? (мырс қүліп) Тонған, ашыққан адамда ақыл-қайрат, пейіл бола ма? Бұ да өзіңдей адам емес пе? Осында екі-үш күн болып қайтармыз, барысымен койшының үсті-басын бүтінде. Ал, қазір ет пен қымызға тойды.

Әйгерім. Жарайды, Әбе. Өзім де киім тіkkізіп жатыр едім, тез бітіртейін.

А б ә ү. Қөпгін боры кеп деме, кеп те бөлең

Көп ит жеңіп көк итті күнде жемек

Гаделет пен мархамат кеп азығы

Қайда көрсөн, болып бақ соған көмек.

(*Койшы тاماқ ішіп алған соң*)

— Ей, Қекше ағайын, енді ертегі айтшы?

Қойшы. Абай аға, кедейде ертегі бола ма? Не айтамын?

А б а й. Сені кім кедей қылды?

Қойши. Мені кедей қылған құдай-дағы.

Абай. Құдаймен бұрыннан өштігін, араздығың бар ма?

Қойши. Жоғ-а.

Абай. Ендеше, неге құдайдан көресің?

Қойши. Мал бермеген соң айтқаным фой.

Абай. Құдайдың елге үлестіріп жатқан малы бар ма еді?

Қойши тәмән қарап үндемей қалады.

Абай. Міне, біздің қазақтың сөзі осылай келеді, бұл зор адасқандық. Жалқаулықтың кесірінен ішсе тамаққа, кисе киімге жарымайды, жоқшылықтан арылмайды. Ол жоқшылықты, кедейлікті құдайдан көреді. Құдай оған еңбек қып, мал таппа деп пе?

Енбек жоқ, харекет жоқ қазақ кедей,

Тамақ андып қайтеді тентіремей?..

Асаған, үрттаганға ез жұбанар

Сенімді дәулет емес, сен куанар.

Енбек қымлай, тапқан мал дәулет болмас

Кардың суы секілді тез суалар...

Осы кездे сатыр да сұтыр ентелесіп, қамишы-сойылдарын ойқас-тата аласұрып, бес-алты адам баса-көктей ұмытылып кеп, Абайға тап береді. Үйдис-аяқ, көрпө-жастықтың әптер-тәптерін шығара, Абайды бас сала, қамишымен басқа-көзге ұргылай бастайды. Әйгерімнің «Ойбай, жұртым-ау», «Абай-ау, не жаздық?» деп шыңғыра бақырған дауысы шығады. «Оу бұл не сүмдық?», «Не сойқан, мыналарың? Абайжан-ай!.. Абайжан-ай!.. Бір жерінді жазым етпесе жарады!» деп отырғандардың бірі Абайдың үстін қалқалай, оның денесіне қамишы, сойыл батыртпай араша түседі... .

Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді. Жоғарыдан Артист дауысы жаңғырыға естіледі.

Артист. Дүйім ел жиылған, Семей оязы бастатқан патша ұлыктары мен жасауылдары, билер мен болыстар бас қосқан жиын басталар алдында бәсекелес, бақталас дойыр шонжарлар тобыры Абайды сабаған, Қөшбикедегі бұл сойқан 1898 жылы маусым айында болған. Бұл оқиға жайында Петербор архивінде сақталған Абайдың өз қолымен жазылған, көлемі 30 бетке жуық құжатта мынадай сөздер де бар:

1898 жылғы 18 маусымда өтпекші бұл жиынға мен ояз шақыртуымен келген едім. Мұқыр болысының өкілдері әлі түгел келіп болмағандықтан, ояз маган күте тұруға әмір етті. Ояз киіз үйінің маңайында дамылдан отырғаныма бірер сағат өткенде Мұқыр болысы Мұсажан Әкімғожин мен Әбен Бітімбаев бастаған бір топ қазағы өршелене, ызбарлана келіп, маган тап берді. Әлгі тобыр жабылып мені тарпа бас салды да, біреуі белбеуімнен пышағымды жұлып алды, екіншісі бәркімді, үшіншісі алтын баулы сағатымды

тартып алды, соңсоң мені жығып салып, қамшымен төпелей бастады. Сол кезде Үәйіс Соқин дейтін казак өзінің денесімен менің үстімді жауып, әрі қарай сабауына жол бермеді. Менің бақырган дауысымды естіп, ояз киіз үйден жұғіріп шығып, жасауылдарының көмегімен әлгі жапырлаған тобырды қуып жіберді. Соңан кейін мен басбұзарлар тарарапынан бұдан бетер зомбылыққа ұшырап жүрмейіп деп сескеніп, қасымда серіктерім бар, өз аулыма қайтым... Әлгі аталған заттарды талап алғанымен қоймай, басбұзарлар менің ағымды тартып әкетті, киіз үйімде тұрган сандығымның құлпын сындырып, кілем және басқа мұлкімді талап-тонап кетті...».

Осы кезде сахна қараңғыланып кетеді. Дауылдай ұйытқыған алай-дүлей музыка күмбір қаға, бебеулейді.

УШІНШІ ҚӨРІНІС

Киіз үй іші. Кебеже, сандықтар. Абай төрде текемет үстіне қабаттай төсөлген көрпе үстінде қос жастыққа жантая, бір итығына шапанын жамыла ақ жейдешең отыр. Жалаңбас Шашы гыңыр. Ана дайда аласа үстел үстінде қат-қат қағаздар, кітаптар. Одан әріректе домбыра жатыр. Әйгерім күйбендең кіріп-шығып жүр. «Караңғы тұнде тау қалғып», «Өлсем, орным қира жер сыз болмай ма» сынды мұңды эн әуездері күмбірлөй құлаққа келеді.

Сахна ашылғанда Артист дауысы сабырлы сазбен жогарыдан күңгірлей естіліп, басталады да, салден соң ол сахна алдына шығып, сөзін жалғастырады.

Артист Абайдың жасы алпысқа қараган шағы. Ел ішіндегі дау-жанжалдан қанша аулақ болайын десе де, таяқтың бір ұшы мұны да соққылаудан тайынбайды. Қөшбикедегі жанжалда пәлендей соққыға жығылмағанмен, жанын жарапал кетті. Ол тұрмак, көсеумен тұрткеннің кегі бітпейді деген!. Қайғының арты қөңіліне медет еткен Эбдірахман, Мағауия сынды ер жеткен, аяулы ұлдарының қазасына барып ұласты. Денесі шау тартып, соңғы кезде бұк түсіп жатып қалды. Ең жақындары болмаса, бөтен, бейсауат адамның келгенін жаратпайтын да күйі бар. Мұңды. Шерлі. Ара-ара сында Эйгерім екеуі оңаша қалатын сәттері аз емес. Қөңілінде жалт еткен шуақ сезім болса да кілт үйіріле қалған қаяу болса да көбіне екеуара ортақтасады. Абай қекірек сарайында бүршік жарған қылыш-қылыш ой иірімдеріне әуелі Эйгерімді тартып, безбендей келе, кейде өлеңмен өрімдеп, кейде қара сөзбен қағазға түсіруді әдет етіп жүр... Соңғы он шақтың күнде тамаққа тәбеті кеміп, қалам тұртуге де зауқы соқпай қалған...

Осы сөздерден соң Артист сахнадан кетеді.

А б а й (қос қолын желкесіне қоя, жастыққа шалқалай жатып).
Кез келсе қайы қат-қабағ
Моңиртпен қоимас адамды (Пауза)

Біздің қазақтың өлген кісісінде жаманы жоқ, тірі кісісіңің жамаудаудан аманы жоқ болатүгіны қалай?.. (Пауза). Қазақ біріне бірі қасқунем болмағының, бірінің тілеуін біреуі тілемейтүгіның, рас сөзі аз болатының, қызметке таласқыш, шенқұмар болатының, сөйтіп жүріп өздері жалқау болатының себебі не?..

Ә й г е р і м (сүлгімен шыныаяқты сурте отырып). Қазақ әділет үшін, тыныштық үшін қам жемейді, мал үшін қам жейд! Малды болса, экесін жаулауды да үят көрмейді. Олардан не сұрайсыз?..

А б а й. Бала күнімде мен «құдай-ау, қазақтан басқа халықтың бәрі антүрган, ең тәуір жүрт біз екенбіз» деп ойлаушы едім. Оным бекер бол шықты. (пауза) Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдана болса, ол құдайдың ақ жолы емес. Ғаламнан құйылсын, таған жиылсын, отырған орныма келе берсін деген ол не деген ынсан?.. Өзімшілдік әрбір адамды бұзатын пифыл!..

Үрлықпен мал табам деп
Егессе ауыл шабам деп
Сүйтіп құдай атады
Бұл не деген біреуге
Жоқ нәрсені шатады.

Ә й г е р і м. Алмаққа келгенде бұлар тозақтан да қорықпайды. Еттеп алмақ, тартып алмақ, олжаға батпак. Қолымыздағыны таратпасақ, біз де өзіндей болмасақ, безеді. Жоқ жерден жауығатынын қайтерсің?

А б а й. Қазақтың қайсысының бар санасы
Қылт етерде дап-дайын бір жаласы.
Пысықтықтың белгісі — арыз беру
Жоқ тұрса, бес бересі, алты аласы...

Ә й г е р і м. Кейбіреу осы күні қу десе қуанады. Ұялғандары үялмас нәрседен үялышп, үяларлық нәрседен үялмайтынын қайтерсің?...

А б а й. Әрбір жалқау — қайратсыз, әрбір қайратсыз — қорқак, әрбір ақылсыз — надан, арсыз, әрбір арсыз — тойымсыз, тиымсыз, өнерсіз, ешкімге опасы жоқ. (Пауза) Біреуге көз сүзеді, күндейді. етегінен шалады, өсектеп даттайды.

Дауласып, жауласып, кулық саумак.
Бір сөз үшін жау болып,
Бір күн үшін дос болып,
Жұз құбылған салт шықты.
Сонда қайда барып онбак, қазақ? (Пауза)

Уа, дүние!.. Қазағымнан, жұртыймнан үмітімді үзгенім бе?.. Безгеним бе?.. Бұларды жөндеймін деуге, жөнделер деуге үмітім де жоқ!.. Оған мениң әлім де келмейтінін, ғұмырым да жетпейтінін білемін?!

Әйгерім. Жә, Абайжан, Эбе ойдың тубі — теңіз, батасың да кетесің, қымыз ішіңізші, сергіңізші бір мезгіл. (*Кесеге қымыз құйып береді*) Домбыра тартыңызыш! (*Домбырасын ұсынады.*)

А б а й. Эн айтасың ба?.. Сенсек, әнге зауқым соғып тұр!.. Эніңді сағындым... Бір ән айтшы, жаңым!.. Сенің әніңмен әлдиленген сэттер тенденсі жоқ, тәтті сәғтер гой, уа, шіркін, дүние! (*Желпіне.*) Қай әнді айтасың, қане?.. (*Домбырасын қүйлеп, әлдебір сағыныш сазын қоңырлата ойнап кетеді.*)

Әйгерім. Осы күні жастар айтып жүрген бір ән бар ғой. Құлағымда қалып қойыпты. Іштей ыңылдалап, айтып жүремін... Шыгар ма екен, айтып байқайыншы... (*Ыңылдалап бастап кетеді, Абай домбырасын сәлғана сүйемелдей қосылуға талпынады.*)

Домбыранда қүй тұнған
Көкірегімде жыр тұнған
Бір өлең айтып берейін
Оянышы, жаңым, үйқындан!
Бір өлең айтып берейін
Оянышы, жаңым, үйқындан
Балқисың кімнің қүйіне?
Құлкіде сенің кім ие?
Оянышы, жаңым, үйқындан,
Жарқ ете қалсын дүние!

(*Осы тұста қайырмасына Абай да дауыстай қосылады.*)

Оянышы, жаңым, үйқындан
Жарқ ете қалсын дүние! —

деген жолдарды бірлесіп қайталайды.

А б а й Ойпирау, Эйгерім-ау, мынау әнің жақсы ән болды ғой, сазы қандай жүрекке жағымды, сезі де сезімді әдемі алқалайды екен. Ту-у, тамаша болды ғой!.. Тамаша болды, қөнілім сергімек тұрсын, құс болып үшып кеткелі отыр!.. Бір жасап қалдым ғой!.. Осында тәтті мезеттерді аңсайды қөніл. Қалай қиясың?!. Қимайсын, кия алмайсын!

А р т и с т. Бүгін Абай бір түрлі серпілісте, ой бөлісуге, сезім аясына берілуге зауқы соққандай. Әлде бой жасағаны ма?.. (*Пауза.*)

А б а й. Элгі әнінді дұрыстап үйренип алыш, айтып жүреійкші!.. Отінем!.. үйрет маған, үйретпей қойма. Үктың ба?..

Әйгерім. Үктым, үктым!.. Абайжан, сіз осы күндері әр түрлі ойларынызды қағазға түсіріп жүрсіз ғой. Мениң көкейіме келген бір-екі сурагым бар, соларды сұрасам қайтеді?..

А б а й. Оһо... Сұра, сұра...

Әйгерім. Сұрасам... Адамнан адам қалай озбак, несімен озбак? Бір деп кой. Екінші, Адам үшін бәрінен ауыр, бәрінен азықасірет не?

А б а й. Эйгерім-ай, сұрақтарың қандай әдемі, жанды жерден тиіп тұр... Мен ойлағанды сен де ойлайтын болғансың-ау... Ойымыз да, киялымыз да бірге қанат қаққысы келе ме, қайтеді?.. (Пауза) Меніңде, адам адамнан ақыл, ғылым, өнер, ар, мінез дейтіндегі бес нәрссемен озбак. Басқаның бәрі жәй, әшейін, қосалқы нәрселер деп ұрамын.

Әйгерім (*кулімдегі жынысын*). Өнерді қазір қостыңыз-ау?.. Энеугі бір жазғаныңызда өнер жоқ екен, сосын әдейі сұрап ем?..

А б а й. Сынайын дегенің бе, куланайын дегенің бе?

Әйгерім (*еркелей*). Қалай десеңіз де ықтиярыңыз!

А б а й (*сәл терең дем алып, маңдайы тершіп*). Екінші сұрағың күрделі сұрап. Оған айтарым көп. Әйткенмен түйіп айтсам — адам үшін, халық үшін оба науқасындей қара кесел, аяусыз, сезімсіз және одан да бетер қас, қараңғы күш, касіретті қайғы бар. Ол — думше дүләйлік, надандық. (Пауза.) Сордың ең зоры, зұлым сұрқылтайы сол қараңғылық, топас дойырлық дер едім.

Әйгерім (*тебірене елең етіп*). Қекірек сарайында ұялаған шерді тырнаған жоқпын ба?.. (*Маңдайындағы терді сұрткілен*) Қекейімде жүрген соң сұрай қалып ем?!

А б а й. Уақасы жоқ. (*Әйгерімнің қолын үысына қысып*.) Қөнілдің шері ой толқытса шығады емес пе!? Әлгі қасірет, әлгі дерт, абыламаса, алдын алмаса, жеке адамды емес, күндердің күнінде халықтың өзін жегідей жеп, құртып тынады. (Пауза. *Сонсоң басын сәл көтере, қолын ілгері соза свайлеп кетеді*.) Халқыңың, үрімбұтақ, жұрагатыңың миуалы миятынан, көгерер көсегесінен артық мұрат болуға мүмкін бе, бұл фәни дүниеде адам үшін!.. Үрпак-жұрағат соны үқсын! Сол — аманат!

Осыны айтады да Абай дөмбырасын қолына алып, құлақ күйін келтіріп, әлдебір сырлы әуенге салып, безілдете күй шертіп, шуақ, сыршыл қөңілге ырық бергендей болады.

Жасында албырт өстім, ойдан жырақ.

Айлага, ашуға да жақтым шырак.

Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,

Етек-басты көп көрдім елден бірақ

Кеше бэла ең, келдің ғой, талай жасқа,

Көз жетті, бір қалыpta тұра алмасқа?

Алланы сүй, алланың хикметін сүй,

Не қызық бар өмірде одан басқа?!

Әйгерім (*ұмтыла, күлімдегі*). Ойды ой қозғайтыны тіпті рас, Эбе. Мен бір сыр айтайын, құлақ саласыз ба?

А б а й. Ол қандай сыр болды екен?..

Ә й г е р і м. Сыр ма, сұрақ па, өзініз ажырата жатарсыз.

А б а й (*домбырасын былай таман қойып*). Құлагым сенде, Әйгерім.

Ә й г е р і м. Осыны мен көп ойланам. Қөптен ойыма келгенімен айта алмай жүрдім.

А б а й. Қане, ол не? Айт! Иркілмей, бүкпей айт.

Ә й г е р і м. Ел ішінде сөз жата ма? Сан рег естісем де іштен тынып, сәң мәрте үнсіз қала беруші ем.

А б а й (*сәл тағатсыздана*). Айт-айт, ол не сонша?

Ә й г е р і м. Айтсам, жәкеме Абай ас бермеді, сараңдық жасады дейтін ел ішіндегі қаңқу сөз соңдай жаныма бағады, бетімізге салық сұқылды. Сенсеніз, осыған сіз емес, мен қиналадам, сүйегімізге таңба секілді, әруағынан айналайын жәкем, бізге осыны кешіре ме, жоқ па, ойлап кетсем, өзімнен өзім жерге кіріп кете жаздаймын, осы.

А б а й (*сәл аңыра, бағжия қарап, тілі күрмелे*). С-с-солай де... Мен күтпеген сыр болды-ау, Әйгер, мынауың. (*Домбырасын қайта қолына алып, бебеулете*).

Ә й г е р і м (*бастаған сөзін әрі жалғастыра*). Баяғыда Көкшетауда улken атанин асын бергенде, Мәмбетей жағы дау шығарып, аруақ шақырып, Қарахан дейтін дойыр жігіті жәкем жатқан киіз үйдің маңдайшасын үрүп түрүп жәкемнің атын атап, «сен құла аттың бағын қайырсаң, сенің бағынды құдай қайырсын!» деп айгайлапты деген қарғыс сөз сонғы кезде жиі есіме келе береді. .

А б а й (*домбырасына иегін сүйей, көзін жұма басын шайқап*). Әйсл заты бізден, еркектерден көп сезімтал-ау, сірә. Мен ойламағанды ойлап кеткенің бір есептен көніл демесе, екіншіден жан-журагімді қарып өткенін қалай жасырайын!?.

Ә й г е р і м. Жасыту үшін емес, жан жүректі жану үшін, ояту, сергіту үшін айттым.. Адам алдынан үлкен міндет ашылса, бойына жана күш, қуат біtedі деп білем, өз басым!..

А б а й (*елең ете, елзін*). Ақ періштем, Әйгер-ім!!.. Бойыңызға тың күш-қуат бітуін қалаймын дедің-ау!.. Ту-үү, тағы да қияға қол создырың, тауып кеттің, Әйгер!.. Сені берген, ақылды етіп берген, ақ ниетті арманышын етіп берген алладан айналайын!.. Дәтке қуат, мият!.. Арман арымасын-шы!.. (*Сөйтеді де домбырага қол созады*.)

Осыны айтады да Абай сәл демігіп, шалқалап кетеді. Әйгерім жанұшыра кеп, басын сүйеп, жастыққа жатқызады. Абай демі үзіліп кетеді.

Ә й г е р і м «*Абай!*.. *Әбе!*.. *Асқар тауым*» деп еңіреп, кеудесіне басын сүйей, жылайды. Иштен шыққан аңы дауысқа елеңдеп, балалары Тұрагұл, Кәкітайлар да үрейлене *кірісіп*, кемсөңдеп өкіре

жылай береді. Осы кездे саҳна қараңғыланып кетеді. Саҳна алдына шығып Артист соңғы сөздерін айтады.

Артист. Ақтық демі біткенше ел қамын, ұрпақ қамын ойлаудан әсте жазбаған асыл Абай, есіл Абай қапияда осылайша арман киясында бүл фэніде бақилыққа, мәңгілікке қарай аяңдал, сырғып, әдемі ғана өте берген. Ұлы дархан Абай тағдыры да сонымен бірге бүл дүниеде шырғалаңсыз тірлік жоқ екенін де, жаңылмас жақ болмасын, сүрінбес түяқ болмасын да еске салады. (*Пауза.*)

Әйтілі қара сөздерінің бірінде (24) ұлы Абай: «Қазақ ортасында үрлық, өтірік, есек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жактаң түзу жолмен іздел өрістерлік күн болар ма екен!..» деп армандай келіп, «Кімде-кім үйреніп жатпай жатып, үйренгенін қойса, оны құдай үрді» деп түйеді. Абай бабамыздың бүл сөздері де зерделі зейінді селт еткізери анық!.. (*Пауза.*)

Заманында Абайдай асыл абызымызды мұңға батырған, мұқаткан, жегідей жеп, мерт еткен есек, өтірік, үрлық, қастық, кержалқаулық, корқаулық пен имансыздық, абайсыздық секілді дертер бүгін де бойымызда жоқ деп айта аламыз ба?!

Абай бабамыздың тойын тойлап, марапат-мадақпен ғана шектелмей, Абай ғұмырын, тағдырын, көнілдегі зар-запыранын еске ала отырып, өз бойымызға да, тірлігімізге де үңіләйік ойланайық, ағайын.

Шынылдық.

Қ О Р Ы Т Ы Н Д Ы

Ұлы Абай дүниеге келгелі 150 жыл толды. Ұланғайыр казақ елі Абайдың ғаламат қасиеттері мен құдіретін әлі толық танып болған жоқ. Қазақ өлкесінің талай-талай ғұламалары Абай ғұмыры мен шығармаларын зерттеп, Абай қалдырган кенен кенішті аударыстыра тоқсан жылдан бермен қарай зерделеумен келеді. Жұрыда республикалық «Жалын» журналында (1995 жыл, № 1—2) қазақ жұртының ерінінен ана сүті кеппеген, ең уыз өркенінің бірі «Абай және халықтық дүниетаным» атты мақала жариялас, оның қарасөздерін «Махабхарата», «Таурат», «Інжіл», «Құран», Гомердің «Илиада мен Одиссеясы», Шекспирдің сонеттері мен трагедиялары сынды мәңгілік туындылар қатарына қойды, Абайдың ұлылығын ежелгі Римнің көрнекті мемлекет қайраткері Цицеронмен шенdestіреді, әлемдік әйгілі ғұлама Аристотельмен үндестік бағамдайды.

Абай кереметі қазақ жерінен жырақ шалғайларға шығандап адамзаттың әлемдік қазынасына емін-еркін құйылар шак жана тұа бастады. Абайдың замандардан асқақ көтерілген ғаламат әулиелігі әлемдік ғылым қақпасын енді-енді ғана қағып тұр. Қазақ жерінің жарық жұлдызы сынды Абай жайында әлем айттар салауатты сөз әлі алда. Ол үшін тағы да елу жыл, жұз жыл көдек бола ма — уақыт көрсетеді.

Қайткенде де қазақ елінің заңғар перзенті Абай мың жасайтынына, мәңгі жасайтынына күмән жоқ. Қолыңыздағы кітап та заңғар Абай ғимаратына кірпіш сынды қаланар...

Байтақ әлем Абайды таныса — қазактың болмысын да, жанын да танитынына күмән жоқ.

МАЗМУНЫ

АБАИ АРХИВІ БАР МА? (алғысөз орнына)	5
АБАИ ҚОЙҒАН ЖЕКЕЛЕГЕН КҮЖАТТАР	10
ШЫРҒАЛАНСЫЗ ТІРЛІК ЖОҚ	13
ҚАРАМОЛАДА ЖАЗЫЛҒАН ЕРЕЖЕ	45
СЕНАТҚА ХАТ	83
АБАЙ ҮИИНДЕГІ ТІНТУ	119
ӨМІРІ МЕН ӨЛІМІ	137
ҚОСЫМШАЛАР	147
ҚОРЫТЫНДЫ	214

Әдеби басылым
Научное издание

АБАЙ ЖӘНЕ АРХИВ

АБАЙ И АРХИВ

На казахском языке

Редакторы *Ж. М. Нұргожина*
Көркемдеуші редакторы *В. Ващанско*
Техникалық редакторы *Л. И. Конькова*

ІМК

Теруіте 18 05 9, ғапсырылты Басуға кол қойылды 19 07 95
Калпы 60×84^{1/6} е баспаханалық кар № 2 Гарнитурасы әдебиеттік
Шартты бағта табағы 12,55 Есепке алынатын баспа табағы 14,8
Шартты бояу көлемі 13 5 Таралымы 2000 Тапсырыс 51

ҚР ҰФА-ның «Ғылым» ғылыми-баспа орталығы
480100, Алматы, Пушкин көшесі, 111/113

ҚР ҰФА-ның «Ғылым» ғылыми баспа орталығының баспаханасы
480091 Астана, Шевченко көшесі, 28

